

İÇİNDEKİLER CONTENTS

Araştırma Makaleleri Research Articles

- Hazal **AZERİ** **Bahçelievler Kemik Buluntuları: MÖ 8. Binyıl Sonundan 7. Binyıl Sonuna Yerleşmedeki Davranışlar ve Eğilimler** 1-29
Bahçelievler Worked Bones: Behaviors and Trends in the Settlement from the end of the 8th Millennium to the end of the 7th Millennium BC
- Aytekin **BÜYÜKÖZER** **Geländemauer, Limen Kleistos ve Hekatomnos Hanedanlığı Dönemi Liman Kentlerinin Savunma Stratejisine Bir Bakış** 31-56
Gelandemauer, Limen Kleistos and a View on the Defense System of the Port Cities of the Hekatomnids' Dynasty
- Deniz **PASTUTMAZ SEVMEN** **Koranza Artemis-Apollon Kutsal Alanı'nda Bulunan Bir Figürin Baş İşığında "Başörtüsü"** 57-72
'Headscarf' in the Light of the Head of a Figurine Found in the Sanctuary of Koranza Artemis-Apollo
- F. Eray **DÖKÜ** **Rock Reliefs of Zeus and his Thunderbolt in the High Plateau Settlements of Kabalis/Kabalia** 73-96
Şenkal **KİLECİ** *Kabalis/Kabalia Yüksek Yayla Yerleşimlerinde Zeus ve Şimşek Demeti Kabartmaları*
- Erdinç **BURULDAĞ** **Çerkeş'ten Bir Antik Kent: Tabula Peutingeriana'da Yer Alan Antonipolis/Antoninopolis?** 97-112
An Ancient City from Çerkeş: Antonipolis/Antoninopolis in Tabula Peutingeriana?
- Canan **ÖZBİL** **Nysa ad Maeandrum'da Ele Geçen Roma Eyalet Sikkeleri** 113-155
Roman Provincial Coins Found at Nysa on the Maeander
- Haralambos **NIKOLAYIDIS** **Nikaia Kent Sikkelerinde Romanizasyon ve Roma Propaganda Etkisi** 157-184
Romanisation and the Effect of Roman Propaganda on Nicaean Coins
- Mesut Can **KAYA** **Asklepios "Nea Paphos-Alexandria-Trier Tipi" için Replik Önerisi: Kremna Asklepiosu** 185-199
A New Suggestion for Asclepius 'Type Nea Paphos-Alexandria-Trier': Asclepius of Kremna

Anadolu Anatolia

49 / 2023

Ankara Üniversitesi
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Arkeoloji Bölümü

Ankara University
The Faculty of Language and History-Geography
Department of Archaeology

Anadolu Anatolia

ISSN: 0570 - 0116 e-ISSN: 2667-5129

4 9 / 2 0 2 3

Ankara Üniversitesi
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Arkeoloji Bölümü Dergisi

Ankara University
*Journal of the Archaeology Department of
the Faculty of Language and
History-Geography*

ANADOLU ANATOLIA

SAHİBİ PROPRIETOR

Prof. Dr. Levent KAYAPINAR

Ankara Üniversitesi
Ankara University

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanı
Dean of the Faculty of Language and
History-Geography

Anadolu Anatolia, Ankara Üniversitesi,
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji
Bölümünün resmi yayın organıdır. Yılda bir
kez (Aralık) basılan hakemli bir dergidir. Bu
dergide yayınlanan makalelerin içeriği
tamamen yazarların sorumluluğundadır.

Anadolu Anatolia is the official refereed
journal of the Archaeology Department of
the Faculty of Language and History-
Geography, Ankara University. Published
annually (December). The statements and
opinions in the journal are solely those of
the individual authors.

BİLİM KURULU SCIENTIFIC BOARD

Mustafa ADAK	Ralf von den HOFF
Levent ATICI	Gül İŞİN
Douglas BAIRD	Felix PIRSON
Tristan CARTER	Andreas SCHACHNER
Sevinç GÜNEL	Philip Van PEER
Tim HARRISON	

YAZI İŞLERİ SORUMLUSU

PUBLISHING MANAGER

Musa KADIOĞLU

REDAKSİYON REDACTION

Emma BAYSAL	Çiğdem GENÇLER GÜRAY
Gizem KARTAL	Yavuz AYDIN

KAPAK TASARIMI COVER DESIGN

Gamze PALA

EDİTÖRLER KURULU EDITORIAL BOARD

Baş Editör Editor in Chief

Prof. Dr. Musa KADIOĞLU
Klasik Arkeoloji *Classical Archaeology*

Editör Yardımcıları Assistant Editors

Doç. Dr. Emma BAYSAL
Tarih Öncesi Arkeolojisi *Prehistoric Archeology*
Doç. Dr. Gizem KARTAL
Tarih Öncesi Arkeolojisi *Prehistoric Archeology*

Sayı Editörleri Volume Editors

Prof. Dr. Zeynep ÇİZMELİ ÖĞÜN
Klasik Arkeoloji *Classical Archaeology*
Prof. Dr. Serdar Hakan ÖZTANER
Klasik Arkeoloji *Classical Archaeology*

Alan Editörleri Section Editors

Prof. Dr. Kadriye ÖZÇELİK
Tarih Öncesi Arkeolojisi *Prehistoric Archeology*
Prof. Dr. Metin KARTAL
Tarih Öncesi Arkeolojisi *Prehistoric Archeology*

Prof. Dr. İbrahim Tunç SİPAHİ
Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi
Protohistoria and Near Eastern Archaeology

Prof. Dr. Vasıf ŞAHOĞLU
Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi
Protohistoria and Near Eastern Archaeology

Prof. Dr. Veli KÖSE
Klasik Arkeoloji *Classical Archaeology*
Doç. Dr. Çiğdem GENÇLER GÜRAY
Klasik Arkeoloji *Classical Archaeology*

Sosyal Medya Editörü Social Media Editor

Prof. Dr. Veli KÖSE
Klasik Arkeoloji *Classical Archaeology*

ANADOLU ANATOLIA 49, 2023

ISSN: 0570-0116 e-ISSN: 2667-5129

Teknik Editör *Technical Editor*

Doç. Dr. Hakkı Levent KESKİN
Arkeoloji Bölümü *Department of Archaeology*

İstatistik Editörü *Statistics Editor*

Arş. Gör. İnan KOPÇUK
Klasik Arkeoloji *Classical Archaeology*

Son Okuyucu *Proofreader*

Dr. Öğr. Üyesi Yavuz AYDIN
Arkeoloji Bölümü *Department of Archaeology*

Mizanpaj Editörü *Layout Editör*

Doç. Dr. Gizem KARTAL
Tarih Öncesi Arkeolojisi *Prehistoric Archeology*

Dil Editörleri *Language Editors***Almanca** *German*

Prof. Dr. Veli KÖSE
Klasik Arkeoloji *Classical Archaeology*

Fransızca *French*

Prof. Dr. Zeynep ÇİZMELİ ÖĞÜN
Klasik Arkeoloji *Classical Archaeology*

İngilizce *English*

Doç. Dr. Emma BAYSAL
Tarih Öncesi Arkeolojisi *Prehistoric Archeology*

Türkçe *Turkish*

Doç. Dr. Gizem KARTAL
Tarih Öncesi Arkeolojisi *Prehistoric Archeology*

Dr. Öğr. Üyesi Yavuz AYDIN
Arkeoloji Bölümü *Department of Archaeology*

SEKRETERYA

Dr. Öğr. Üyesi Yavuz AYDIN
Arkeoloji Bölümü *Department of Archaeology*

Doç. Dr. Görkem KÖKDEMİR
Klasik Arkeoloji *Classical Archaeology*

YAZIŞMA ADRESİ *CONTACT ADDRESS*

Ankara Üniversitesi
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Arkeoloji Bölümü
Anadolu Anatolia Dergisi
Ankara University
Journal of the Archaeology Department
of the Faculty of Language and
History-Geography
Atatürk Bulvarı No. 45,
06100 Sıhhiye-ANKARA / TÜRKİYE
anatolia@ankara.edu.tr
https://dergipark.org.tr/tr/pub/anatolia
T: 0090 312 310 32 80/1188
F: 0090 312 310 57

Ankara Üniversitesi Basımevi
Ankara University Press
İncitaşı Sokak No. 10
06510 Beşevler-ANKARA / TÜRKİYE
T: 0090 312 213 66 55

Anadolu Anatolia Dergisi ULAKBİM Sosyal
Bilimler Veri Tabanı'nda taranmaktadır.
Anadolu Anatolia is indexed in the ULAKBİM
Social Sciences Database.

Anadolu Anatolia, Creative Commons
Atıf-Gayriticari 4.0 International
©(CC-BY-NC 4.0) kapsamındadır.
Anadolu Anatolia is covered by Creative
Commons Attribution-NonCommercial
4.0 International ©(CC-BY-NC 4.0)

Hazal AZERİ	Bahçelievler Kemik Buluntuları: MÖ 8. Binyıl Sonundan 7. Binyıl Sonuna Yerleşmedeki Davranışlar ve Eğilimler <i>Bahçelievler Worked Bones: Behaviors and Trends in the Settlement from the end of the 8th Millennium to the end of the 7th Millennium BC</i>	1-29
Aytekin BÜYÜKÖZER	Geländemauer, Limen Kleistos ve Hekatomnos Hanedanlığı Dönemi Liman Kentlerinin Savunma Stratejisine Bir Bakış <i>Gelandemauer, Limen Kleistos and n View on the Defense System of the Port Cities of the Hekatomnids' Dynasty</i>	31-56
Deniz PASTUTMAZ SEVMEN	Koranza Artemis-Apollon Kutsal Alanı'nda Bulunan Bir Figürin Baş İşığında "Başörtüsü" <i>'Headscarf' in the Light of the Head of a Figurine Found in the Sanctuary of Koranza Artemis-Apollo</i>	57-72
F. Eray DÖKÜ Şenkal KİLEÇİ	Rock Reliefs of Zeus and his Thunderbolt in the High Plateau Settlements of Kabalis/Kabalia <i>Kabalis/Kabalia Yüksek Yayla Yerleşimlerinde Zeus ve Şimşek Demeti Kabartmaları</i>	73-96
Erdoğan BURULDAĞ	Çerkeş'ten Bir Antik Kent: Tabula Peutingeriana'da Yer Alan Antonipolis/Antoninopolis? <i>An Ancient City from Çerkeş: Antonipolis/Antoninopolis in Tabula Peutingeriana?</i>	97-112
Canan ÖZBİL	Nysa ad Maeandrum'da Ele Geçen Roma Eyalet Sikkeleri <i>Roman Provincial Coins Found at Nysa on the Maeander</i>	113-155
Haralambos NIKOLAYIDIS	Nikaia Kent Sikkelerinde Romanizasyon ve Roma Propaganda Etkisi <i>Romanisation and the Effect of Roman Propaganda on Nicaean Coins</i>	157-184
Mesut Can KAYA	Asklepios "Nea Paphos-Alexandria-Trier Tipi" için Replik Önerisi: Kremna Asklepiosu <i>A New Suggestion for Asclepius 'Type Nea Paphos-Alexandria-Trier': Asclepius of Kremna</i>	185-199

ANKARA UNIVERSITY
PRESS

ANADOLU ANATOLIA
JOURNAL OF THE ARCHAEOLOGY DEPARTMENT

Anadolu Anatolia 49, 2023, 1-29
DOI: 10.36891/anatolia.1284141

Araştırma Makalesi
Research Article

BAHÇELİEVLER KEMİK BULUNTULARI: MÖ 8. BİNYIL SONUNDAN 7. BİNYIL SONUNA YERLEŞMEDEKİ DAVRANIŞLAR VE EĞİLİMLER

Hazal AZERİ¹

¹Sorumlu Yazar/Corresponding

Author: Hazal Azeri
(Doktora Öğrencisi),
Freie Universität Berlin, Fachbereich
Geschichte und Kulturwissenschaften,
Institut für Prähistorische Archäologie.
14195 Berlin / ALMANYA
E-Posta: hazalazeri@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5717-2212
ROR ID: <https://ror.org/046ak2485>

Başvuru Tarihi/Submitted Date:

16.04.2023

Kabul Tarihi/Accepted Date:

05.11.2023

Yayın Tarihi/Published Date:

22.12.2023

Atıf/Cite as: Azeri, H. 2023.

"Bahçelievler Kemik Buluntuları:
MÖ 8. Binyıl Sonundan 7. Binyıl Sonuna
Yerleşmedeki Davranışlar ve Eğilimler"
Anadolu Anatolia 49: 1-29

DOI: 10.36891/anatolia.1284141

Anahtar Kelimeler: İşlenmiş Kemik, Kemik Alet, Neolitik, Marmara Bölgesi, Kuzeybatı Anadolu

Öz: Kuzeybatı Anadolu'da, Bilecik şehir merkezinde konumlanan Bahçelievler, MÖ 8. binyıl sonundan başlayarak bin yıllık süre zarfında iskân görmüş Neolitik bir yerleşimdir. Yerleşmede üç sezon boyunca yürütülen kurtarma kazıları, bölgede yaşam sürmüş Neolitik topluluklara dair bilgileri yeni verilerle güncellemiştir. Araştırmalar süresince 114 adet işlenmiş kemik ortaya çıkarılmıştır. Bu çalışmada, toplam sayı arasından seçilen 78 adet kemik buluntu teknik ve sosyal açıdan analiz edilmiştir. Elde edilen sonuçlar üzerinden yerleşmedeki temin, yapım ve olası kullanıma dair davranışlar ile uzun bir süredeki eğilimler tartışılmıştır.

BAHÇELİEVLER WORKED BONES: BEHAVIORS AND TRENDS IN THE SETTLEMENT FROM THE END OF THE 8TH MILLENNIUM TO THE END OF THE 7TH MILLENNIUM BC

Keywords: *Worked Bone, Bone Tool, Neolithic, Marmara Region, Northwestern Anatolia*

Abstract: Bahçelievler, located in the city centre of Bilecik in northwestern Anatolia, is a Neolithic settlement which was inhabited for a continuous period of one thousand years, commencing from the end of the 8th millennium BC. The outcomes of three seasons of salvage excavations conducted at Bahçelievler have significantly enhanced our understanding of Neolithic communities in the region. The excavations yielded 114 worked bones, 78 of which were analyzed from both technical and social perspectives in this study. The findings shed light on procurement, manufacturing, and hypothetical utilization behaviours within the settlement, and long-term trends. The results of this study provide an opportunity to discuss the aforementioned topics and their implications for the settlement.

GİRİŞ

Kemik nesnelere, tarih öncesi insanın yaşamına içerden pencere açan maddi kültür öğelerinden biridir. Geçmiş insan deneyimlerinin izlerini taşıyan maddi dünyalarında; toplulukların doğal çevreyle kurdukları ilişkiye, organizasyon modellerine, teknik bilgilerine, inanışlarına, hafızalarına ve kimliklerine dair birçok girdiyi gömülü bulundurlar¹. Bu noktada işlenmiş kemik buluntular, bir maddi kültür ögesi olarak etki alanlarını hala canlı tutarken, bireylerin ve toplulukların eğilimlerini, eylemliliklerini ve temin-üretim-kullanım-onarım-elden çıkarma gibi karar zincirlerini çözümlenmede aktif rol alabilecek potansiyeli de ortaya koyarlar². Buna karşın, prehistorik dünyaya dair araştırmalarda diğer maddi kültür öğelerine nazaran daha az yer bulunduğu görülür. Bu çalışmanın da odak bölgesini oluşturan Kuzeybatı Anadolu'da Neolitik Dönem araştırmaları, 20. yy'ın ikinci yarısında başlayıp 80'li yıllar itibarıyla ivme kazanmış³, ancak araştırmalarda toplulukların davranışlarını ve Neolitik dünyadaki yerini çözümlenmeye yönelik düşünsel sürece, çanak çömlek ve taş aletler öncülük etmiş; kemik buluntular ise göreceli olarak az değerlendirilen bir buluntu grubu olmuştur⁴.

Gerek kemik buluntuların ortaya koyduğu potansiyelin gerekse bölgedeki çalışma eksikliğinin bilinciyle temellendirilen bu çalışma, Marmara Bölgesi Neolitik araştırmalarını yeni verilerle güncelleyen Bahçelievler Neolitik topluluğunun kemik buluntularını, teknik ve sosyal açıdan ele almaktadır. Topluluğun bin yıllık süre zarfındaki temin, yapım ve olası kullanıma dair davranışlarının yanı sıra eğilimleri de kemik buluntular üzerinden çözümlenmeye çalışılmıştır.

BAHÇELİEVLER

Bahçelievler, Kuzeybatı Anadolu'da, Bilecik şehir merkezinde konumlanan bir Neolitik yerleşimdir (Fig. 1). Alan, 2013 yılında Turan Efe tarafından Bilecik'te gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında saptanmış⁵; 2019 ile 2021 yılları arasında Bilecik Müze Müdürlüğü'nün yetkisi ve

¹ Choyke 2009; Choyke – Tóth 2013; Russell 2001, 2016.

² Skibo – Schiffer 2008; Pfaffenberger 1992; Lemonnier 1993; Dobres – Hoffman 1994; Dobres 2001.

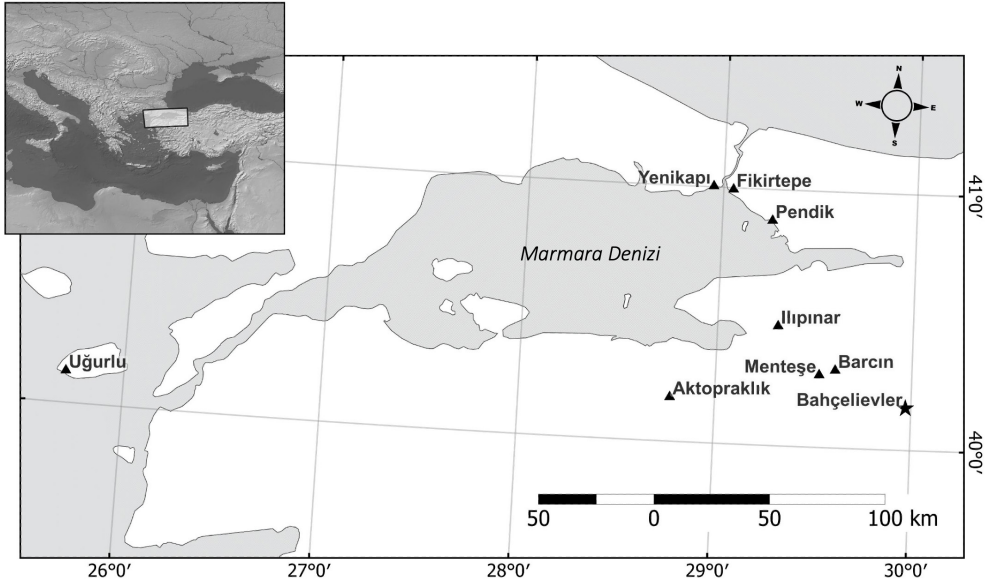
³ French 1967; Özdoğan 1983; Özdoğan 2013.

⁴ Marinelli 1995; Dekker 2014; Erdalkıran 2015a; Erdalkıran 2015b; Erdalkıran 2017; Erdalkıran 2022; Paul – Erdoğu 2017; Azeri 2024.

⁵ Efe ve diğ. 2015.

Erkan Fidan'ın yönetimindeki üç sezonluk arkeolojik kurtarma kazılarıyla ortaya çıkarılmıştır⁶.

Arazi çalışmaları, tarihlendirme analizleri ve maddi kültür araştırmaları yerleşimin 8 kronolojik katmanı içerdiğini ortaya koymuştur (Tab. 1)⁷. Bu doğrultuda, yerleşme kronolojisi içinde 8-6. tabakalar MÖ 7100/7000 ile 6500 yılları arasına, 5-2. tabakalar ise MÖ 6500-6000 yıllarına tarihlenmekte; yerleşmenin en üst seviyesi olan 1. tabaka ise Batı Anadolu Arkaik dönem kalıntılarını temsil etmektedir⁸.

Fig. 1: Bahçelievler'in konumu ve metinde geçen diğer çağdaş yerleşmeler.

Araştırmanın malzeme grubunu oluşturan kemik buluntular ise MÖ 8. binyıl sonundan (MÖ 7100/7000⁹) MÖ 7. binyıl sonuna (MÖ 6000) kadar uzanan tarih aralığına aittir.

BAHÇELİEVLER KEMİK BULUNTULARI

Yerleşmede üç sezon boyunca yürütülen kazı çalışmalarında, farklı tabakalarda toplam 114 adet işlenmiş kemik ortaya çıkarılmıştır. Bu çalışma, toplam sayı arasından kazı başkanı tarafından seçilen 78 adet kemik buluntuyu içermektedir (Tab. 2).

Buluntuların tabakalar arasındaki sayısal dağılımı değişkendir. 8., 7. ve 6. tabakaların yaklaşık 200 m²; 4., 3. ve 2. tabakaların ise yaklaşık 100 m² olmak üzere, kendi içlerinde benzer genişlikte alanlarda araştırılmış olmalarına karşın¹⁰; kemik buluntu yoğunlukları farklılık gösterir. 6. tabaka, 36 adetle en kalabalık; 3. tabaka ise 2 adetle en az kemik buluntu grubuyla temsil edilmektedir. Diğer tabakalarda ise 15 ve 15'in altında sayılarda kemik buluntu ortaya çıkarılmıştır.

⁶ Fidan 2020.

⁷ Radyokarbon tarihlerinin düzenlendiği tablo için bkz. Fidan ve diğ. 2022, Table 1.

⁸ Fidan ve diğ., 2022.

⁹ C-14 analiz örnekleri ve tarihlendirme için bkz. Tablo 1.

¹⁰ Dr. Fidan ile yazılı görüşme 01/12/2022.

Laboratuvar Kodu	AMS Tarih	Kalibre Tarih (%95-68)	Örnek Türü	Örneğin Bağlamı	Tabakalanma	Kronoloji
Tübitak-2146	7111±32	6063-5971	Karbon	Açık alan	2. Tabaka	Erken Kalkolitik
Tübitak-2151	7125±36	6068-5974	Karbon	Avlu	2. Tabaka	Geç Neolitik
Tübitak-2150	7216±35	6100-5996	Karbon	Ev içi	2. Tabaka	
Tübitak-2145	7225±31	6103-6014	Karbon	Açık alan	3. Tabaka	Neolitik
Tübitak-2147	7248±31	6221-6029	Karbon	Ev içi	3. Tabaka	
Tübitak-2148	7357±59	6276-6076	Karbon	Ev içi	3. Tabaka	
Tübitak-2156	7433±33	6392-6233	Karbon	Ev içi	4. Tabaka	
Tübitak-2149	7448±34	6399-6236	Kemik	İnsan iskeleti	5. Tabaka	
Tübitak-2144	7449±33	6399-6236	Karbon	Avlu	5. Tabaka	
Tübitak-2152	7473±34	6420-6243	Karbon	Ev içi	5. Tabaka	
Tübitak-0996	7660±37	6590-6445	Dolgu	Açık alan	6. Tabaka	
Tübitak-2154	7669±35	6591-6446	Kemik	İnsan iskeleti	6. Tabaka	
Tübitak-1331	7715±34	6612-6471	Kemik	İnsan iskeleti	6. Tabaka	
Tübitak-0995	7772±43	6681-6496	Karbon	Avlu	6. Tabaka	
Tübitak-2153	7840±34	6776-6592	Karbon	Avlu	7. Tabaka	Erken Çanak Çömlekli Neolitik
Tübitak-0826	7843±32	6769-6600	Karbon	Açık alan	7. Tabaka	
Tübitak-2143	7886±33	6831-6642	Karbon	Avlu	7. Tabaka	
Tübitak-0998	7904±37	6846-6648	Karbon	Ev içi	7. Tabaka	
Tübitak-0999	7944±38	7032-6694	Karbon	Avlu	8. Tabaka	Öncül Neolitik
Tübitak-2157	8147±35	7192-7052	Karbon	Avlu	8. Tabaka	

Tab. 1: Bahçelievler yerleşmesinin radyokarbon tarihlendirme sonuçları.

	TABAKALAR										TOPLAM
	2.	2-3.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	K.	?	
İncelenen	11	4	1	7	1	29	6	8	3	3	78
İncelenmeyen	4	-	1	5	2	8	4	4	6	5	36
Toplam	15	4	2	12	3	36	10	12	14	5	114

K: Karışık

Tab. 2: Kemik buluntuların tabakalar arasındaki sayısal dağılımı.

Çalışmanın Metodu

Bahçelievler kemik buluntuları, hem kazı çalışmaları sırasında ortaya çıkarılan hem de arkeozoolojik araştırmalar esnasında hayvan kalıntıları arasında tespit edilip küçük buluntu kategorisine dahil edilen kemik ve boynuz buluntuları içermektedir. Çalışmanın belgeleme zinciri; metrik özellikler, korunagelme durumu, hammadde, biçimlendirme, kullanım izlerinin yoğunluğu ve dağılımı gibi değişkenleri kapsamaktadır.

Buluntuların sınıflandırılmasında, aktif ucun şekli ile buluntunun biçimsel özellikleri dikkate alınmış; kemik alet çalışmalarında evrensel ölçekte kabul görmüş ardışık yayın katalogları kılavuz olarak kullanılmıştır¹¹. Bu doğrultuda buluntular, öncelikle uç bölümlerine göre "sivri uçlu ve kesici uçlu" olmak üzere iki ana gruba ayrılmıştır. 1970'lerin başında Ülge Göker ve Engin Özgen tarafından Türkiye kemik alet çalışmalarına kazandırılan "mablak, spatül, düzlek ve keski" gibi terimler¹², günümüzde iz analizlerinin yaygın hale gelişiyle birlikte, aletin kullanım şekli hakkında anlam karışıklığını arttırdığından tercih edilmemiş; yerleşik terminolojinin yerine, gözlemcinin zihninde daha geniş bir çağrışım yapması amacıyla kesici uçlu aletler (*cutting edge tools*) bir öneri olarak kullanılmıştır. Sivri uçlu aletler ise (*pointed tools*) "bız, delgi, delici ve iğne" gibi alet gruplarını kapsamaktadır. Bahçelievler özelinde korunagelen buluntular arasında iğne grubuyla karşılaşılmamış; "bız (*awl/point*)" terimi, biçimi niteleyen anlamıyla ön plana çıktığı için gruplamalarda bu terimin kullanımına bir değişikliğe gerek duyulmadan devam edilmiştir. Bunun yanında kaşık, pendant ve flüt gibi buluntular da yine biçimsel özelliklerine göre gruplandırılmıştır. Devamında da her grup kendi içinde; hammadde olarak kullanılan kemik, biçimlendirme aşamasına geçmeden önceki hazırlık evresinde kemiğe verilen öncül biçim (*tool blank*), biçimlendirme dereceleri ve biçimsel özellikleri değerlendirilerek sınıflandırılmıştır¹³.

Tüm olmayan buluntuların gruplandırılması ise korunagelen bölüm dikkate alınarak (*distal/uç/üst* bitim; gövde; *proksimal/sap/alt* bitim) tamamlanmıştır.

Geriye kalan incelenmemiş 36 adet buluntu ise kazı ekibi tarafından biçimsel özelliklerine ve uç şekillerine göre sınıflandırılmış; aletler, Türkiye arkeolojisinde yaygın olarak kullanılan kemik alet terminolojisi üzerinden bız, mablak, spatül ve kaşık gibi isimler altında gruplandırılmıştır. Söz konusu buluntular incelenemediği ve grup atamalarına dair sağlama yapılamadığı için ayrıntılı analizlere dahil edilmemiş, fakat bağlama ve devamlılığa dair değerlendirmelerde dikkate alınmıştır.

Üretim izleri, çıplak gözle veya düşük büyütmele Celestron el mikroskobu ile gözlemlenmiştir. Buluntuların yön tanımı, yaygın olarak kabul gören metodolojiyle uyumludur¹⁴. Dolayısıyla *distal* aletin aktif kısmını, *proksimal* ise alt bitimi ya da alt bitime yakın bölgeyi ifade etmektedir. Aletin üretim esnasında en fazla değişikliğe uğrayan yönü alt yüzey ya da *inferior*, zıttı ise üst yüzey ya da *superior* olarak adlandırılmıştır (Fig. 2). Flüt/kaval ve pendant buluntularının yön tanımları da yine yayınlarla uyumludur¹⁵.

Hammadde incelemeleri, osteolojik yayınların¹⁶ ve İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Osteoarkoloji Uygulama ve Araştırma Merkezi hayvan kemiği koleksiyonunun kılavuzluğunda tamamlanmıştır. Birimi, türü ya da osteolojik sınıfı atanamayan örnekler ise uzun ya da yassı kemik

¹¹ Bkz. Camps-Fabrer ve diğ. 1998; Camps-Fabrer ve diğ. 1990.

¹² Bkz. Göker 1972; Özgen, 1973.

¹³ Bkz. Stordeur 1977; Stordeur 1978.

¹⁴ Camps-Fabrer – Stordeur 1979.

¹⁵ Le Gonidec 2009; Beck 1928.

¹⁶ Schmid 1972; Hillson 2009.

gibi kemik tipine ve büyük-büyük/orta-orta¹⁷ gibi hayvan vücut büyüklüğüne göre sınıflandırılmıştır. Vücut büyüklüklerinin atanmasında, kemiğin indirgenmemiş *compacta* kalınlığı dikkate alınmıştır.

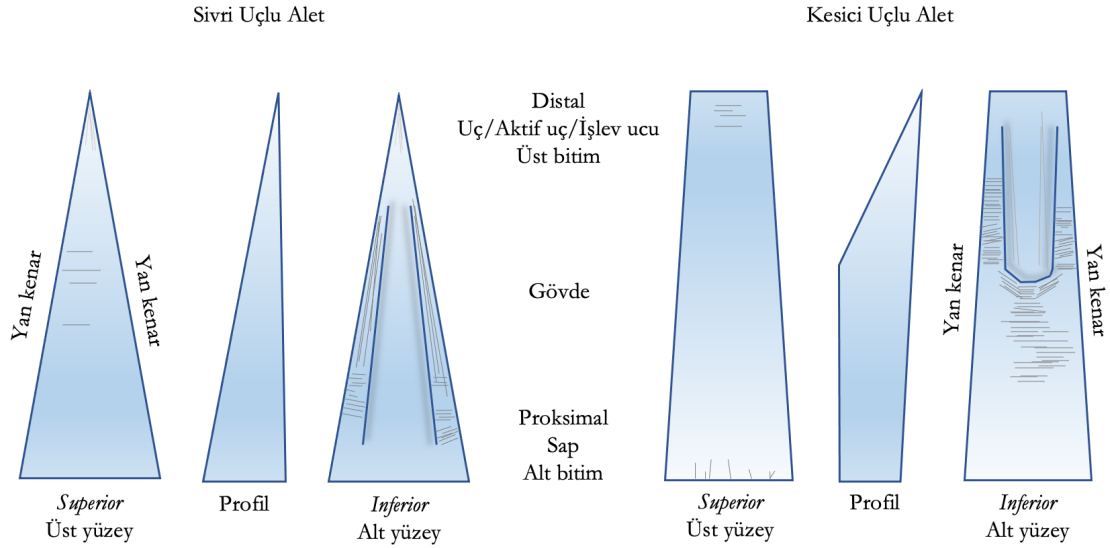

Fig. 2: Sivri ve düz uçlu aletlerde yön terimleri.

Buluntu Grupları ve Parçalanma Dereceleri

Buluntuların teknolojik ve biçimsel özelliklerine dair sınanabilir veriler toplamak ve bunları nicel analizler aracılığıyla sosyal bağlamda yorumlamak, buluntuların tüm ve tüme yakın durumda korunagelmesiyle mümkündür. Parçalanmanın arttığı durumda ise günümüze ulaşan kısma bağlı olarak ya alet grubu/buluntu türü ataması yapıp istatistiki sonuçlar elde edilebilir ya da yön tayininde bulunulup, korunagelen parça "alet parçası" olarak sınıflandırılır. Bu arka planda incelenen buluntuların parçalanma durumuna sayısal açıdan bakıldığında, bizlardan sonra en kalabalık grubu 17 adet ile alet parçalarının temsil ettiği görülür. Bu kalabalık sayı, buluntuların korunagelme durumu ile de örtüşmektedir (Tab. 3).

İncelenen toplam 78 adet buluntunun sadece iki adedinin tüm, 12 adedinin ise tüme yakın durumda korunageldiği tespit edilmiş; geriye kalan 64 adet buluntu ise parça olarak günümüze ulaşmıştır. Parçalanmaların yarısından fazlası (%63,8) eski kırıktır. Hem geçmişte hem de günümüzde oluşmuş kırılmalar, 17 adet buluntuda gözlemlenmiş, geriye kalan buluntuların 13 adedinde de güncel parçalanmaların meydana geldiği anlaşılmıştır.

Buluntu grubu atanabilen alet parçaları, bızlar ve kaşıklar arasında dağılım göstermektedir. Bızların %28,94'ü (n=11) tüm ya da tüme yakın durumda olup, %71,05'i (n=28) parça olarak günümüze ulaşmıştır. Boynuz aletin yalnızca ucu korunagelmiştir. Kaşıkların tümü parçalanmıştır. Kesici uçlu aletlerin bir adedi neredeyse tüm, dört adedi parçalıdır. Sap ve pendant kırıktır.

¹⁷ *Büyük boy memeli: Sığır, kızıl geyik ve yakın boyuttaki türler. Büyük/orta boy memeli: Yaban domuzu ve yakın boyuttaki türler. Orta boy memeli: Koyun, keçi ve yakın boyuttaki türler.

*Bahçelievler Neolitik yerleşiminin hayvan kalıntılarını inceleyen Sultan Sarı (doktor adayı, Batman Üniversitesi) ile yazılı görüşme 02/12/2022.

		TABAKA										TOPLAM
		2.	2-3.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	K.	?	
BULUNTU GRUBU	Sivri Uçlu Alet											
	Bız	4	3	1	1	-	20	1	4	3	1	38
	Boynuz Alet	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
	Kaşık	3	-	-	3	1	2	1	-	2	-	12
	Kesici Uçlu Alet	-	1	-	-	-	-	2	-	1	1	5
	Sap	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
	Pendant	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
	Flüt/kaval	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
	Tanımsız	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	2
Alet Parçası	4	-	-	2	-	5	1	-	2	-	17	
TOPLAM	10	4	1	6	1	29	6	8	7	3	78	

K: Karışık

Tab. 3: Bahçelievler kemik buluntu grupları ve grupların tabakalar arası sayısal dağılımı.

Flüt/kaval, bir ucunun kırık olmasına karşın tüme yakın durumda korunagelmıştır. İki adet tanımlanamayan buluntunun biri tüm diğeri ise parçadır (Tab. 4).

Parçalanmaya dair genel durum, teknolojinin ve biçimsel özelliklerin karşılaştırmalı analizlerini engelleyen bir tablo oluşturmakla birlikte; tüm ve neredeyse tüm korunagelen buluntular ile tanımsız iki adet örnek de genel toplamdan eksiltildiğinde, geriye kalan 58 parçanın %70,68'inin (n=41) buluntu grubu ataması yapılabilmektedir. Bu oran, metnin devamında detaylandırıldığı üzere alet gruplarının ve bağlama dair analizlerin sınırlanabilir şekilde tamamlanmasına olanak sağlamıştır.

Buluntuların Özellikleri

1. Sivri Uçlu Buluntular

Sivri uçlu buluntular (n=39), ucu yuvarlak sonlanan bir adet boynuz alet dışında, bızlardan meydana gelmektedir. Bızlar, uzun ya da yassı kemiklerden biçimlendirilen aletlerdir. Bir uçları sivrilerek son bulur ve aktif ucu meydana getirir. Uzun kemikten yapılan örneklerin alt bitimleri ya kemiğin eklem ucuna ya da kemiğin *diáfiz* bölümüne konumlandırılır. Kaburgadan yapılan örnekler ise genellikle uzunlamasına yarılan kaburganın tek yüzünden biçimlendirilir.

Boynuz alet, boynuzun doğal yapısı gereği bir uca doğru sivrilerek yuvarlak bir kullanım ucunda son bulur. Yapısal ve biçimsel farklılığı göz önünde bulundurulmuş boynuz alet, bız kategorisinden ayrıştırılarak sivri uçlu buluntular altında farklı bir alt başlıkta ele alınacaktır.

		BULUNTU GRUPLARI										TOPLAM
		Kırığın Oluşum Zamanı	Sivri Uçlu Alet		Kaşık	Kesici Uçlu Alet	Sap	Pendant	Flüt/kaval	Tanımsız	Alet Parçası	
			Bız	Boynuz Alet								
KORUNAGELME	TÜM	1							1		2	
	NEREDEYSE TÜM	Eski	5			1				1		12
		Yeni	3									
		Eski&Yeni	2									
	PARÇA	Eski	16	1	7	4	1	1			9	64
		Yeni	6		1						3	
		Eski&Yeni	5		4					1	5	
	TOPLAM		38	1	12	5	1	1	1	2	17	78

Tab. 4: Kemik buluntuların parçalanma durumu.

Bız

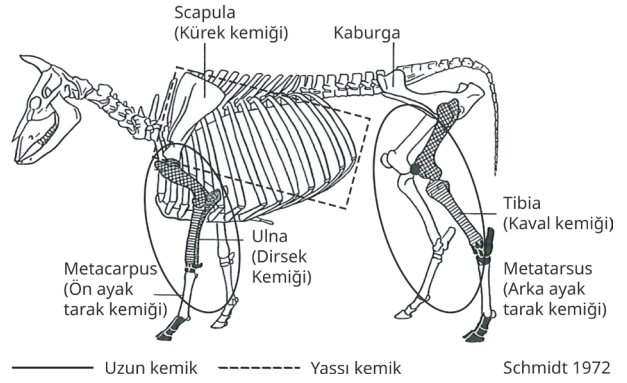
Bızlar, Bilecik Neolitik yerleşiminde, 5. tabaka haricinde, tüm iskân süresi boyunca kullanım gören ve yerleşmede sayıca en büyük grubu temsil eden aletlerdir (Tab. 3). Bız yapımında hammadde olarak tercih edilen türler, koyun kemiğinden yapıldığı anlaşılan iki örnekte kesin olarak atanabilmiştir. Tür ataması yapılamayan geriye kalan 36 örneğin yapımında ise büyük (n=23), orta (n=12) ve büyük/orta (n=1) boy memelilerin kemikleri kullanılmıştır (Tab. 5)¹⁸. Tercih edilen kemikler arasında ise yoğunluk sırasına göre ön ve arka bacak kemiklerini içeren uzun kemikler (n=28) ve kaburga kemikleri (n=3) yer almaktadır. Yedi adet bızın ise hangi kemikten biçimlendirildiği anlaşılamamış, kompakt gövde kesitlerinden hareketle kemik grubu "kompakt kemik" olarak sınıflandırılmıştır (Tab. 5).

Bızların hammaddesi ve hammadde temininin ardından kemiğin biçimlendirilmeye başlamadan önceki hazırlık evresinde kazandığı form (öncül form-*tool blank*), bızların çoğunluğunda aleti yapan kişiler tarafından fazla bir değişikliğe uğratılmamış; bızların tipolojik sınıflandırması da bu potansiyelden yararlanılarak oluşturulmuştur.

Tarak kemiğinden bızlar (n=15), gerek teknik gerekse biçimsel özellikleriyle ilk grubu meydana getirir. Bızlar arasında sayıca en kalabalık buluntulardır. Sekiz adedi orta, altı adedi büyük, bir adedi büyük/orta boy bir hayvanın ön veya arka ayak tarak kemiğinden yapılmıştır. Kemikler, uzunlamasına iki ya da dört parçaya bölünerek değerlendirilmiştir. Bölme işlemi, oluk açma gibi çıkarımın daha kontrollü bir şekilde tamamlandığı yöntemle¹⁹ ve/veya kemiğin uzunlamasına doğrudan yarılmasıyla yapılmıştır. Devamında alt yüzey, kimi örneklerde düz bir satıh oluşturacak yoğunlukta olmak üzere, kullanım ucuna doğru inceltilmiştir. İki yan kenar *distale* doğru daraltılır, alt ve üst yüzeyden inceltilmiş dayanıklı bir kullanım ucunda sonlanır. Alt bitimi korunagelen buluntular (n=10) iki alt grubu işaret etmektedir: Kemiğin *epifiz* kısmından yapılanlar (n=6)

¹⁸ Tablo 5'te kullanılan iskelet çiziminin uyarlanmamış hali için bkz. Schmid 1972.

¹⁹ Le Dosseur 2009, 73.

		TABAKA											
		2	2-3	3	4	6	7	8	K	?	T		
TÜR/BOYUT & KEMİK	Geyik	Boynuz					1						1
	Koyun	Metacarpus								1			2
		Metatarsus							1				
	Büyük boy memeli	Kaburga	1				2						23
		Ulna				1							
		Metacarpus					1			1			
		Metatarsus					2						
		Metapodial			1		1						
		Uzun kemik	1				2		3				
	Büyük/orta boy memeli	Kompakt kemik	1	1			4	1					1
		Metapodial					1						
	Orta boy memeli	Metacarpus									1		12
		Tibia					1			1			
		Metatarsus					1						
		Metapodial		1			3						
Uzun kemik		1	1			2							
TOPLAM			4	3	1	1	20	2	4	3	1	39	

K: Karışık

T: Toplam

Tab. 5: Sivri uçlu aletlerin yapımında tercih edilen türlerin ve kemiklerin tabaka bazında dağılımı.

(Fig. 3, a) ile kemiğin *metafiz* ve/veya *diafiz* kısmından yapılanlar (n=4) (Fig. 3, b). Bu grupta yer alan ve alt gruplarına ayrılamayan geriye kalan beş adet örnek ise gövde ve/veya uç parçalarını temsil etmektedir.

Kemiğin *epifiz* kısmından yapılan örneklerde, alt bitim kemiğin *distal* ya da *proksimal* ucuna konumlandırılmıştır. *Distal epifiz*de yer alan doğal kemik çıkıntıları ya üstünkörü biçimlendirilmiş ya da tamamen değişikliğe uğratılıp yuvarlaklık kazandırılmıştır. *Proksimal epifiz*in ise fazla bir değişikliğe uğratılmadan doğala yakın bir halde bırakıldığı gözlemlenmiştir. Tüm ya da neredeyse tüm halde korunagelen örneklerin uzunlukları 48,5-85mm, azami genişlikleri 9-16.5mm, azami kalınlıkları ise 4-11.5mm aralığındadır.

Alt bitimleri kemiğin *metafiz* ya da *diafiz* kısmına konumlandırılanlarda, alt bitimin biçimlendirilme dereceleri farklılık gösterir. Yuvarlaklık kazandırılarak iki yüzeyden inceltilen tekil bir bız ile düzleştirilen bir diğer bız dışında, buluntuların alt bitimleri biçimlendirilmeden bırakılmıştır. Aralarında tüm ya da tüme yakın korunagelen bir örnek olmadığı için metrik özellikler paylaşılammaktadır.

Kemik kıymığından biçimlendirilen bızlar (n=9) ikinci grubu oluşturmaktadır. Beş adedi orta boy, dört adedi ise büyük boy memeliye ait kemiklerden yapılmıştır. Bir adet kompakt gövdeli buluntunun ne tür bir kemikten çıkarıldığı anlaşılamamış; geriye kalan sekiz adet örnek ise uzun kemik parçalarından biçimlendirilmiştir. Tüme yakın buluntulardan anlaşıldığı üzere (n=4), bir *metafiz* bölümünden gelen örnek dışında, kemiğin *diafiz* bölümünden seçilmişlerdir. Gövde kesitleri iki alt grubu işaret eder: İç bükey gövdeliler (n=6) (Fig. 3, c) ve kompakt gövdeliler (n=3) (Fig. 3, d). İç bükey gövdelilerin biçimlendirilme dereceleri farklılık gösterir. Tüme yakın üç buluntudan birinin alt bitimi bir yan kenardan inceltilip eğimli hale getirilmiş; diğer iki örnek ise biçimlendirilmeden bırakılmıştır. Bızların alt yüzeyleri, bir örnek dışında, aktif uca doğru inceltilmiştir. Aktif uçlarının kalın ya da ince oluşu, kullanım alanlarının çeşitliliğine işaret eder. Korunagelen örneklerin uzunlukları 46-61mm, azami genişlikleri 7-8.5mm, azami kalınlıkları ise 2.5-5mm aralığında değişmektedir. Kompakt gövdeliler ise, iç bükey kesitli örneklerin aksine, yoğun olarak değişikliğe uğratılmış; bu nedenle gövde kesitleri dairesel ya da kenarları yuvarlatılmış üçgen forma dönüşmüştür. Bızların aktif uçları kalın ve sağlamdır. Tüme yakın bir örneğin uzunluğu 40mm, azami genişliği 8mm ve azami kalınlığı 5mm ölçülmüştür.

Yassı bızlar (n=5), iki yan kenarın simetrik biçimde daralarak meydana getirdiği üçgen formları ve kompakt gövdeleri ile üçüncü grubu oluşturur (Fig. 3, e). Tümü büyük memelilere ait kemiklerden yapılmıştır. Hammaddeleri ve biçimlendirildikleri öncül parçalar üç alt grubu meydana getirir: Kaburgadan biçimlendirilenler (n=3) (Fig. 3, B5 14/8), uzun kemiğin *diafiz* bölümünden biçimlendirilen bir örnek (Fig. 3, C3 28/5) ve kompakt kemikten biçimlendirilen bir diğer örnek (Fig. 3, B3 68/4). Kaburgalar uzunlamasına ikiye yarılmış ve bölünme sonrası kaburganın tek yüzü kullanılmıştır. Alt ve üst yüzey kullanım ucuna doğru inceltilmiş, alt yüzeydeki süngerimsi doku düzleştirilmiştir. Gövde kesitleri yanları yuvarlatılmış dikdörtgen şekle sahiptir. Uzun kemik ise olasılıkla parçalanma sonucu kemiğin uzun ekseninden alınarak değerlendirilmiştir. Örnek, aktif uca doğru iki yüzeyden inceltilmiş, iki yan kenara yuvarlaklık kazandırılmıştır. Kompakt kemikten biçimlendirilen örnek, kaburga kemiğinden yapılan yassı bızlarla benzer özelliklere sahiptir. Buluntunun tüm yüzeyleri değişikliğe uğratılmış; alt ve üst yüzey uca doğru inceltilmiş, alt yüzey kullanım ucunda eğim yaparak sonlanmıştır. Tüm yüzeyleri olasılıkla yoğun kullanıma bağlı olarak pürüzsüzlük kazanmıştır. Tüm örnekler parçalar halinde günümüze ulaştığı için metrik karşılaştırma yapılamamıştır.

Kaval kemiğinin uzun ekseninin 1/4'lük parçasından biçimlendirilen örnek (Fig. 3, f) tekil bir buluntudur. Öncül parça, kemiğin *proksimal metafiz* bölümünden alınmıştır. Alt bitim bölünme sonrası yuvarlatılmıştır. İki yan kenar aktif uca doğru daraltılmış, alt yüzey düzleştirilmiştir.

Dirsek kemiğinden biçimlendirilen bız, bir diğer tekil örnektir (Fig. 3, g). Tekil oluşu sadece kullanılan kemikle ilgili olmayıp öncül parçanın hazırlanışıyla da ilişkilidir. Büyük boy bir memeli-den alınan kemik, enlemesine bölünmüştür. Bölünme sonrası çok fazla bir değişikliğe uğratılmamış, *distal* uç sivriltilerek kullanılmıştır.

Fig. 3: Sivri uçlu aletler.

Geriye kalan yedi adet bız parçası ise korunagelen kısım üzerinden bız grubu atanamayan buluntulardır. Altı adedi bir bızın uç bölümünü, bir adedi ise gövde bölümünü temsil eder. Tümü büyük boy memelilere ait kemiklerden biçimlendirilmişlerdir. Bir adet uç ile bir adet gövde parçasının, kemiğin *diáfiz* bölümünden alındığı anlaşılmış, geriye kalan beş adet uç parçasının ne tür bir kemikten biçimlendirildiği saptanamamıştır. Bir adet iç bükey gövdeli alt yüzeyi düzleştirilmiş uç parçası dışında, tüm parçalar dairesel ya da dörtgen kesitli kompakt gövdelere sahiptir. Korunagelen parçaların küçüklüğü nedeniyle hangi bız gruplarıyla ilişkili olabilecekleri anlaşılamamıştır.

Boynuz Alet

Olasılıkla kızıl geyiğe (*Cervus elaphus*) ait boynuz çatalının uç bölümünü temsil eden buluntu, 7. tabakada ortaya çıkarılmıştır (Fig. 3, h). Alet, yuvarlak kullanım ucu ve hammaddesiyle karakteristiktir. Boynuz çatalının gövdesi kullanım ucuna doğru inceltilmekle birlikte, genel ölçekte fazla bir değişikliğe uğratılmadan kullanılmıştır. Buluntunun sadece uç bölümü korunagelmıştır.

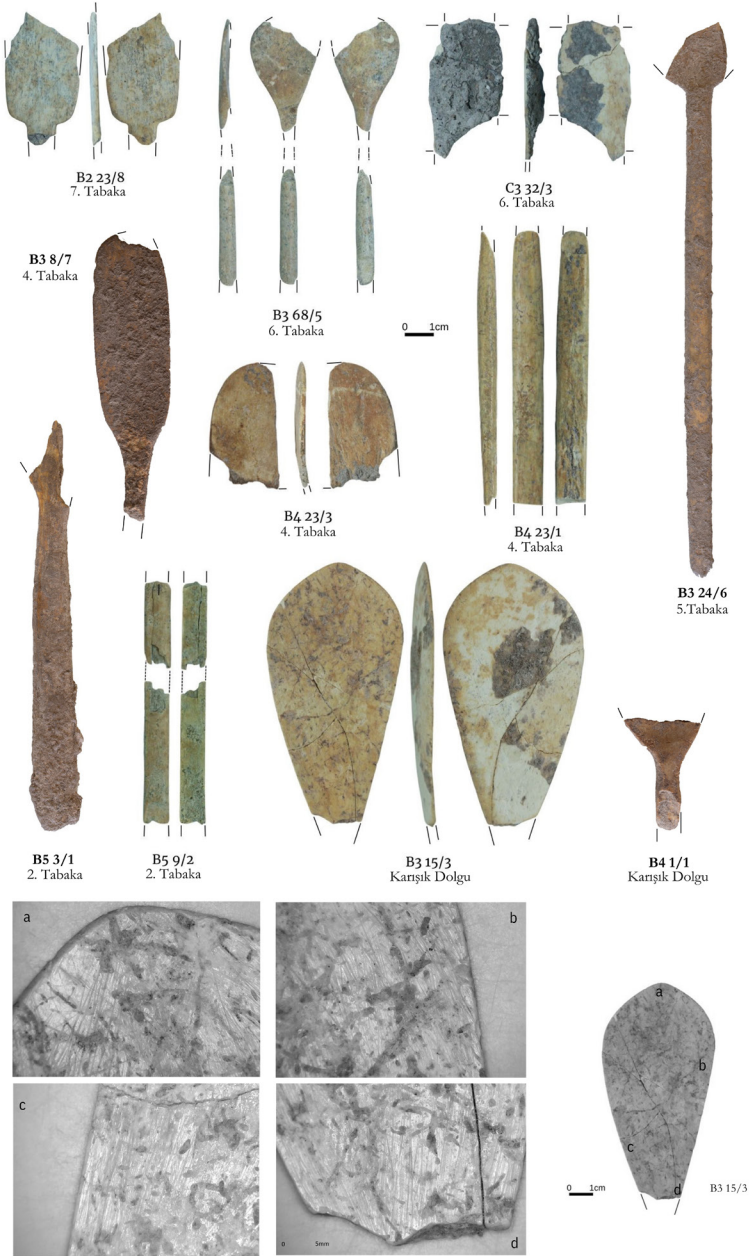

Fig. 4: Kaşıklar.

2. Kaşık

Kaşıklar (n=12) Bahçelievler Neolitik topluluğunun yaşantısında tüm dönemler boyunca varlık göstermiş buluntulardır (Tab. 3)²⁰. Yapımlarında büyük boy memelilere ait kemikler tercih edilmiştir. Buluntuların -üç adedi kemiğin metafiz bölümünden alınmak üzere- altı adedinin uzun kemikten; bir adedi kürek kemiği olmak üzere, iki adedinin yassı kemikten biçimlendirildiği anlaşılmıştır. Dört adet buluntunun ise nasıl bir kemikten çıkarıldığı belirlenememiştir. Uzun kemikten yapılan örnekler, kemiğin uzun eksenini boyunca yarılmış sonucu elde edilen parçalardan biçimlendirmişlerdir. Kürek kemiğinin de uzun eksenini boyunca yarılmış olması olasıdır. Kaşıkların arasında tüm ya da tüme yakın halde korunagelen bir örnek yer almamaktadır. Dört örneğin hem ağız hem de sap kısmının belirli bölümleri korunagelmiş; beş örneğin yalnızca ağız, üç örneğin de sadece sap kısmı günümüze ulaşmıştır.

Kaşıkların ağız formları geniş bir çeşitlemeyi ortaya koyar (Fig. 4). Ağız kısmı tüme yakın ya da tümlenebilir halde korunagelen örnekler; farklı uzunlukta köşeleri yuvarlatılmış dörtgen (B2 23/8, B3 8/7), olasılıkla oval (B3 68/5) ya da "armut/yaprak" (B3 15/3) biçimlidir. Ağız hazneleri ya sıgıdır ya da hazne denilemeyecek oranda düzdür. Ağız ve sapın bağlantı kısmı dört örnekte korunagelmiştir. Bağlantı kısmı, ağız bölümünün dörtgen olduğu öngörülebilecek bir örnekte keskin hatlarla omuz yaparken (B2 23/8), diğer örneklerde daha yuvarlak bir geçişle devam etmektedir. Kaşık sapları, bir kural olarak alt-üst yüzey ve yan kenarlardan biçimlendirilmiş; tüm yüzeylerden aşındırılmalarının bir sonucu olarak da dairesel, oval ya da kenarları yuvarlatılmış dörtgen kesitli kompakt bir biçime kavuşmuşlardır. Büyük oranda korunagelen sapların yan kenarları, *proksimal* uca doğru genişleyerek son bulan bir örnek dışında (B5 3/1), birbirine koştur biçimde düz bir ağızla devam ederek son bulmaktadır.

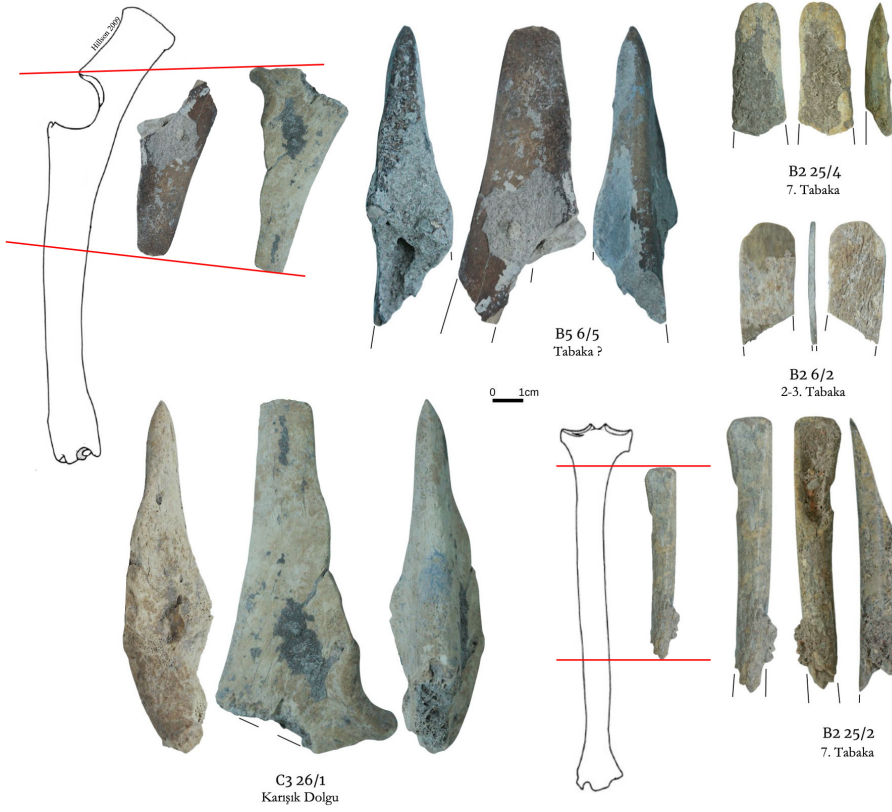
3. Kesici Uçlu Alet

Kesici uçlu aletler, biz ve kaşıklara nazaran yerleşmede çok daha az karşılaşılan bir alet grubudur (n=4). İki adedi 7. tabakada, bir örnek ise 2-3. tabakada ortaya çıkarılmıştır. Diğer iki buluntudan birinin tabakası saptanamamış, diğeri ise karışık dolguda bulunmuştur (Fig. 5)²¹. Alet yapan kişilerin hammadde tercihi, yine çoğunlukla büyük boy memelilerden yana olmuştur. Tercih edilen hayvanların boyut benzerliğine karşın, kullanılan kemik türleri çeşitlilik gösterir. İki alet sığıra ait sağ dirsek kemiklerinden (B5 6/5 ve C3 26/1), bir örnek orta boy memeliye ait sağ kaval kemiğinden (B2 25/2), geriye kalan iki örnek büyük boy memelilere ait uzun kemikten (B2 25/4) ve kaburga kemiğinden (B2 6/2) biçimlendirilmiştir. Dirsek kemiklerinin ve kaval kemiğinin öncül parçası, kemik enine bölünerek hazırlanmıştır. Kaburga kemiği ise uzunlamasına iki parçaya ayrılmış ve alet, kaburganın tek yüzünden biçimlendirilmiştir. Uzun kemikten yapılmış son örneğin ise öncül parçası anlaşılamamıştır.

Dirsek kemikleri, kemiğin *proksimal* ucuna yakın bir kısımdan alınmış ve *proksimal* bölümünde yer alan doğal kemik boşlukları fazla bir değişikliğe uğratılmamıştır. Örnekler, dirsek kemiğinin ön kol kemiğiyle (*radius*) birleştiği eklem yüzeyinin hemen altından başlayarak, iki yüzeyden (*medial&posterior*) inceltilmiş ve eğimli, keskin bir uç meydana getirilmiştir. İşlev ucu uzunlukları ikisinde de 17mm ölçülmüştür. Bir örneğin alt bitimi korunagelmemiş, diğer örneğin alt bitimi ise bölünme sonrası biçimlendirilmeden bırakılmıştır. Tüme yakın halde korunagelen aletin uzunluğu 115mm, azami genişliği 62mm, azami kalınlığı ise 32mm'dir.

²⁰ İncelenen buluntular arasında en erken yerleşim evresinden bir buluntu olmamakla birlikte; incelenmeyenler arasında 8. Tabakaya tarihlenen 1 adet kaşık sapı yer almaktadır.

²¹ Figür 5'te yer alan dirsek kemiği ve kaval kemiği çizimleri ile Figür 8'de yer alan uyluk kemiği çiziminin uyarlanmamış halleri için bkz. Hillson 2009.

Fig. 5: Kesici Uçlu Aletler.

Kaval kemiğinden örneğin alt bitimi korunagelmemiştir. Korunagelen kısımdan anlaşıldığı üzere, buluntunun tüm hali olasılıkla kemiğin 1/2'lik veya 2/3'lük bir oranını temsil etmektedir. Aletin gövde bölümü, kemiğin *diafiz* bölümüne konumlandırılmış ve doğal yapı, fazla bir değişikliğe uğratılmadan yüzeysel olarak biçimlendirilmiştir. Aktif uç ise *proksimal diafiz*den bölünmüş, bölünme sonrasında da alt yüzey eğimli bir açıyla düzleştirilip keskin bir uç meydana getirilmiştir. Aletin kullanım ucu uzunluğu 18mm'dir.

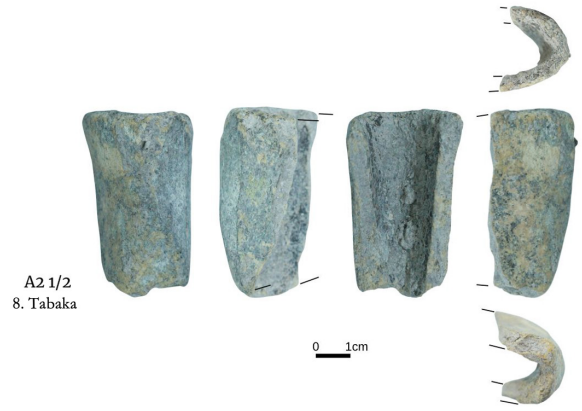
Uzun kemikten yapılan son örnek, aletin ucunu ve gövdenin bir bölümünü temsil etmektedir. Kemiğin *diafiz* bölümünden alınan buluntunun alt yüzeyi düzleştirilmiş, üst yüzey aktif uca doğru inceltiştir. Gövdeden uca doğru daralan yan kenarlar, keskin bir uçta sonlanmaktadır. Aletin aktif uç uzunluğu 11mm'dir. Buluntunun korunagelen bölümünün diğer kesici uçlu örneklerle benzerlik taşımaması, aletin bütününe dair öngöründe bulunmayı imkansızlaştırır.

Kesici uçlular arasında kaburgadan yapılan tek örneğin de sadece gövde ve uç kısmı korunagelmıştır. Alt yüzey daha yoğun olmakla birlikte, iki yüzey de kullanım ucuna doğru inceltiştir. Kullanım ucu uzunluğu 22mm'dir

4. Sap

Yerleşmenin tek sap buluntusu, 8. tabakada ortaya çıkarılmıştır (Fig. 6). Kısmi olarak korunagelen buluntunun yapımında, büyük boy bir memeliye ait ön kol kemiği kullanılmıştır.

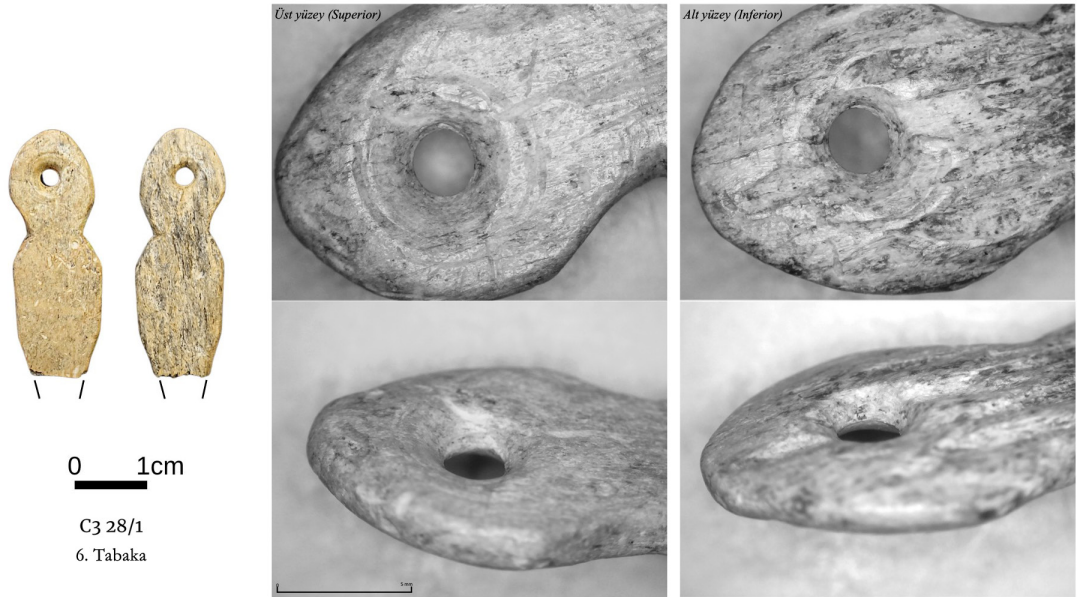
Öncül parça, kemik iki uçtan enine bölünerek hazırlanmıştır. Bölünme yüzeyinin pürüzleri işlem sonrası düzleştirilmiş ve yüzey çevresine eğim kazandırılmıştır. Buluntu, kemiğin doğal yapısıyla ilişkili olarak, bir uçtan diğer bir uca doğru genişleyerek devam eder. Alt ve üst yüzey fazla biçimlendirilmeden, doğala yakın bir durumda bırakılmıştır. Aletin ne şekilde kullanılmış olabileceği ya da içindeki doğal kemik boşluğuna ne tür bir aletin yerleştirilmiş olabileceğini anlamak, yüzey tahribatı nedeniyle mümkün değildir. Buluntunun uzunluğu 49mm'dir. Buluntunun azami genişliği ve kalınlığı, bir yarısı korunagelmediği için ölçülememiştir.

Fig. 6: Sap.

5. Pendant

Tek delikli, iki yanında çentikler bulunan bir adet yassı pendant, yerleşmenin 6. tabakasında ortaya çıkarılmıştır (Fig. 7). Buluntunun yapımında büyük boy memeliye ait kaburga kemiği kullanılmıştır. Kaburga kemiği uzun eksenine boyunca ikiye ayrılmış, yarılma sonrasında kaburganın tek yüzeyi öncül parça olarak seçilmiştir. Alt ve üst yüzey, bölünme sonrasında düzleştirilmiştir. Buluntunun alt kısmı korunagelmemiştir. Yan kenarlarda birbirine paralel şekilde iki adet çentik yer almaktadır. Çentikler "V" biçimlidir. Pendantın alt bölümünün korunagelmemiş oluşu, çentiklerin devamlılık gösterip göstermediği sorusunu yanıtsız bırakır. Bununla birlikte, yan ke-

Fig. 7: Pendant.

narların kırık uca doğru daralarak devam etmesi, korunagelmeyen alt uçta da bir çentiğin olabileceği olasılığını ortaya koyar.

Uç bölümü iki yüzeyden inceltirilerek sonlandırılmış ve yakın bir alana iç çapı 3mm, dış çapı 4mm, derinliği ise 3mm olan bir delik açılmıştır. Deliğin kesiti bikoniktir. Delik çevresinde hem alt hem de üst yüzeyde takip edilen izler, delmenin iki yüzeyden yapıldığına ve işlemin 360°'lik mekanik bir hareketin sonucu olduğuna işaret etmektedir (Fig. 7). Buluntunun kullanıma bağlı aşınımı, yüzey genelinde eşit dağılım göstermemektedir. Üst yüzey, alt yüzeye oranla daha parlak olup ucun en üst noktası, pendentin en fazla aşınmış bölümünü temsil etmektedir.

6. Flüt/kaval

6. tabakada ortaya çıkarılan bir adet delikli kemik boru, gerek biçimi gerekse üzerindeki deliklerin konumlandırılış mesafesi göz önünde bulundurularak flüt/kaval olarak sınıflandırılmıştır (Fig. 8). Bir ucun belirli bir kısmı korunagelmemiş olmakla birlikte, buluntunun neredeyse tüm olduğu söylenebilir. Yapımında büyük boy bir memeliye ait uyluk kemiği (?) kullanılmıştır. Öncül form, uzun kemiğin orta kısmının iki uçtan enine bölünmesi sonucu elde edilmiştir. Orta bölümün (*diapfiz*), düzgün duvarlı içi boş yapısı, öncül parça olarak seçilmesine etki etmiş olmalıdır. Bölünme sonrasında iki uca pürüzsüzlük kazandırıldığı için bölme işleminin nasıl bir yöntemle yapıldığı anlaşılammıştır. Kemik borunun üzerinde; ön yüzde iki, arka yüzde bir adet olmak üzere toplam üç adet parmak deliği yer almaktadır. Ön yüzdeki delikler aynı eksende sıralanırken; arka yüzdeki delik, ön yüzdeki deliğin karşılığı olarak konumlandırılmıştır. İki deliğin birbirinin karşısı olduğu ucun, buluntunun ağızlık bölümü olduğu düşünülmektedir. Deliklerin çevresinde gözlemlenen izler, deliğin bir alet yardımıyla elle açıldığına işaret etmektedir. Deliklerin çap genişliği, dışta ve içte farklılık göstermekte; dış yüzeyde daha geniş başlayan delik çapı, iç yüzeye doğru daralmaktadır. Ağız kısmına yakın deliklerin ön yüzde olanı, iç çapta 10mm, dış çapta 11.5mm ölçülmüş ve deliğin hemen alt kısmına, 9mm genişlikle başlayıp 2mm'ye kadar daralan "V" biçimli bir yiv yapılmıştır (Fig. 8, a-b).

Fig. 8: Flüt/kaval.

Olasılıkla parmak hareketiyle ve ses genişliğiyle ilişkili olarak biçimlendirilen yivin, yüzey geneli kullanım kaynaklı aşınmıştır. Ağız kısmının arka yüzündeki delik ise iç çapta 10mm, dış çapta 11.5x12mm ölçülmüştür. Ön yüzün ağızdan uzak olan ucunda yer alan deliğin iç çap ölçüsü 9x10 mm, dış çap ölçüsü 10.5x13 mm'dir. Buluntunun genel uzunluğu 57mm olup; en geniş (21mm) ve en kalın (20.5mm) bölüm, ağız deliği olduğu düşünülen uca 5mm'lik mesafeden ölçülmüştür. Ağız deliğinin iç çapı 15x14.5mm, dış çap 20x21mm; diğer ucun iç çapı 8.9x10mm dış çapı ise 19.3x19.2 mm genişliğindedir. Ağız deliğinin duvar kalınlığı bir yan tarafta 3mm diğer yan tarafta ise 2.20mm; diğer bitimin sırasıyla aynı akstaki duvar kalınlıkları ise 3.70mm ve 3mm'dir. Tüm bu metrik farklılıklar, buluntu şayet bir flüt/kaval ise, olasılıkla aletin akustiğini etkiliyor olmalıdır.

7. Tanımsız

Malzeme grubu içinde iki adet buluntunun, toplulukta nasıl karşılık bulduğu anlaşılammış ve grup ataması yapılamayarak tanımsız olarak sınıflandırılmıştır (Fig. 9).

Fig. 9: Tanımsız buluntular.

Buluntulardan biri 4. tabakada ortaya çıkarılmıştır. Olasılıkla büyük boy memeliye ait uzun kemikten biçimlendirilen buluntunun üzerine delik açılmak üzere işaretleme yapılmış ancak delme işlemi tamamlanmadan bırakılmıştır. Alt yüzey, tahribata dayalı olarak incelenememiş; üst yüzeyde de belirgin bir biçimlendirme iziyle karşılaşılammıştır. Diğer buluntu ise sığira ait uyluk kemiğinin *distal epifiz* bölümünden alınmıştır. Tabakası ve geldiği bağlam bilinmemektedir. Buluntu "geri dönüşüm" örneğidir. Yeniden biçimlendirilen buluntunun, öncesinde nasıl bir forma sahip olduğu anlaşılammıştır. İki yan kenar düzleştirilmiştir. *Epifiz* kısma denk gelen üst uçta, öncesinde bir halka ya da kancanın var olduğu anlaşılmmıştır. Alt uç yumru şeklinde bitirilmiş; yumrunun üst bölümü oyulmuştur. İki buluntunun da kullanım alanı belirsizdir.

8. Alet Parçaları

Alet kategorisi korunagelen parça üzerinden atanamayan tüm sınıflandırılammış parçalar, bu grup altında toplanmıştır (n=17). Koyun/keçi tarak kemiğinden biçimlendirilmiş bir adet gövde parçası dışında, tüm alet parçaları büyük boy memelilere ait kemiklerden yapılmıştır. Dokuz adedi bir aletin *proksimal* bölümüne, yedi adedi gövde bölümüne, 1 adedi ise *distal* bölümüne aittir. *Proksimal* parçaların iki adedi kaburgadan, 1 adedi tarak kemiğinden 1 adedi olasılıkla geyik boynuzundan yapılmış, beş adet kompakt buluntunun ise kemik türü anlaşılammıştır. Büyük memeliye ait kompakt bir kemikten biçimlendirilen örneğin sivri bitimli bir alete; sığır ön ayak kemiğinin uzun eksenin yarısından biçimlendirilen bir diğer örneğin ise kesici uçlu bir alete

ait olabileceği düşünülmüştür. Geriye kalan yedi adet parçayla ilgili olarak, bir parça-alet ilişkisi kurulamamıştır. Gövde parçalarının, iki adedi tarak kemiği olmak üzere, üç adedi uzun kemikten çıkarılmış; geriye kalan dört adedin kemik türü tespit edilememiştir. Gövde parçaları arasından altı adet kompakt gövdeli, oval ya da dairesel kesitli parça, bız ya da kaşık sapı parçası olabilir. Geriye kalan bir örneğin ise ne tür bir alete ait olabileceğini söylemek güçtür. Büyük boy memeliye ait kaburga kemiğinin tek yüzünden biçimlendirilen *distal* parça ise olasılıkla bir bıza ya da kesici uçlu bir alete aittir.

Buluntuların Bağlamı

İncelenen 78 adet örneğin bağlamsal dağılımında, en eski tabakadan 2. tabakaya kadar belirgin farklılıklarla karşılaşılma; sadece 2. tabakada bir değişim gözlemlenmiştir (Tab. 10)²². Mekân ölçeğinde değerlendirildiğinde avlular, hemen hemen her dönem en yoğun kullanım gören alanlardır. Avluda ortaya çıkarılan 41 adet kemik buluntunun 25 adedi avlu dolgusu içinde; 16 adedi ise doğrudan avlu tabanı üzerinde bulunmuştur. Avlulardan sonra sayısal olarak en yoğun buluntu ise ev bağlamında ortaya çıkarılmıştır. Kazılar sırasında ev bağlamı yapı içi ve yapı dışı olmak üzere iki birime ayrılarak toplanmıştır. Bu doğrultuda, 13 adet buluntu yapı içinde; beş adet buluntu da yapı dışında belgelenmiştir. Yapı içinde yer alan buluntuların dokuz adedi evin iç dolgusunda, dört adedi evin tabanı üzerinde ortaya çıkarılmıştır. Kullanım amacı anlaşılamayan alanlardan gelen ve "dolgu" olarak adlandırılan bağlam, altı adet kemik buluntuyu içermektedir. Bunun dışında dokuz adet örnek karışık dolguda bulunmuş, dört adedin ise bağlam ataması yapılamamıştır. Mekân kullanımının art zamanlı (*diachronic*) nasıl bir değişim ve/veya devamlılık gösterdiği değerlendirme bölümünde tartışılacaktır.

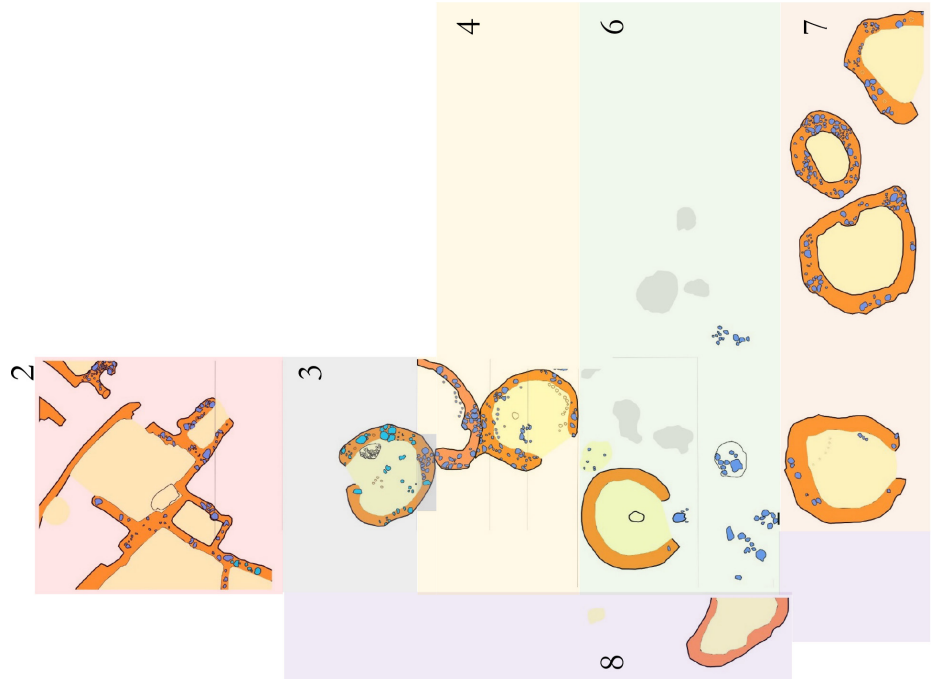
Buluntu grupları üzerinden dağılıma bakıldığında, 2. tabaka haricinde bızlar yine ev bağlamına oranla daha fazla avluda bulunmuş, boynuz alet de avlu dolgusunda ortaya çıkarılmıştır. İncelenen kaşıklar ev ve avlu bağlamında hemen hemen eşit bir dağılım gösterirken, incelenmeyen altı örnek de dahil edildiğinde avlu tekrar ön plana çıkar. Kesici uçluların iki adedi de yine avlu dolgusunda ortaya çıkarılmış ve hiçbir örnek ev dolgusuyla ilişkili halde bulunmamıştır. Sap, bir adet incelenmeyen de dahil olmak üzere iki adet pendant ve bir adet flüt/kaval da yine avlu dolgusunda tespit edilmiştir. Tanımsız iki örnek yine avlu kullanımındaki yoğunluğun altını çizmektedir. Alet parçalarına, incelenmeyen parçalar da dahil edildiğinde (n=11) ise ev ve avlu bağlamı arasında eşit dağılım gösteren bir tablo ile karşılaşılır. Buluntular arasında yapım artığı bulunmamaktadır. Bu nedenle üretim organizasyonuna dair, kazılan alanlar üzerinden bir yorumda bulunmak, eldeki verilerle mümkün değildir.

DEĞERLENDİRME

Bu bölümde, Bahçelievler yerleşimcilerinin yaklaşık 1000 yıllık süre zarfında hammadde temini, üretim ve aletlerin olası kullanımına dair davranışları, yerleşmedeki devamlılıklar ve değişimler ile Bahçelievler'in çağdaşı topluluklarla iletişimi alt başlıklar halinde tartışılacaktır.

²² İncelenmeyen buluntular, grup atamalarının sağlanması yapılamadığı için, incelenen 78 adet buluntunun analiz sonuçlarını içeren görsele dahil edilmemiştir. Bunun yanında, sınanabilir verilerle bütüncül bir sonuca ulaşabilmek için incelenmeyen buluntuların da dağılımı kontrol edilmiş ve farklılık görülen noktada metin içinde bilgisi paylaşılmıştır.

BAĞLAM	TABAKA	Sivri Uçlu Alet		Kaşık	Kesici Uçlu Alet	Sap	Pendant	Füt/kaval	Tanımsız	Alet Parçası	TOPLAM
		Biz	Boynuz Alet								
AVLU (%52,56)	2									1	1
	4	1		3					1		5
	6	8					1	1		1	11
	7	1	1	1	2					1	6
	8	1				1					2
	4									2	2
	6	7		1						2	10
	8	3								1	4
EV İÇİ (%16,66)	2	3								1	4
	6	2		1						1	4
	8									1	1
	5			1							1
	6	1								1	2
	8									1	1
	2	1		2						1	4
	6	1									1
EV DIŞI (%6,41)	2-3	3			1						4
	3	1									1
	?				1						1
KARIŞIK DOLGU (%11,53)	K	3		2	1					2	8
	?	1									1
? (%5,12)	2			1						1	2
	6	1									1
	?								1		1
TOPLAM		38	1	12	5	1	1	1	2	17	78

Tab. 10: Tabaka ayrımlarıyla Bahçelievler mimari planı ve incelenen kemik buluntuların artzamanlı bağlamsal dağılımı.

Hammadde Temini, Üretim, Kullanım, Onarım ve Elden Çıkarmaya Dair Davranışlar

Bahçelievler yerleşimcileri, kemik alet yapımında tercih ettikleri hammaddede seçici davranmışlardır. Kemik buluntular, taksonomik açıdan geniş bir çeşitlemeyi sunmaz ancak kullanılan kemiklere bakıldığında, durum farklıdır. Bu noktada, farklı alet tipleri için belirli kemiklerin kullanımına dair bir seçiciliğin varlığından söz edilebilir. Aleti yapan kişiler hem yerleşmede besledikleri hem de doğal çevrelerinde avladıkları türlerin kemiklerinden faydalanmışlardır. Hammadde temini, 2/3'ten fazla bir oranda sığır, kızıl geyik ile yakın boyuttaki türleri içeren büyük memelilerden sağlanmıştır (n=60). Koyun, keçi ve yakın boyuttaki türleri kapsayan orta boy memeliler ise ikincil tercih olmuştur (n=17). Yaban domuzunun da içinde yer aldığı büyük/orta boy memelilerin alet yapımına dahil edildiği tek bir bız ile belgelenmiştir. Kullanılan kemiklere bakıldığında, ön ve arka bacak kemiklerini içeren uzun kemiklerin (n=47) alet yapımına yön verdiği görülür. Özellikle tarak kemikleri (*metapodial*, n=18) uzun kemikler arasında büyük bir orana sahipken, tarak kemiklerini sırasıyla dirsek kemiği (*ulna*, n=3), kaval kemiği (*tibia*, n=3), uyluk kemiği (*femur*, n=2) ve ön kol kemiği (*radius*, n=1) takip etmektedir. Alet yapımında yer alan bireyler, kaburga (n=8) ve kürek kemiğini (*scapula*, n=1) içeren yassı kemikleri de değerlendirmiş ancak kazılan alanın gösterdiği üzere yassı kemikler uzun kemikler kadar ilgi görmemiştir. Malzeme grubu arasında iki adet boynuz kullanımı da belgelenmiştir. Bahçelievler faunal kalıntıları üzerine devam eden incelemeler, kesilerek geyikten alınan boynuzların mevsimsel olarak düşen boynuzlara oranla daha fazla olduğunu göstermiştir.²³

Üretimdeki tür tercihinin, yerleşme ekonomisi ve kaynağa ulaşılabilirlikle doğrusal bir ilişkide olduğu bilinmekle birlikte, belirli türlere eğilim gösterip belirli türleri yok saymak; eylemlilikle (*agency*) ve/veya kültürel kararlarla da açıklanmaktadır²⁴. Hayvan kalıntıları üzerine çalışmaların henüz tamamlanmamış olması nedeniyle hammadde verileri ile fauna verileri bu aşamada karşılaştırılamamaktadır. Ancak öncül sonuçlar, fauna kalıntılarında tabaka bazında bir değişikliğin olmadığını göstermiştir²⁵. Dolayısıyla hammadde tercihinde uzun bir sürede devam eden bilinçli bir eğilimin varlığı açıkça görülmektedir. Dobres ve Hoffman²⁶, hammadde kısıtlamaları ve çevre koşulları gibi faktörlerin teknolojilerin yapılandırılmasında etkisi olmakla birlikte, bireyleri ve küçük ölçekli grupları içeren süreçlerin de bu yapıda önemli bir rol oynadığını; teknolojinin de tarihsel olarak belirli dünya görüşlerine, stratejik sosyal eylemlere ve daha genel olarak insan eylemliliğine gömülü karmaşık bir kültürel olgu olduğunu ifade eder. Bahçelievler'de aleti yapan kişileri karara götüren sürecin de yalnızca ekonomik kaynaklarla açıklanamayacağı, sosyal açıdan daha karmaşık bir arka planının var olduğu düşünülmelidir.

Üretimin organizasyonel yönü, buluntular arasında herhangi bir yapım artışına denk gelmediği için şu aşamada belirsizdir. Malzeme grubu, kullanım görmüş ve/veya biçimlendirme süreci tamamlanmış örneklerden meydana gelmektedir. Bununla birlikte, incelenen bızların öncül parçaları arasında, parçalanma sonucu ortaya çıkan kemik "kıymık"ları da yer almaktadır (n=9). Hayvan kalıntılarında dair incelemelerde -henüz ne tür bir kemikten dağılan parçalar olduğu ve kemiğin hangi türe ait olduğu bilinmemekle birlikte- parçalanmış kemiklerin fazla oluşu dikkat çekmiştir. Tüketilen evcil ve yabani hayvanların yemek hazırlığı sırasında kırılan ve hızlı şekillendirmeye uygun olan kemiklerinin alet üretimine dahil edildiği bu bilgiden hareketle söylenebilir. Buna ek olarak yukarıda metodoloji bölümünde de belirtildiği üzere incelenen kemik buluntular, arkeozoolojik araştırmalar esnasında hayvan kalıntıları arasında tespit edilerek

²³ Sultan Sarı ile yazılı görüşme 02/12/2022.

²⁴ Dobres - Hoffman 1994; Choyke 2007, 641.

²⁵ Sultan Sarı ile yazılı görüşme 02/12/2022.

²⁶ Dobres - Hoffman 1994, 212.

küçük buluntu kategorisine dahil edilen örnekleri de içermektedir. Dolayısıyla yapım artıklarının ve öncül parçaların faunal materyal arasında olması ihtimal dahilindedir.

Üretimdeki davranışlara bakıldığında, sivri bitimli aletlerin yapımına, en erken yerleşim evresinden itibaren uzun kemiklerin yön vermiş olduğu, yassı kemiklerin ise oldukça az bir oranda kullanıldığı görülür. Öncül form, genellikle çok fazla değişikliğe uğratılmadan biçimlendirme tamamlanmıştır. Dolayısıyla, üretimi yapanların başından sonuna, hammaddeyi tanıyarak planlı bir biçimde hareket ettiği söylenebilmektedir. Ortaya çıkan örüntüde, aleti yapan kişiler uzun kemiklerle kaburga kemiklerini çoğunlukla uzunlamasına bölmüş ve bu durum tabakalara göre bir farklılık göstermeden, üretime temelde aynı şekilde devam edilmiştir. Hem buluntuların yüzeyinde meydana gelen hasar hem de az sayıdaki tüm ve neredeyse tüm buluntu, biçimlendirmenin aletin belirli bir bölgesinde mi yoğunlaştığını, yoksa buluntunun tüm yüzeyine mi dağılım gösterdiğini tespit etmeyi engellemiştir. Buluntuların genel özelliklerinin tanıtıldığı bölümde, biçimlendirmeye dair veriler detaylandırıldığı için burada hepsine tek tek değinilmeyecek, teknik ve yöntem üzerinde durulacaktır. İyi korunagelen 14 adet bız, biçimlendirmedeki davranışlara dair bir çerçeve oluşturmaya olanak sağlamıştır. Bız yapımında, tarak kemiklerinin biçimlendirilmesinde kazıma ve sürtme yönteminin birlikte kullanımı 8. ve 6. tabakada belgelenmiş; biçimlendirme bir örnek dışında tüm örneklerde aletin tüm yüzeyine yayılmıştır. Hem sürtme hem de kazımanın birlikte kullanımı ve biçimlendirmenin tüm yüzeylere dağılımı, kaval kemiğinden yapılan örnekler için de geçerlidir. Kaşıkların öncül formları, korunagelme durumuna bağlı olarak, kesin olarak tespit edilememiş ancak kemiğin doğrusal parçalarından (*longitudinal fragment*) biçimlendirildikleri öngörülmüştür. Ağız kısmı korunagelen 7., 6., 4. ve 2. tabakaya tarihlenen beş örnekte, kazıma yöntemi kullanılmıştır. Birbirine paralel olarak aletin yüzeyinde uzanan derin izler, farklı açılardan işlemin tekrarlandığını göstermiştir (Fig. 4). Buna ek olarak, 4. tabakadan bir kaşık sapında kazımanın yanında sürtme yöntemi de biçimlendirme sürecine dahil edilmiştir. Kesici uçluların üretiminde kullanılan yöntemler, yüzey hasarına bağlı olarak tespit edilememiş ancak geldiği tabaka belirsiz olan bir adet sığır dirsek kemiği, aleti yapan kişilerin sürtme ve kazımayı bir arada kullanarak biçimlendirmeyi tamamladıklarını göstermiştir. Sap (8. tabaka), tekil bir buluntu olma özelliğini hammadde seçimiyle gösterir. İki uçtan enine kesilmiş ön kol kemiğinden yapılmış tek buluntudur. Ancak öncül parçanın hazırlanışında kullanılan yöntem tespit edilememiş; öncelikle bölünecek alanın işaretlenip devamında bir oluk yardımıyla inceltilecek mi bölündüğü, yoksa doğrudan darbe uygulanarak mı ayrıldığı anlaşılamamıştır. Pendantın (6. tabaka) yapımında kullanılan öncül parçanın hazırlık evresi ile 6. ve 2. tabakada görülen bızların hazırlık evresi; 2-3. tabakadan gelen kesici uçlu aletin hazırlık evresinden farksızdır. Kaburga uzunlamasına ikiye yarılmış ve bölme sonrası tek bir yüzeyi kullanılarak biçimlendirmeye hazır hale getirilmiştir. Üretim hakkındaki tüm bu veriler genel sentezde aleti yapan kişilerin bildikleri teknikleri oldukça geniş bir aralıkta uyarlayabildiklerini göstermektedir. Bu uyarlama iki şekilde gerçekleşebilir: Bunlardan ilki, aynı teknik ve biçimlendirmenin farklı hammaddelere uyarlanmasıdır. Kesici uçlular arasında yer alan dirsek kemikleri de kaval kemiği de enine bölünmüş, keskin bir uç elde edebilmek amacıyla işlev ucu iki farklı örnekte de bölünmenin gerçekleştiği uca konumlandırılmıştır. İkincisi ise aynı hammaddelere farklı tekniklerin uyarlandığı durumdur. Kaval kemikleri, 7. tabakada enine bölünerek keskin uçlu bir alete dönüştürülürken; aynı hammadde, 6. tabakada uzunlamasına bölünerek bız yapımında kullanılmıştır.

Kullanım alanına dair incelemeler yüksek büyütmeli iz analizini gerektirdiği için²⁷ bu çalışmada kapsam dışı bırakılmıştır. Buluntuların parçalanma derecelerinin ve yüzey hasarının fazla oluşu; kullanımın, aletin hangi bölümünde yoğunluk gösteriyor olduğunun takibini de imkansızlaştırmıştır. Bununla birlikte bızların ve kesici uçlu aletlerin, hammadde, biçim ve metrik açıdan ortaya koyduğu çeşitleme farklı kullanım alanlarıyla ilişkili olmalıdır. Bızların kullanım sırasında

²⁷ bkz. Sidéra – Legrand 2007.

aktif görev yapan işlevsel uçlarının kalınlıkları ve genişlikleri, farklılık göstermektedir. Özellikle tarak kemiğinden yapılan örneklerin ne kadar geniş bir kullanım alanına sahip olabileceği farklı bölgelerde yapılan çalışmalardan da bilinmektedir²⁸. Metrik çeşitliliğin nedenlerinden biri olan hammadde farklılıklarının, Bahçelievler için bir değişken olmaması ve kemik kalınlığının biçimlendirmeye fazla indirgenmemiş oluşu; kullanım alanının doğurmuş olduğu ihtiyaca bağlı olarak, farklı kalınlıkta bızların üretilmiş olduğunu gösteriyor olmalıdır. Kaşıklar, Neolitik toplulukların dünyasında nasıl karşılık bulduğu hala tartışmalı olan buluntulardır²⁹. Bahçelievler örneklerinin kullanıma dayalı aşınım dereceleri, yüzeylerin iyi korunagelmemiş olması nedeniyle anlaşılammıştır. Kesici uçluların, daha kalın/sağlam ile daha ince olmak üzere iki farklı çeşitlemeyi içermesi farklı iş alanlarıyla ilişkili olmalıdır. Analoji yöntemiyle flüt/kaval olarak sınıflandırılan buluntunun³⁰ kullanımına dair kesin bir yorum yapılması ise ancak akustiğe ve yüksek bütümlü mikro iz analizine dayalı araştırmalarla mümkün olacaktır.

Onarım/tamire dair mikroskobik incelemeler, sistematik bir belgelemeyle çalışmanın kapsamına alınmamış, ancak özellikle tarak kemiğinden yapılan bızların ucunda, kullanıma dayalı aşınmanın üzerine binen, sivriltilmeyle ilişkilendirilebilecek sürtme izlerine rastlanmıştır. Tarak kemiğinden biçimlendirilen bızların ilk etapta uzun bızlar olarak üretildiği ve köreldikçe, onarılarak kullanımına devam edildiği bilinmektedir³¹. Buradan hareketle, Bahçelievler'deki tarak kemiğinden örneklerin uzunluklarının 48.5-85mm aralığında seyrediyor oluşu da bızların zaman içinde körelmiş olsa dahi elden çıkarılmadan onarıldığının ve kullanımına devam edildiğinin göstergesi olmalıdır. Bir aletin ya da nesnenin yenilenerek bakımının yapılmasının aynı zamanda atfedilen değerle de ilişkili olduğunu öneren çalışmalar³²; eylemi gerçekleştiren aktörlerin, aletler aracılığıyla işlerini hallederken, aletlerin de eşzamanlı olarak kendi deneyimlerinin bir ifadesi haline geldiğini söylemektedir. Bu noktada; tarak kemiğinden bızlarda da olduğu üzere, bu aletler şekillendirilmiş, kullanılmış, onarılmış ve muhtemelen uzun yıllar boyunca elde tutulmuştur. Tanımsız grubu içinde yer alan uyluk kemiğinden bir örnek de kırılma sonrası tekrar biçimlendirilerek elde tutulmaya devam edilmiş; fakat öncesinde nasıl bir forma sahip olduğu anlaşılammadığı gibi yeniden biçimlendirildikten sonra ne amaçla elde tutulduğu da yorumlanammıştır. Elden çıkarma ya da atık olarak değerlendirilebilecek bir bağlamla karşılaşılammıştır.

Devamlılıklar ve Değişimler

Hammadde tercihinde, tek bir alet grubu dışında bir farklılaşma görülmez. Büyük boy memeliler en erken evreden itibaren üretime yön vermiş, bu durum tüm evrelerde aynı şekilde devamlılık göstermiştir. Ancak 6. tabakaya gelindiğinde (MÖ kal. 6500), bızların hammadde tercihinde bir farklılaşma görülür. Diğer evrelerde çok düşük oranlarda kullanılan orta boy memeli kemikleri, söz konusu tabakada büyük boy memelilerin neredeyse yarısı bir oranda tercih edilmiştir. Üretim tekniğinde, yukarıda da özetlendiği üzere, zaman bazında bir farklılaşma görülmemiş, var olan teknikler uzun bir süre boyunca uyarlanarak kullanılmaya devam edilmiştir.

Buluntu çeşitlemesi art zamanlı sıra düzende incelendiğinde, kaşık formlarındaki değişimler göze çarpar. 7. tabakada yassı, düz ve köşeli olan ağız formları, 6. tabakada yuvarlaklık kazanır ve bir önceki evreye göre daha iç bükey bir hazneye sahip olur. 5. tabakaya tarihlenen örnek iyi korunagelmediğinden ağız formu anlaşılammıştır. Ancak 4. tabakaya gelindiğinde, 6. tabakadaki yuvarlak formların yerini yine ilk evrelerdeki düz yassı formlara bıraktığı görülür. 2.

²⁸ Christidou 2011.

²⁹ Bkz. Nandris 1972; Russell 2005; Erdalkıran 2015a; Vitezović 2011; Stefanović ve diğ. 2019.

³⁰ Bkz. Clodoré-Tissot 2009.

³¹ Choyke 2007, 645.

³² Choyke 2009; Russell 2016.

tabaka örneğinin ağız bölümü korunagelmemiştir. Bızlarda ise durum değişkendir; kimi tipler uzun bir sürede varlık göstermiş, örneğin tarak kemiğinin uzunlamasına bölünerek kullanımı en erken evrelerden başlayarak 2. tabakada da görülmeye devam etmiş, alt bitimi kemiğin *epifiz* kısmından biçimlendirilen örnekler ise en erken evrede başlayıp 6. tabakaya kadar varlık göstermiştir. Bunun nedeni buluntunun korunagelme durumuyla da ilişkili olabilir. Yassı bızlar 6. tabakada ortaya çıkmış, devamında ise sadece 2. tabakada tekrar görülmüştür. Kıymık bızlar en erken evrelerden itibaren varlık gösterir.

Buna karşın, 8. tabakadan sap, 7. tabakadan boynuz alet ve kaval kemiğinden kesici uçlu alet buldukları tabaka ile sınırlı kalmış buluntulardır.

Alet olarak kullanım görmeyen iki tekil buluntu; pendant ve flüt ise 6. tabakada ortaya çıkmış ve devamlılık göstermemiştir. 6. tabaka, kemik buluntuların sayısal yoğunluğuyla ve bızlar başta olmak üzere tip çeşitliliğiyle dikkat çekmektedir. Bu evre, çanak çömlek açısından da belirgin değişimlerin izlendiği, üretimde yeni renk ve formları içeren, Kuzeybatı Anadolu'da "Fikirtepe Çanak Çömleği" olarak bilinen farklı bir yapım anlayışının da görüldüğü evredir³³. Hammadde kullanımında, üstte de belirtildiği üzere, bız yapımında bir farklılaşma yaşanmış ancak bu durum üretimde bir değişikliğe neden olmamıştır. MÖ 6500'de çanak çömlekte ve kemik buluntularda takip edilen değişimin nedenleri ve yerleşme genelinde nasıl karşılık bulunduğu, ilerleyen çalışmalarla netleşecektir.

Mekân kullanımında ise MÖ 7. binyılın sonuna kadar kemik aletler üzerinden zaman içinde bir değişimden bahsetmek mümkün değildir (Fig. 10). Yerleşmenin en erken evrelerinden itibaren evler arasında kalan açıklıkların farklı işlerin yürütüldüğü kolektif alanlar olarak kullanıldığı, yontmataş üretiminin de çoğunun avluda gerçekleştiği bilinmektedir³⁴. Kemik buluntuların 8.-3. tabakalar arasındaki dağılımı da bu tespiti desteklemektedir. Ancak 2. tabakaya gelindiğinde, ortaya çıkarılan tüm kemik buluntuların neredeyse avlunun iki katı sayıda olmak üzere ev ve evle ilişkili bağlamda yoğunlaştığı görülür. Bu noktada kemik buluntular üzerinden mekân kullanımında gözlemlenen değişimin, mimaride gerçekleşen değişimle eş zamanlı seyrettiğini belirtmek gerekir. En erken evrelerden itibaren dairesel planda dal örgü tekniğiyle kurulan yapılar, MÖ 6100/6000'den sonra (2. tabaka) yerini dörtgen planlı yapılara bırakır³⁵. Dörtgen plana geçişle birlikte, açık kolektif alanlarda günlük işleri devam ettirme pratiğinin yerini daha "kapalı" alanların alıp almadığı ve kolektif algının da değişime uğrayıp uğramadığı sorusu, diğer maddi kültür öğeleri üzerine çalışmaların sonuçlanmasıyla bütüncül bir cevaba kavuşacaktır.

Hammadde, Teknik ve Tip Üzerinden Bahçelievler Yerleşimcilerinin Çağdaş Topluluklarla İletişimi

Kuzeybatı Anadolu Neolitik yerleşimlerinde ortak bir özellik olarak karşımıza çıkan yoğun sayıda kemik alet kullanımı, Bahçelievler özelinde farklılık göstermektedir. Bu farklılık, topluluğun seçimlerinin bir sonucu olabileceği gibi kurtarma kazısı kapsamında araştırılan alanın ölçeğiyle de sınırlanmış olabilir.

Hammadde kullanımları karşılaştırıldığında, Bahçelievler'deki tür/boyut tercihinin Fikirtepe ve Pendik³⁶ yerleşmeleriyle benzer olduğu görülmektedir. Ilıpınar'da bız endüstrisine küçük-

³³ Fidan ve diğ. 2022, 143.

³⁴ Fidan ve diğ. 2022, 143; Kolankaya-Bostancı - Fidan 2021, 98.

³⁵ Fidan ve diğ. 2022, 141.

³⁶ Pendik 1992 ve 2012-2013 kurtarma kazılarında çıkarılan kemik buluntular ile Fikirtepe kemik buluntuları, araştırmacının "Early Neolithic Bone Tools from the Marmara Region: Typology, Technology and Economy" isimli doktora projesi kapsamında incelenmiştir. Karşılaştırmada, söz konusu yerleşmelerin kemik buluntularına yapılan atıflar, yine bu proje kapsamındaki gözlemlere dayanmaktadır.

baş hayvanlar, kesici uçluların üretimine büyük boy memeliler yön vermiş³⁷; Barçın Höyük'te ise geyik ve sığır gibi büyük boy memeliler kullanılmakla birlikte, üretime yön veren hayvanların küçükbaş hayvanlar olduğu belirtilmiştir³⁸. Aktopraklık Höyük ile Menteşe Höyük'ün kemik buluntuları yayınlanmadığı için değerlendirmeye dahil edilememiştir. Uğurlu'nun erken evrelerinde de yine koyun-keçi tercihinde yoğunlaşıldığı görülmüştür³⁹.

Sivri bitimli buluntular arasında en yaygın görülen tarak kemiklerinden bızlar, bölgedeki Neolitik topluluklar tarafından da uzun bir süre boyunca kullanılmıştır. Tarak kemiğinin uzunlaşmasına ikiye ayrıldığı ve kemiğin *distal epifiz* kısmının aletin alt bitimine konumlandırıldığı buluntular, Bahçelievler'de MÖ 6500'lere kadar takip edilmiştir. Gerek teknik gerekse hammadde açısından benzer örnekler Ilıpınar⁴⁰, Barçın VI-d-c⁴¹, Fikirtepe⁴², Pendik⁴³ ve daha geç bir evrede olmakla birlikte Uğurlu V ve IV'de⁴⁴ takip edilmektedir. Alt bitimi *proksimal epifize* konumlandırılan bız örnekleri de yine Pendik'te⁴⁵ görülmüştür. Hammaddesi farklılaşmakla birlikte, kıymık parçalardan biçimlendirilen bızların varlığı da yine tüm yerleşmelerde tanımlıdır.

Kaşıkların iyi durumda korunagelmemiş oluşu, değerlendirmede bulunmayı güçleştirmektedir. Bununla birlikte 7. tabakada görülen düz ve yassı ağızlı örneğin benzeri Pendik⁴⁶ ve Barçın Höyük'te⁴⁷ belgelenmiştir. 6. tabakadaki dairesel örnek yine Pendik'ten⁴⁸ bilinmektedir. 4. tabakaya tarihlenen uzun ve yassı ağza sahip kaşığın benzeri, çevre yerleşmelerden Pendik'te⁴⁹ ortaya çıkarılmış, buna ek olarak daha uzak mesafede yer alan Hacılar VI⁵⁰ seviyesinde benzer iki örnekle karşılaşmıştır. Neolitik tabakalarda ortaya çıkarılan ancak tabakası atanamayan "armut/yaprak" biçiminde ağza sahip kaşığın benzeri ise yine Pendik'te⁵¹ görülmektedir. İncelenen kaşıklar üzerinden Fikirtepe ile bir benzerlik kurulamamış, bununla birlikte müzede yer alan bir adet kaşığın sivrilerek son bulan ucu ve yuvarlak hattı, Fikirtepe'den⁵² bir örneği çağrıştırmıştır. Ilıpınar'ın erken evrelerde ortaya çıkıp devamında görülmeyen kaşık buluntuları ile Bahçelievler arasında herhangi bir benzerlik kurulamamıştır.

Kesici uçlu aletler grubunda, kaval kemiğinin enine bölünerek biçimlendirildiği 7. tabakadan bir örneğin gerek hammadde gerekse öncül parçanın hazırlanma biçimi açısından benzerleri, kronolojik olarak Bahçelievler örneğinden sonra gelmekle birlikte Barçın VI-e-c⁵³, Pendik⁵⁴, Fikirtepe⁵⁵ ve Yenikapı⁵⁶ yerleşmelerinde takip edilir. Sığıra ait dirsek kemiğinden biçimlendirilen

³⁷ Marinelli 1995.

³⁸ Erdalkıran 2017, 235-236.

³⁹ Paul - Erdoğan 2017, 374.

⁴⁰ Marinelli 1995, 125.

⁴¹ Erdalkıran 2015b, 116; Erdalkıran 2016, 208; Erdalkıran 2017, 236.

⁴² Fikirtepe A.81, A.23, A. 30 numaralı buluntular.

⁴³ İstanbul Arkeoloji Müzesi Pendik 1992 kazısı 93.7 envanter numaralı; 2012-2013 kurtarma kazıları 15.679 ve 15.722 envanter numaralı buluntular.

⁴⁴ Paul - Erdoğan 2017, 372-373.

⁴⁵ İstanbul Arkeoloji Müzesi 2012-2013 Pendik kurtarma kazıları 15.703 envanter numaralı buluntu.

⁴⁶ İstanbul Arkeoloji Müzesi 2012-2013 Pendik kurtarma kazıları 15.841 envanter numaralı buluntu.

⁴⁷ Erdalkıran 2015a, Fig. 16.

⁴⁸ İstanbul Arkeoloji Müzesi Pendik 1992 kazısı 93.22 envanter numaralı buluntu.

⁴⁹ İstanbul Arkeoloji Müzesi 2012-2013 Pendik kurtarma kazıları 15.931 ve 15.950 envanter numaralı buluntular.

⁵⁰ Mellaart 1970, 182.5, 182.6.

⁵¹ İstanbul Arkeoloji Müzesi Pendik 1992 kazısı 93.17 ve 93.21 envanter numaralı buluntular.

⁵² Fikirtepe A. 82 numaralı buluntu.

⁵³ Erdalkıran 2015b, 119; Erdalkıran 2016, 212.

⁵⁴ 1992 kazı buluntusu için bkz. Pasinli ve diğ. 1994, 161. İstanbul Arkeoloji Müzesi 2012-2013 Pendik kurtarma kazıları için bkz. 15.730, 15.803 ve 15.968 envanter numaralı buluntular.

⁵⁵ Fikirtepe A. 93 numaralı buluntu. Kaval kemiğinden yapılan kesici uçlu farklı örnekler de bulunmaktadır ancak o örneklerde kesici uç kemiğinin uzun eksenine değil, yan kenara konumlandırılmıştır.

⁵⁶ Kızıltan - Polat 2013, Fig. 34.

iki örneğin benzeriyle ise sadece Pendik⁵⁷ yerleşiminde karşılaşılmıştır. Bahçelievler kesici uçlu buluntularının, Neolitik dolguya tarihlenmekle birlikte, tabaka ataması yapılamamıştır.

Yerleşmede MÖ 6500'lerde ortaya çıkan flüt/kaval buluntusunun Anadolu geneli için nadir bir buluntu olduğu söylenebilir. Kuzeybatı Anadolu içinde ise benzerleriyle karşılaşılmamıştır. Buna karşın, çok daha erkene tarihlenmekle ve farklı özelliklere sahip olmakla birlikte, Orta Anadolu'da Aşıklı yerleşmesinin 4. tabakasında (MÖ 8350-8050) yine flüt olarak sınıflandırılan bir buluntunun varlığı bilinmektedir⁵⁸.

SONUÇ

Bahçelievler kemik buluntuları, hammadde ve teknik açıdan uzun zamana yayılan bir süreklilik göstermektedir. Bu süreklilik içinde, buluntu gruplarında biçim ve sayı bazında değişimler yaşanmış; özellikle bizlar arasında olmak üzere bazı örnekler en erken tabakalardan itibaren neredeyse 1000 yıla yakın bir süre zarfında varlık gösterirken bazı tipler ise ortaya çıktığı süreyle sınırlı kalmıştır.

Aleti yapan kişiler hem yerleşmede birlikte yaşadıkları hem de doğal çevrelerinde takip ettikleri hayvanları tüketmenin yanında, aynı hayvanların kemiklerini alet üretimine de dahil ederek hammadde olarak kullanmışlardır. Hammadde seçimi tür kullanımı açısından geniş bir çeşitlemeyi içermez ancak kemik kullanımında durum farklıdır; gövdenin hemen hemen her kısmı alet üretiminde kullanılmıştır. Belirli kemiklerden belirli alet tiplerinin yapımı, öncül parçaların fazla bir değişikliğe uğratılmadan biçimlendirmenin sonuçlandırılması gibi gözlemler, üretimin, başından sonuna planlanmış bir akışı ortaya koyduğunu göstermektedir.

Bahçelievler'in çağdaşı topluluklarla iletişim halinde olduğu, kemik buluntular üzerinden anlaşılmaktadır. İletişim ağının genişliği, ritmi ve zaman içindeki olası değişimi bu çalışmanın konusu değildir. Ancak topluluğun geniş bir dolaşım ağına dahil olduğunu, Göllüdağ ve Nenezi kaynaklı olduğu düşünülen obsidyen buluntuların⁵⁹ yanı sıra Hacılar IV kaşıkları benzeri bir kemik kaşık da göstermektedir. İletişimin yoğunluğuna dair bir önermede bulunmak için henüz erken olmakla birlikte; buluntuların hammadde, teknik, biçim ve metrik benzerlikleri, Pendik yerleşiminin Bahçelievler açısından iletişim ağı içinde ön plana çıktığını gösterir.

TEŞEKKÜR VE KATKI

Bahçelievler kazı danışmanı Erkan Fidan'a ve Bilecik Müze Müdürlüğü'ne, Bahçelievler kemik buluntularını çalışmaya izin verdikleri için teşekkür ederim. Bahçelievler kazı ekibinin ve Bilecik Müzesi çalışanlarının, Bilecik'teki incelemeler sırasında gerekli çalışma ortamını sağlamak için yardımlarını burada belirtmek isterim. Vedat Onar'a, bilimsel bir soru karşısında koşulsuz zaman ayırma nezaketini göstermesi ve hammadde tespitindeki yardımları için müteşekkirim. Bünyat Burak Aykanat'a buluntuların fotoğraflanmasındaki desteği için teşekkür ederim. Bu çalışma, "Early Neolithic Bone Tools from the Marmara Region: Typology, Technology and Economy" başlıklı doktora projesi kapsamında Alman Arkeoloji Enstitüsü-Berlin Şubesi, Avrasya Departmanı tarafından desteklenmiştir.

⁵⁷ İstanbul Arkeoloji Müzesi Pendik 1992 kazısı 93.28 envanter numaralı buluntu.

⁵⁸ Christidou 2022.

⁵⁹ Kolankaya-Bostancı – Fidan 2021, 99.

EXTENDED ABSTRACT

Bone objects represent tangible manifestations of the lived experiences of past peoples. Within their material world, which bears traces of prehistoric human interactions, they provide valuable insights into the relationships within communities and their natural environment, organizational models, technical knowledge, beliefs, memories, and identities. However, in archaeological contexts, they have been comparatively underexplored compared to other material culture elements. Research on the Neolithic period in Northwestern Anatolia, which is the primary focus area of this study, commenced in the latter half of the 20th century. Nevertheless, bone objects have remained relatively overlooked until the present day. This study acknowledges both the potential of those objects and the scarcity of research in the region, aiming to examine the worked bones from the Bahçelievler Neolithic community from technical and social perspectives. In this regard, the community's procurement strategies, manufacturing techniques, hypothetical utilization, and tendencies over a thousand-year period, are analysed through bone artefacts. Throughout three excavation seasons at the settlement, a total of 114 worked bones were yielded from various levels. This study focuses on 78 bone artefacts, selected by the excavator from the overall count, which date back from the late 8th millennium BC (7100/7000 BC) to the end of the 7th millennium BC (6000 BC). In categorizing the findings, the shape of the active end and morphological characteristics were taken into consideration. Within each tool category, the raw materials, blanks, the degree of modification and morphometric features of the tools were taken into account. Manufacturing marks were observed with the naked eye and by using a Celestron handheld microscope for low magnifications. The identified tool groups include pointed tools (awls n=39; antler tool n= 1), spoons (n=12), cutting edge tools (n=4), a handle, a pendant, and a possible flute. Two artefacts could not be categorized, and a tool category consisting of 17 tool fragments could not be assigned. More than two-thirds of the raw materials were sourced from large mammals, such as cattle, red deer, and similar-sized species (n=60). Medium-sized mammals, including sheep, goats, and closely related species, were the second most utilized group (n=17). The use of bone from large/medium mammals, including wild boar, in tool production was documented through an awl. The analyses reveal that the worked bone artefacts from Bahçelievler demonstrate a long-standing continuity in terms of raw material and technique. Within this continuity, changes in the form and quantity of finds have occurred. Some types, especially awls, have persisted for nearly a millennium, spanning across the earliest levels, while others have been limited to specific time periods. The choice of raw materials does not exhibit a wide diversification in terms of species utilization. However, the use of bone varies significantly, and almost every part of the animal body was used in tool production. Observations such as the production of certain types of tools from specific bones and the completion of shaping without extensive modifications of the blank indicate the existence of a deliberate and planned process, rather than mere utilization of available resources. The worked bone assemblage provides clear evidence of communication between Bahçelievler and contemporary groups in the region, including Fikirtepe, Pendik, and Barcın Höyük. Furthermore, the discovery of a bone spoon similar to those found at Hacilar IV (Lake Region, Turkey) indicates the community's involvement in a broader circulation network. Although it is premature to speculate on the intensity of communication, the similarities in raw materials, techniques, forms, and metrics of the artefacts imply that the Pendik settlement played a prominent role in the communication network concerning Bahçelievler.

KAYNAKÇA

- Azeri, H. 2024. "The Bone Tools from Aşağı Pınar Layer 7." *Aşağı Pınar 7. Tabaka Kazı Bantı* (baskıda).
- Beck, H. C. 1928. "Classification and Nomenclature of Beads and Pendants." *Archaeologia* 77:1-76.
- Camps-Fabrer, H. – D. Ramseyer – D. Stordeur – D. Buisson – N. Provenzano (ed.) 1990. *Fiches typologiques de l'industrie osseuse pré-historique. Poinçons, pointes, poignards, aiguilles*. Cahier 3. Aix-en-Provence: Université de Provence.
- Camps-Fabrer, H. – P. Cattelain – S. Y. Choi – E. David – J. L. Pascual-Benito – N. Provenzano – D. Ramseyer (ed.) 1998. *Fiches typologiques de l'industrie osseuse pré-historique. Biseaux et tranchants*. Cahier 8. Belgique: Édition du Cerdarc.
- Choyke, A. M. 2007. "Objects for a Lifetime–Tools for a Season: The Worked Osseous Material from Ecsegfalva 23." A. Whittle (ed.), *The Early Neolithic on the Great Hungarian Plain. Investigations of the Körös Culture Site of Ecsegfalva 23, County Békés*. Vol.II, *Varia Archaeologica Hungarica XXI*, Budapest: Institute of Archaeology of the Hungarian Academy of Sciences, 641-666.
- Choyke, A. M. 2009. "Grandmother's Awl: Individual and Collective Memory Through Material Culture." I. Barbiera – A. M. Choyke – J. A. Rasson (ed.), *Materializing Memory Archaeological Material Culture And The Semantics Of The Past*, BAR International Series 1977, Oxford: Archaeopress, 21-40.
- Choyke, A. M. – Z. Tóth 2013. "Practice Makes Perfect: Quartered Metapodial Awls in the Late Neolithic of Hungary." A. Anders – G. Kulcsár (ed.), *Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday*, Hungary: Robinco Kft, 337-352.
- Christidou, R. 2011. "Analyse du territoire et outillages osseux néolithiques du Nord de la Grèce." G. Kourtessi-Philippakis – R. Treuil (ed.), *Archéologie du territoire, de l'Égée au Sahara*. Cahiers archéologiques de Paris 1 no 2. Paris: Publications de la Sorbonne, 121-135.
- Christidou, R. 2022. "Framing Research into the Neolithic Bone Flute from Aşıklı Höyük, Turkey." *Arkeoloji Bilimleri Dergisi/Turkish Journal of Archaeological Sciences* 2:1-14.
- Dekker, K. 2014. *What Tools Can Tell. The Bone Tools of Barcin Höyük*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Free University of Amsterdam: Amsterdam.
- Dobres, M. A. 2001. "Meaning in the Making: Agency and the Social Embodiment of Technology and Art." M. B. Schiffer (ed.), *Anthropological Perspectives on Technology*. Albuquerque: University of New Mexico Press, 47-76.
- Dobres, M. A. – C. R. Hoffman 1994. "Social agency and the dynamics of prehistoric technology." *Journal of Archaeological Method and Theory* 1.3:211-258.
- Efe T. – M. Türkteki – D. Sarı – E. Fidan 2015. "Bilecik İli 2013 Yılı Yüzeysel Araştırması." *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 32.1:495-504.
- Erdalkıran, M. 2015a. "Neolithic Bone Spoons from Barcin Höyük." *TÜBA-AR* 18:25-36.
- Erdalkıran, M. 2015b. "Barcin Höyük 2013 Yılı Kemik Aletlerinin Ön Raporu." *30. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*. Ankara: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, 115-128.
- Erdalkıran, M. 2017. "Barcin Höyük 2015 Yılı Kemik Aletlerinin Ön Raporu." *32. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*. Ankara: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, 235-249.
- Erdalkıran, M. 2022. "Late Neolithic Bone Shuttles from Barcin Höyük." *TÜBA-AR* 31:97-106.
- Fidan, E. 2020. "Fikirtepe Kültürü ve Öncesi: Bilecik Bahçelievler Kurtarma Kazısının İlk Sonuçları." *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 163:29-38.
- Fidan, E. – S. Sarıaltun – T. Doğan – S. Seçer-Fidan – E. İlkmen 2022. "Radiocarbon

Dating Evidence and Cultural Sequencing in Chronology of Neolithic Settlement at Bilecik-Bahçelievler from Northwest Anatolia." *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 22.3:133-148.

French, D. 1967. "Prehistoric Sites in Northwest Anatolia I. The Iznik Area." *AnatSt* XVII:49-100.

Göker, Ü. 1972. Anadolu Kemik Alet Tipolojik Sınıflaması ve Tepecik Höyüğü Kemik Alet Kataloğu. Yayınlanmamış Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi: İstanbul.

Hillson, S. 2009. *Mammal Bones and Teeth: An Introductory Guide to Methods of Identification*. Walnut Creek CA: Left Coast Press Inc.

Kızıltan, Z. – M. A. Polat 2013. "The Neolithic at Yenikapı. Marmaray-Metro Project Rescue Excavations." M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research, Vol. 5: Northwestern Turkey and Istanbul*. Istanbul: Archaeology and Art Publications, 113-165.

Kolankaya-Bostancı, N. – E. Fidan 2021. "Bilecik Bahçelievler Neolitik Çağ Yontmataş Topluluğuna Ait İlk Değerlendirmeler." *Anadolu Araştırmaları* 24:93-116.

Le Dosseur, G. 2008. "La place de l'industrie osseuse dans la néolithisation au Levant Sud." *Paléorient* 34.1:59-89.

Le Gonidec, M.-B. 2009. "Fiche univers musical de l'Homme préhistorique." T. Clodré-Tissot – M.-B. Le Gonidec – D. Ramseyer – C. Anderes (ed.), *Industrie de l'Os Préhistorique. Cahier XII. Instruments Sonores du Néolithique à l'Aube de l'Antiquité*. Paris: Société Préhistorique Française, 11-22.

Marinelli, M. 1995. "The bone artifacts of Ilipinar." J. J. Roodenberg (ed.), *The Ilipinar Excavations I: Five Seasons of Fieldwork in NW Anatolia 1987-91, Istanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut*, 121-142.

Mellaart, J. 1970. *Excavations at Hacilar II. Plates and Figures*. Edinburgh: University Press for the British Institute of Archaeology at Ankara.

Nandris, J. 1972. "Bos primigenius and the

bone spoon." *Bulletin of the Institute of Archaeology* 10:63-82.

Özdoğan, M. 1983. "Trakya'da Tarihöncesi Araştırmaların Bugünkü Durumu ve Bazı Sorunlar." *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 10.11:21-58.

Özdoğan, M. 2013. "Neolithic Sites in the Marmara Region." M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research, Vol. 5: Northwestern Turkey and Istanbul*. Istanbul: Archaeology and Art Publications, 167-269.

Özgen, E. 1973. Norşuntepe Ufak Taş ve Kemik Buluntuları. Yayınlanmamış Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi: İstanbul.

Pasinli, U. – E. Uzunoğlu – N. Atakan – Ç. Girgin – M. Soysal 1994. "Pendik Kurtarma Kazısı." *IV. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*. Marmaris: Kültür Bakanlığı Yayınları, 147-163.

Paul, J. W. – B. Erdoğu 2017. "An examination of the worked bone and antler assemblage at Uğurlu (Gökçeada, Turkey)." *Documenta Praehistorica* 44:368-385.

Pfaffanberger, B. 1992. "Social Anthropology of Technology." *Annual Review of Anthropology* 21:491-516.

Russell, N. 2001. "The Social Life of Bone: A Preliminary Assessment of Bone Tool Manufacture and Discard at Çatalhöyük." A. M. Choyke – L. Bartosiewicz (ed.), *Crafting Bone. Skeletal Technologies Through Time and Space*. Oxford: BAR Publishing, 241-249.

Russell, N. 2005. "Çatalhöyük Worked Bone." I. Hodder (ed.), *Changing Materialities at Çatalhöyük: Reports from the 1995-99 Seasons*. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 339-367.

Russell, N. 2016. "Anatolian Neolithic Bone Tools." *Anatolian Metal* VII:125-134.

Schmid, E. 1972. *Atlas of Animal Bones for Prehistorians, Archaeologists and Quaternary Geologists*. Netherlands: Elsevier Publishing Company.

Sidéra, I. – A. Legrand 2007. "Methods, Means and Results When Studying European Bone

Industries." C. G. St-Pierre – R. B. Walker (ed.), *Bone as Tools: Current Methods and Interpretations in Worked Bone Studies*. Oxford: BAR Publishing, 67-79.

Skibo, J. M. – M. B. Schiffer 2008. *People and Things: A Behavioral Approach to Material Culture*, New York: Springer.

Stefanović, S. – B. Petrović – M. Porčić – K. Penezić – J. Pendić – V. Dimitrijević – I. Živaljević – S. Vuković – J. Jovanović – S. Kojić – A. Starović – T. Blagojević 2019. "Bone spoons for prehistoric babies: Detection of human teeth marks on the Neolithic artefacts from the site Grad-Starčevo (Serbia)." *PLoS ONE* 14.12:1-38. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0225713>

Vitezović, S. 2011. "Spoonfull of Sugar? Spoons-spatulas from Early and Middle Neolithic", https://www.academia.edu/961752/Spoonfull_of_sugar_Spoons-spatulas_from_Early_and_Middle_Neolithic, 12.03.2023.

ANKARA UNIVERSITY
PRESS

ANADOLU ANATOLIA
JOURNAL OF THE ARCHAEOLOGY DEPARTMENT

Anadolu Anatolia 49, 2023, 31-56
DOI: 10.36891/anatolia.1299429

Araştırma Makalesi
Research Article

GELÄNDEMAUER, LIMEN KLEISTOS VE HEKATOMNOS HANEDANLIĞI DÖNEMİ LİMAN KENTLERİNİN SAVUNMA STRATEJİSİNE BİR BAKIŞ

Aytekin **BÜYÜKÖZER**¹

¹Sorumlu Yazar/Corresponding

Author: Aytekin Büyüközer

(Prof. Dr.),
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Arkeoloji Bölümü.
42130 Konya / TÜRKİYE.

E-Posta: aytekinbuyukozer@selcuk.edu.tr

ORCID: 0000-0001-7788-4404

ROR ID: <https://ror.org/045hgzm75>

Başvuru Tarihi/Submitted Date:

19.05.2023

Kabul Tarihi/Accepted Date:

13.10.2023

Yayın Tarihi/Published Date:

22.12.2023

Atıf/Cite as: Büyüközer, A. 2023.
"Geländemauer, Limen Kleistos ve
Hekatomnos Hanedanlığı Dönemi
Liman Kentlerinin Savunma Stratejisine
Bir Bakış".

Anadolu Anatolia 49: 31-56

DOI: 10.36891/anatolia.1299429

Anahtar kelimeler: *Geländemauer, Limen Kleistos, Hekatomnos Hanedanlığı, Maussollos, Karia, Savunma*

Öz: Bu makale, Karia Bölgesi'ndeki liman kentlerinin Hekatomnos Hanedanlığı Dönemi'ndeki savunma stratejisine odaklanmaktadır. MÖ 5. ve 4. yüzyıllarda Atina, Sparta ve Pers donanmalarının Kaunos, Knidos, Halikarnassos ve Iasos gibi kentlerin limanlarını üs olarak kullanması, gerek ticari gerekse askeri anlamda liman kentlerinin ne derece önemli olduğunu açıkça ortaya koymuştur. MÖ 4. yüzyılın başlarında özerk bir satraplık haline gelen Karia Bölgesi'nde satrap olarak görevlendirilen Hekatomnos ve ardılları liman kentlerinin bölge savunması için önemini kavramış ve savunma stratejilerini buna göre geliştirmişlerdir. Maussollos ile başlayan şehirleşme politikası kapsamında ya yeni liman kentleri kurulmuş ya da var olan kentler genişletilip güçlendirilmiştir. Bu kentlerin yer seçimindeki belirleyici faktörler ise yerleşimin çevresinin *Geländemauer* tipi sur yapmaya elverişli zirve ve sırtlara sahip olması ayrıca kentin, limanın, donanmanın ve kente gelen gemilerin güvenliğini sağlamak için *Limen Kleistos* oluşturmaya uygun, korunaklı koyların bulunmasıdır. Kentlerin bu şekilde güvene alınması, deniz ticareti için stratejik bir konumda olan bölgenin, Ege ve Doğu Akdeniz ile ticari ve kültürel ilişkilerini geliştirebilmesine de olanak tanımıştır. Hekatomnidler, denizle doğrudan teması olan yerleşimler oluşturabilmek veya var olan yerleşimleri büyütürük güçlendirmek için iç bölgeleri belli oranda terk etmişler ve savunma stratejilerini genel anlamda liman kentleri üzerine kurmuşlardır. Hekatomnidler bu stratejiyi oluştururken anakara ile sınırlı kalmayıp Kalymnos, Nisyros,

Telos ve Kos gibi adalarda da düzenli deniz üsleri sağlayabilecek limanları çoğaltarak hem savunma hem ticari anlamda bölgenin denizcilik potansiyelini artırma arzusunda olmuşlardır. Böylece kuzey Karia'dan Lykia'ya kadar uzanan bölge ile birlikte adalardaki liman kentleriyle, Hekatomnos Hanedanlığı hakimiyeti altındaki toprakların savunmasında ve ticaretin kontrolünde etkin bir hat oluşturmuşlardır.

GELÄNDEMAUER, LIMEN KLEISTOS AND A VIEW ON THE DEFENSE SYSTEM OF THE PORT CITIES OF THE HEKATOMNID DYNASTY

Keywords: *Geländemauer, Limen Kleistos, Hekatomnid Dynasty, Maussollos, Karia, Fortification*

Abstract: This article focuses on the defense strategy of the port cities in the region of Caria during the Hekatomnid Dynasty. The use of the ports of cities such as Kaunos, Knidos, Halikarnassos and Iasos, as a defense base by the Athenian, Spartan and Persian navies in the 5th and 4th centuries BC has clearly demonstrated how important the port cities are, both commercially and militarily. Hecatomnos and his successors, who were appointed as satrap in the Caria Region, which became an autonomous satrapy at the beginning of the 4th century BC, understood the importance of the port cities for the defense of the region and formed their defense strategies accordingly. Within the scope of the urbanization policy that started with Maussollos, either new port cities were established or existing cities were expanded and strengthened. The first of the determining factors in the selection of the location of these cities is that the surrounding of the settlement has peaks and ridges suitable for *Geländemauer* style of fortification. Another important factor is the existence of sheltered bays suitable for the creation of *Limen Kleistos* to ensure the safety of the city, the port, the navy and visiting ships. Securing the cities in this way also allowed the region, which is in a strategic position for maritime trade, to develop its commercial and cultural relations with the Aegean and Eastern Mediterranean. The Hekatomnids left the inner regions to a certain extent in order to create settlements that have direct contact with the sea or to enlarge and strengthen the existing settlements, and they generally built their defense strategies on port cities. In this context, the Hekatomnids were not limited to the mainland; they wanted to increase the potential of the region in both defense and trade by increasing the number of ports that could provide regular naval bases on nearby islands such as Kalymnos, Nisyros, Telos and Kos. Thus, they formed an effective line in the defense of the lands under the rule of the Hekatomnid Dynasty, with the region stretching from northern Caria to Lycia, and the port cities on the islands.

GİRİŞ

Topoğrafik şartların uygun olduğu yerleşimlerde görülen bir sur tipi olarak *Geländemauer*, MÖ 4. yüzyılın ilk yarısında Hekatomnos Hanedanlığı¹ tarafından başlatılan şehirleşme politikası kapsamında pek çok yerleşimde uygulanmıştır². Maussollos'un satraplık merkezini Mylasa'dan Halikarnassos'a taşıması ile başlayan yeni dönemde imar faaliyetleri, Akdeniz'de gelişen siyasi ve ticari gelişmelerin bir sonucu olarak kıyı kesiminde yoğunlaşmıştır. Kıyı yerleşimleri, bazen birden fazla limana sahip olduklarından, kentin, limanın, donanmanın ve kente gelen gemilerin güvenliğini sağlamak için en azından limanlardan birinin savunma hattı içerisine alınma-

¹ MÖ 5. yüzyılının sonlarından İskender sonrası sürece kadar hem Hekatomnos Hanedanlığı hem de bu dönemin siyasi olayları için bkz. Hornblower 1982; Ruzicka 1992.

² MÖ 4. yüzyılda Kıta Yunanistan'da da *Geländemauer* tipi kent suru pek çok şehirde uygulanmıştır. Messene surları için bkz. Müth 2010, 57-83.

sı gerekmektedir. Bu tip limanlar “kapalı/kapatılabilir/kapanabilir liman” olarak tercüme edilen “Λιμὴν Κλειστός” (*Limen Kleistos*) olarak tanımlanmış olup, Akdeniz’deki yoğun siyasi ve ekonomik rekabetin sonucunda ortaya çıkmışlardır³. Bu çalışma, *Geländemauer* ve *Limen Kleistos*’un kısa bir tanımından sonra Hekatomnos Hanedanlığı Dönemi’ne tarihlendirilen liman kentlerinin savunma sistemi ve kapanabilir limanları üzerinden söz konusu hanedanın savunma stratejisine yoğunlaşmaktadır.

GELÄNDEMAUER⁴

Arkaik Dönem’den itibaren varlığı bilinen⁵ *Geländemauer* tipi sur, Geç Klasik Dönem’de Hekatomnos Hanedanlığının Anadolu’nun güneybatısındaki hâkimiyeti ve şehirleşme politikaları kapsamında en çok uygulanan sur tipi haline gelmiştir⁶. *Geländemauer*, savunma hattının topoğrafik özelliklere bağlı olarak yerleşimin çevresindeki yükseltilerin zirve ve sırtlarını izlemesi ve bu alanların üst sınırından geçerek doğal savunma hattı ile bütünleşmesidir⁷. *Geländemauer* tipi sur, uygulandığı bazı yerleşimlerde, bir zorunluluk olmamakla birlikte, topoğrafyanın durumuna bağlı olarak kent olgusunu meydana getiren sivil, idari ve dini yapıların yer aldığı yerleşim merkezinden çok daha geniş bir araziye kapsayabilir⁸. Bu sur tipi, kentin çevresindeki yükseklikleri içerdiğinden, kente saldırmayı düşünenler için hem caydırıcı bir etki yaratmış hem de savaş stratejilerini uygulamalarına engel olmuştur. Çünkü topoğrafya, savaş arabası, *helepolis* ve koçbaşı gibi antik çağın savaş aletlerini sur bedenlerinin veya kulelerin yakınına kadar getirip, uygun pozisyonu alma imkânlarını zorlaştırıyor veya tamamen ortadan kaldırıyordu. Buna karşın kenti savunanlar için daha geniş menzil ve ekstra avantajlar sağlıyordu.

³ Lehmann-Hartleben 1923, 65-74, 122-164.

⁴ Almanca “*Geländemauer*” olarak tanımlanan bu tip İngilizcede “*Great Circuit*” (McNicol 1997, 23) olarak bilinmekteken, Türkçe’de tam bir karşılığı bulunmaz. Bazı yayınlarda İngilizce’deki kullanımın Türkçe tercümesi olarak “Büyük Çevrim” diye adlandırılrsa da bu kelimeler söz konusu tahkimatın kapsamını karşılamaz. Osmanlıca’da ise “Tepelelerin en yüksek noktalarından geçtiği itibar edilen çizgi” anlamına gelen “*Hatt-ı Bala*” gibi daha kapsayıcı bir tanımlamaya sahiptir. Bu nedenle hemen tüm dillerde kullanılan *Geländemauer* kelimesi bu çalışmada da bu tip suru tanımlamak için tercih edilmiştir.

⁵ Pedersen 2010, 271.

⁶ Güncel değerlendirmeler için bkz. Paksoy 2019.

⁷ Bu tanımlama çerçevesinde tartışılması gereken bir konu, *Geländemauer* tipi kent suruna sahip olduğu belirtilen Alabanda (McNicol 1997, 31-38, fig. 5; Pimouguet-Pédarros 2000, 259-263) ve Stratonikeia (Özdemir 2023) surlarının bu kapsamda değerlendirilip değerlendirilemeyeceğidir. Hekatomnid Hanedanlığı zamanında yapıldığına dair fikir birliği bulunan Alabanda’nın ilk yerleşim alanı Gökbel Dağı’nın kuzey eteklerinde yer alan Karadağ isimli tepeyle sınırlıydı. *Agora ve Bouleuterion*’un konumuna bakıldığında, kentsel mekanların sonraki süreçte ovaya doğru yayıldığı, savunma hattının da bu yapıların kuzeyindeki düzlükten geçtiği görülür. Stratonikeia ise Arkaik Dönem’de Kadıkulesi’nde konumlanmış, MÖ 260’lı yıllarda kentin adının değişmesi ve yönetsel olarak yeniden organize edilmesi ile bağlantılı olarak kuzeydeki düzlüğe doğru genişlemiştir. Hem Alabanda hem de Stratonikeia kent surunun büyük bir bölümü topografyanın sunduğu avantajlardan mahrumdur. *Geländemauer* tipi kent suru doğal savunma hattını takip eden bir çizgi olarak tanımlanıyorsa ki bu sur tipinin temel özelliği budur, o halde bu iki kentin savunma sistemini *Geländemauer* olarak değerlendirmek doğru değildir.

⁸ Genel olarak değerlendirildiğinde bu tanımlama doğru olsa da, Latmos ve Alinda gibi merkezlerde topoğrafya nedeniyle böyle bir durum görülmez.

LIMEN KLEISTOS⁹

MÖ 5. yüzyılda ivme kazanan deniz ticareti ile birlikte gemilerin boyutlarının büyümesi ve bu büyümenin getirmiş olduğu avantajların askeri teknolojide kullanılması, içerisinde çok sayıda asker barındıran büyük savaş filolarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur¹⁰. Kara kuşatmalarına destek olacak şekilde savaşlarda önemli rol almaları, donanmaların MÖ 5. yüzyılın ikinci yarısında askeri stratejinin giderek daha önemli bir parçası haline gelmelerini sağlamıştır¹¹. Denizden kent kuşatmalarına katılma isteği aynı zamanda bu kentlerin limanlarının kuşatma savaşlarına dayanıklı olması gerekliliğini beraberinde getirmiş, bunun sonucunda "*Limen Kleistos*" olarak tanımlanan liman tipi ortaya çıkmıştır. Bu limanlar, özellikle donanmanın bulunduğu askeri limanların kent savunma hattının içine dahil edilmesi ve girişinin kapatılarak koruma altına alınmasını ifade eder¹². *Limen Kleistos*'un öncelikli amacı hem kentin hem de kentin limanına gelen gemilerin güvenliğini sağlamaktır. Girişleri oldukça dar olan bu tip limanlar, gerektiğinde karşılıklı duran kulelerin¹³ arasına "*κλειθρον*" "*kleithrois/kleithron*"¹⁴ yani bir zincirin gerilmesiyle kapatılmaktaydı. Kuleler arasına çekilen zincirin, ağırlıktan dolayı liman girişine doğru sarkmalar yapması sebebiyle, aralarına dubalar (şamandıra) koyularak zincirin su üzerinde ya da su seviyesinde gergin durması sağlanmaktaydı. Liman girişleri zincir dışında "*zeugma*" adı verilen yan yana zincirlenmiş savaş gemileriyle, küçük teknelerden oluşan ve ilave ahşaplarla güçlendirilen bariyerlerle, batık gemilerle, liman girişlerine yerleştirilen sivri kazıklarla, yüzer platformlarla veya yangın gemisi amacıyla kullanılan kargo gemileriyle de kapatılabilmekteydi¹⁵.

MÖ 5. yüzyılın başındaki Pers savaşları sırasında büyük bloklardan örülmüş duvarlarla güçlendirilerek kapanabilir hale getirilen Piraeus limanları, bu liman tipinin bilinen en erken örneklerindedir¹⁶. MÖ 5. yüzyıldaki diğer iki önemli örnek ise Argolis Körfezindeki Halieis¹⁷ ve Thasos'daki¹⁸ surların çevrelediği askeri limanlardır. MÖ 4. ve 3. yüzyıllar, Akdeniz'de yaşanan politik ve ekonomik çatışmalar nedeniyle deniz savaşlarının yaygın olduğu bir dönemdir. Bu nedenle, surların devamı niteliğindeki liman duvarlarıyla kapanmış karayla çevrili limanlar hemen her yerde yaygın hale gelmiş ve birçok kentte surlar hem ticari hem de askeri limanları çevreleyen kompleksler halini almıştır¹⁹. Antik kaynakların aktarımları ve bu konuda yapılan çalışmalar sonucu 75'ten fazla limanın *Limen Kleistos* özelliği taşıdığı bilinmektedir²⁰.

HEKATOMNOS HANEDANLIĞI DÖNEMİ SAVUNMA SİSTEMİ

Batı Anadolu'daki kentler Arkaik Dönem boyunca hem ekonomik hem de kültürel açıdan oldukça gelişmişler, hatta MÖ 546 yılında bölge Pers egemenliği altına girmesine karşın bu geli-

⁹ *Limen Kleistos* ile ilgili ilk bilgileri MÖ 6. yüzyılda yaşamış Karyandalı Skylaks'a atfedilen Periplus adlı eserde bulmaktayız (Ps.-Scyl., 99). Ancak metinde MÖ 4. yüzyılda kurulan kentlerle ilgili bilgilerin olması nedeniyle eserin bu yüzyılda yaşamış, ismi bilinmeyen bir yazar tarafından yazılmış olabileceği düşünülmektedir. Bu nedenle eserin yazarı Pseudo-Skylaks olarak bilinir. Detaylı bilgi için bkz. Arslan 2012, 239-240. Kitabın Karia ile ilgili bölümünde Halikarnassos, Kos ve Kaunos'un kapanabilir limanlara sahip olduğu bilgisi yer almaktadır (Ps.-Scyl., 99).

¹⁰ Lehmann-Hartleben 1923, 66; Murray 2012, 78.

¹¹ Murray 2012, 78.

¹² Raban 2009, 63.

¹³ Vitr. V. XII. 1.

¹⁴ Murray 2012, 291, 308.

¹⁵ Murray 2012, 136. Liman girişlerinin daraltılması savunmayı kolaylaştırdığı gibi daraltılan liman girişleri fırtına ve rüzgâra karşı daha fazla koruma sağlamıştır (Lehmann-Hartleben 1923, 66).

¹⁶ Raban 2009, 63.

¹⁷ Jameson 1969, 311-342; Jameson 2005, 93; Mauro 2019, 53.

¹⁸ Rankov 2017, 10-11; Mauro 2019, 50.

¹⁹ Lehmann-Hartleben 1923, 65-72; Oleson 1988, 148.

²⁰ Lehmann-Hartleben 1923, 70-72.

şim devam etmiş ve kentlerin organizasyonunda herhangi bir olumsuzluk yaşanmamıştır²¹. MÖ 499 yılından sonra durum değişmiş, Perslere karşı başlatılan isyan bastırılmış ve MÖ 494 yılında Persler Miletos'u yağmalamıştır²². Bu olaylar Batı Anadolu'daki Pers baskısını arttırmış ve MÖ 5. yüzyılda imar faaliyetleri neredeyse durma noktasına gelmiştir²³. Tissaphernes'in MÖ 395 yılında öldürülmesiyle sadece Karia Bölgesi'ni değil Batı Anadolu'nun neredeyse tamamını etkileyen bir sürece girilmiştir. Lydia Satraplığı'na bağlı iken MÖ 392 yılında, olasılıkla Doğu Akdeniz'deki siyasi gelişmeler üzerine, özerk bir satraplık halini alan Karia'da, yeni satraplık merkezinin başına getirilen Hekatomnos'un satrap olarak ilk görevi Kıbrıslı Evagoras'a karşı savaşa katılmasıdır²⁴. Bu durum MÖ 5. yüzyıl ve 4. yüzyıl başlarında Perslerin Anadolu'daki egemenliğinin sürekli ve mutlak olmadığını²⁵, hatta yeni satraplığın olasılıkla Akdeniz'den gelebilecek tehditlere karşı tampon bölge olması amacıyla oluşturulduğunu düşündürür. Özerk bir satraplık konumuna gelmesi ve bölgenin Akdeniz'den gelecek tehditlere karşı korunması gibi bir görev üstlenmesi nedeniyle özellikle kıyı kentlerinin korunmasına yönelik tahkimat yapılarına daha çok ihtiyaç duyulacağına şüphe yoktur. MÖ 5. ve 4. yüzyıllarda Atina, Sparta ve Pers donanmalarının Kaunos, Iasos, Knidos, Halikarnassos ve hatta Rhodos ve Kos gibi kentlerin limanlarını üs olarak kullanması, ticari ve askeri anlamda bu limanların ne derece önemli olduğunu açıkça ortaya koymaktadır²⁶. Dolayısıyla Hekatomnos Hanedanlığı üyeleri özellikle de Maussollos, Karia kıyılarını kontrol altına almanın bölgedeki stratejik öneme sahip liman kentlerini güçlendirmekten geçtiğini anlamıştır. MÖ 4. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Batı Anadolu'da koşullar Perslerin lehine değişmiş, MÖ 387/6 yılındaki Antalkidas Barışının (Kral Barışı) ardından Atina, Batı Anadolu'yu kontrol etme arzusunun vazgeçmek zorunda kalmış ve Anadolu tamamen Pers kontrolüne geçmiştir. Bu tarihten sonra Batı Anadolu'da, mimarlık tarihinin en gelişmiş dönemlerinden biri olarak değerlendirilebilecek olan ve "Ionia Rönesansı"²⁷ olarak da adlandırılan yeni bir refah ve istikrar dönemi başlamıştır.

Hekatomnos'un satrap olarak idareyi eline aldığı tarihten itibaren özellikle Doğu Akdeniz'deki kaotik ortam için görevlendirilmiş olması²⁸, kendi döneminde kapsamlı imar faaliyetleri gerçekleştirmesine engel olmuş gibi görünmektedir. MÖ 377/6 yılında satrap olan oğlu Mausollos ise Batı Anadolu'da Arkaik Dönem sonrasındaki en kapsamlı imar faaliyetlerini başlatan kişidir. Mausollos, babası Doğu Akdeniz'deki gelişmelerle meşgul olurken, Mylasa'da bölgenin yönetimi konusunda önemli bir tecrübe kazanmış ve gelecekle ilgili planlarını o tarihlerde yapmış olmalı ki satrap olduğunda yaptığı ilk iş, satraplık merkezini Mylasa'dan Halikarnassos'a taşımak olmuştur. Bu taşınmanın ne zaman gerçekleştiğine dair farklı düşünceler²⁹ olmakla birlikte, K. Konuk, güncel bir çalışmada sikkeler üzerinden yaptığı değerlendirmeye taşınmanın Mausollos'un başa geçmesinin hemen ardından olduğunu belirtmektedir³⁰.

²¹ Pedersen 2020, 220.

²² Wörrle 2003, 1366-1368.

²³ Anadolu'da Pers hâkimiyeti altındaki gelişmelere dair farklı düşünceler vardır. J. M. Cook (Cook 1961, 90-101), inşaa faaliyetlerinin, sanatın ve şehirlerin gelişimindeki durgunluğun İskender'in bölgedeki kentleri bağımsızlıklarına kavuşturuncaya kadar devam ettiğini düşünür. J. M. Balcer'e (Balcer 1991, 57-58) göre MÖ 5. yüzyıl içinde pek çok Batı Anadolu kenti maddi açıdan oldukça iyi bir durumdadır ancak politik baskılar nedeniyle kültürel anlamda gerileme yaşanmıştır. P. Pedersen ise Cook'un aksine Anadolu'daki mimari gelişimin İskender'den yarım yüzyıl önce Kral Barışının ardından başladığını savunmaktadır (Pedersen 2001/2002, 122, dn. 50).

²⁴ Ruzicka 1992, 19-22; Briant 2020, 47.

²⁵ Batı Anadolu'daki yerleşimlerin önemli bir kısmının Perslere karşı oluşturulan Attika-Delos Deniz Birliğine üye olması da bunun bir göstergesidir.

²⁶ Hornblower 1982, 24-25; Ruzicka 1992, 11; Paksoy - Baran 2023, 40.

²⁷ Pedersen 2020.

²⁸ Ruzicka 1992, 15-32.

²⁹ McNicoll 1997, 16.

³⁰ Konuk 2021, 93-96. K. Konuk bu tespitlerinin ardından Uzunyuva'daki anıt mezarın sahibinin kimliğinin de yeniden tartışılabilceğini belirtmektedir. Bu konu hakkında ayrıca bkz. Rumscheid 2020.

Maussollos tarafından başlatılan büyük inşa programının önemli bir kısmını tahkimatlar oluşturur. Hekatomnos Hanedanlığı'nın Karia'da satraplık yaptığı dönem aynı zamanda tüm Akdeniz coğrafyasında yeni imparatorlukların kurulması ve buna bağlı olarak ortaya çıkan yeni sınırlar nedeniyle savunma yapılarının büyük gelişim gösterdiği bir dönemdir³¹. Ayrıca MÖ 399 yılında I. Dionysios himayesinde tasarlandığı kabul edilen mancınığın³² kullanılmasıyla birlikte kuşatma teknikleri gelişmiş, gelişen kuşatma tekniklerine karşılık verebilmek için savunma mimarisinde önemli değişiklikler olmuştur. Akdeniz'de yaşanan gelişmeler, Hekatomnosların kendi satraplık dönemlerinde korunaklı doğal limanlara sahip yerleşimler kurmak ya da var olanları genişletmek ve güçlendirmek için onları teşvik etmiş olmalıdır. Bu dönemde sadece liman kentleri değil iç Karia'da da bazı kentler³³ bu inşa programına dahil edilmiş, ayrıca yol güzergâhlarını, tarım alanlarını ve kutsal alanları korumak için kaleler ve işaret kuleleri de inşa edilmiştir³⁴.

HEKATOMNOS HANEDANLIĞI DÖNEMİNDE KENT SURU YAPILAN YERLEŞİMLER

Karia Bölgesi'ndeki yerleşimlerin savunma sistemleri üzerine yapılan çalışmalarda, kent surlarının tarihlendirilmesine ilişkin farklı görüşler vardır. A. W. McNicoll, Halikarnassos, Myndos, Alinda, Alabanda ve Labraunda'nın çevresindeki kale ve kulelerin Hekatomnos Hanedanlığı Dönemi'nde yapılmış olduğunu belirtir³⁵. I. Pimouguet-Pédarros, McNicoll'ün belirttiği kentlerin yanı sıra coğrafi yakınlık ve tarihsel olaylar üzerinden arkeolojik kanıtların çok da yeterli olmadığı yerleşimlerin de Hekatomnos Hanedanlığı Dönemi içinde değerlendirilebileceğini aktarmıştır³⁶. P. Pedersen, Halikarnassos, Latmos, Myndos, Theangela surları ile Alinda surlarının bir bölümünün Hekatomnos Hanedanlığı Dönemi'nden olduğunu düşünmektedir³⁷. L. Karlsson, Karia'daki şehirlerin savunma yapılarının Maussollos ve Idrieus'tan ziyade Ada ve Demetrios Poliorketes arasındaki süreçte yapılmış olması gerektiğini belirterek, Halikarnassos ve Myndos'taki bazı duvarları Maussollos zamanına, Telos, Nisyros, Amyzon ve Kaunos'taki duvarların bir bölümünü Idrieus zamanına, Alinda³⁸ ve Priene surlarını Idrieus sonrasına, bunların dışındaki kentlerin surlarını ise MÖ 330 sonrasına tarihlendirmiştir³⁹. Bu önemli çalışmaların sonuçlarına göre bir genelleme yapılacak olursa Halikarnassos, Myndos, Alinda, Alabanda kent surları ile Labraunda çevresindeki

³¹ Pedersen 2010, 269.

³² Diod. Sic. 14.42.1.

³³ İç Karia kentlerinden Alinda ve Alabanda'nın Hekatomnos Hanedanlığı Dönemi'nde tahkim edildiği pek çok araştırmacı tarafından kabul edilir. Buna karşın, ilk satraplık merkezi Mylasa'nın tahkim edildiğine dair herhangi bir arkeolojik kanıt yoktur. I. Pimouguet-Pédarros, Beçin, Hıdırlık ve Kuyruklu Kalesi gibi şehrin etrafına dağılmış müstahkem tepelerin şehrin savunmasını sağlayacağını belirtmektedir ancak bu durum Hekatomnos Hanedanlığı'nın şehirleşme politikası ile tezat oluşturur (Pimouguet-Pédarros 2000, 221-222). Stratonikeia kent surununun MÖ 4. yy'da, Hekatomnidler idaresinin bölgede en güçlü olduğu dönemde, Kadıkulesi Tepesi'nin kuzeyindeki düzlüğü de içine alacak şekilde tahkim edilmiş olduğu aktarılmış olsa da T. Özdemir güncel çalışmasında Stratonikeia kent surununun Arkaik ve Hellenistik olmak üzere iki evreliliğini tespit etmiştir (Özdemir 2023). Hekatomnos Hanedanlığı'nın iç Karia'daki imar faaliyetleri için Marsyas Vadisi doğal bir sınır olmuş gibidir, vadinin doğusundaki önemli yerleşim Hyllarima'da gerçekleştirilen çalışmalarda Hekatomnos Hanedanlığı Dönemi'ne atfedilecek herhangi bir arkeolojik kanıt tespit edilmemiştir (Debord – Varinlioğlu 2018). P. Brun, Hyllarima kent surununun Pleistarkhos zamanında yapıldığını belirtir (Brun 1994, 193-204).

³⁴ Teke Kale için bkz. Paton – Myres 1896, 238-240, fig. 13-14. Labraunda çevresinde kaleler için bkz. Karlsson ve diğ. 2011, 20-30; Karlsson 2015, 261-272; Henry ve diğ. 2016, 397-412. Genel değerlendirme için bkz. McNicoll 1997, 41-44; Pimouguet-Pédarros 2000, 302-310.

³⁵ McNicoll 1997, 15-45.

³⁶ Pimouguet-Pédarros 2000, 217-321.

³⁷ Pedersen 2010, 314-315.

³⁸ A. N. Konecny ve P. Ruggendorfer ise Alinda kent surununun inşa tarihi için Maussollos Dönemi'ni önermektedir (Konecny – Ruggendorfer 2014, 742).

³⁹ Karlsson 1994, 153.

kalelerin Hekatomnos Hanedanlığı Dönemi'nde, özellikle kıyı yerleşimlerinin tahkimatının Maussollos zamanında yapıldığı veya en azından yapımına başlandığı konusunda fikir birliği vardır.

B. Ögün ve C. Işık, Kaunos surlarını da bu dönemle ilişkilendirerek kent surunun Hekatomnos'un sağlığında veya Maussollos'un başa geçtiği yıllarda yapıldığını düşünmektedirler⁴⁰. Konumu itibarıyla stratejik bir noktada yer alan Kaunos'un kapanabilir limanı ile Hekatomnos Hanedanlığı'nın özellikle doğuya yapılacak harekâtları için önemli bir üs, ayrıca Rhodos ve Likyalılara karşı bir savunma karakolu olabileceği düşünülmektedir⁴¹. Kentin konumu, kazılar sonrasında elde edilen arkeolojik ve epigrafik veriler⁴² Hekatomnos Hanedanlığı Dönemi'ndeki inşa faaliyetlerine dair güçlü kanıtlardır⁴³.

Bize göre bu kapsamda değerlendirilmesi gereken bir başka liman kenti Knidos'tur. A. W. McNicoll, Knidos kent surunu L. Karlsson'un değerlendirmesiyle örtüşecek şekilde MÖ 330 civarına tarihlenir⁴⁴. P. Pedersen⁴⁵ ve I. Pimouguet-Pédarros⁴⁶ ise kentin Hekatomnos Hanedanlığı Dönemi'nde imar faaliyetleri yapmaya uygun olmasına karşın, söz konusu döneme dair çok veri olmadığını belirtir. Knidos'un Halikarnassos gibi ızgara plan esasına göre yeniden planlandığı, geniş teraslar oluşturulduğu ve bu teraslara önemli yapılar inşa edilerek, dönemin en önemli heykeltıraşlarının elinden çıkan eserlerle yapıların süslediği bilinmektedir. R. Özgan, yüksek klasik devrin en ünlü yontucuları olan Skopas, Bryaksis ve Leokhares'in MÖ 360-350 yıllarında Halikarnassos'ta çalıştıklarını, aynı yıllarda Knidos için de eserler verdiklerini belirtmektedir⁴⁷. Knidos Aphroditesi olarak bilinen Praksiteles'in Çıplak Aphrodite yontusu A. Corso tarafından MÖ 364-361 yıllarına⁴⁸, I. Jenkins tarafından MÖ 360 yıllarına tarihlendirilir⁴⁹. Araştırmacıların bir kısmı daha genel bir tarih vererek heykeli MÖ 350 civarına tarihlendirmektedir⁵⁰. Ayrıca C. T. Newton tarafından gerçekleştirilen kazı çalışmalarında Demeter Kutsal Alanı'nda bulunan ve bugün Britanya Müzesi'nde sergilenen Demeter ve Persephone heykelleri ile bazı hayvan heykelleri de MÖ 4. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmektedir⁵¹. Söz konusu ünlü heykeller MÖ 360-350 yıllarına tarihlendirildiğine göre, Knidos'ta en azından MÖ 4. yüzyılın 2. çeyreğinde kent planlaması gerçekleştirilmiş ve bunun sonucunda imar faaliyetleri başlamış olmalıdır. Knidos'ta geniş teraslar oluşturulması, bu teraslara önemli yapılar inşa edilmesi ve bu yapıların heykellerle donatılması, Hekatomnos Hanedanlığı'nın Hellenleşme politikasının bir parçası olarak da değerlendirilebilir⁵². Bunun yanı sıra farklı dönemlerde gerçekleştirilen kazı çalışmalarında Kap Krio'daki yerleşim teraslarının dolgu tabakalarında MÖ 5. yüzyılın sonu ve MÖ 4. yüzyılın ilk çeyreğine ait attik siyah glazürlü ve kırmızı figürlü kaplara ait çok miktarda parça ile MÖ 4. yüzyılın başlarına tarihlendirilen *lazana*'lar ve yerel üretim siyah astarlı kaplar bulunmuştur⁵³. Bunların terasları oluşturmak için yapılan dolgunun içinde çıkmış olması, kentin yeni ve genel planlamasının bu

⁴⁰ Ögün - Işık 2002, 41.

⁴¹ Pimouguet-Pédarros 2000, 242-243.

⁴² Blumel 1990, 11. 1.18.

⁴³ Kaunos kent surlarındaki çalışmalar için bkz. Schmaltz 1991; Schmaltz 1994.

⁴⁴ McNicoll 1997, 71-74.

⁴⁵ Pedersen 2010, 315.

⁴⁶ Pimouguet-Pédarros 2000, 331.

⁴⁷ Özgan 2009, 97.

⁴⁸ Corso 1997, 92; Corso 2004, 352.

⁴⁹ Jenkins 2008, 53-57, fig. 32-33.

⁵⁰ Özgan 2009, 97, dn. 16.

⁵¹ Ridgway 1997, 249-250; Jenkins 2008, 39-42, fig. 21-25.

⁵² Maussollos'un Halikarnassos'taki şehirleşme politikasının altında yatan sebeplerden birisinin bölgeyi Hellenleştirme ve Yunan tarzı bir metropol oluşturma arzusu olduğu belirtilir (McNicoll 1997, 16). Bazı araştırmacılar Hellenleştirme arzusunun Halikarnassos ile sınırlı olmadığını, bunun bölgesel bir durum olduğunu düşünür (Pimouguet-Pédarros 2000, 217-218).

⁵³ Love 1968, 134; Doksanaltı 2007, 12-13.

süreçte yapıldığını desteklemektedir. Ayrıca kent surlarının ilk inşa evresine ait kulelerin boyutları da bu konu hakkında yorum yapmaya yardımcı olmaktadır. II. Philip ile gelişen kuşatma teknolojilerinin Büyük İskender ile birlikte daha ileri bir noktaya taşındığı, *helepolis* adı verilen ayaklı kulelerle kentlerin kuşatıldığı ve bunlara karşılık verebilmek için ağır fırlatmalı silahların yerleştirileceği, mazgal ve pencere açıklıklarına sahip büyük çok katlı kulelerin yapıldığı bilinir. Knidos kent surunda kuleler üzerine yerleştirilecek ağır silahlar için Kap Krio'daki 6 x 6 metre ölçülerindeki kuleler uygun değildir⁵⁴. Ancak MÖ 3. yüzyılda, V. Philip'in kuşatmasından önce yapılmış olan Akropolis Kuleleri ve aynı tarihlerde askeri liman girişinde yapılan düzenlemeler sırasında inşa edilen, biri yuvarlak diğeri kare planlı iki kulenin boyutları itibarıyla aktif savunma için tasarlandıkları açıktır. Kulelerin hiçbirisinde mazgal açıklığı ve/veya pencere korunmadığı için bunlara dair karşılaştırma ve değerlendirme yapmak mümkün değildir. Tüm bu veriler, Hekatomnos Hanedanlığı'nın başlattığı şehirleşme politikasına Knidos'un da dahil edildiğini⁵⁵ ve tıpkı Halikarnassos'taki gibi *Geländemauer* tipi bir kent suru ile toprakların koruma altına alındığını, denizden gelebilecek tehditlere karşı da kapanabilir limanı ve 20 gemilik donanması ile kent ve bölge savunmasına katkı sağladığını göstermektedir.

Bu kapsamda değerlendirilmesi gereken üçüncü liman kenti Iasos'tur. Kent, MÖ 387/6 yılındaki Kral Barışı'nın ardından Hekatomnos Hanedanlığı'nın hakimiyeti altına girmiş⁵⁶ olup, son yıllarda gerçekleştirilen çalışmalar, Hekatomnos Hanedanlığı Dönemi'nde yapılan imar faaliyetlerini açıkça ortaya koymaktadır⁵⁷. Agorada yapılan kazı çalışmalarında, Hekatomnos Hanedanlığı'na adanmış bir anıt ile bir yapı kalıntısı açığa çıkarılmıştır. Doğu Stoa'da bulunan yapı kalıntısının dört bloğu üzerine kazınmış bazı kararnameler, yapının "Maussolleion" olarak adlandırıldığını ve MÖ 4. yüzyıla tarihlendiğini göstermektedir⁵⁸. Agora'nın güneyinde yer alan *distylos in antis* planlı bir tapınak da Hekatomnos Hanedanlığı Dönemi'ne tarihlendirilmiştir⁵⁹. Kentin Mandalya Körfezi içinde Miletos ile güneyde Myndos arasındaki konumu ve Kral Barışı'na kadar olan süreçte Atina ve Sparta'nın etkisi ve kontrolü altında olması nedeniyle buranın tahkim edilmesi ve kontrol altına alınması bir zorunluluk gibidir. I. Pimouguet-Pédarros, Iasos surlarının yarımada ve yarımadanın anakaraya bağlandığı kıstak çevresindeki duvar örgüsünün Halikarnassos ve Myndos ile benzer bir tarzda olduğunu belirtir⁶⁰. MÖ 5. yüzyılın sonunda Lysandros tarafından tahrip edilen⁶¹ kentte, MÖ 4. yüzyılda yeni inşa faaliyetleri başlamış ve kent savunması yenilenmiş olabilir. Iasos'ta, surların temellerine kadar yapılan stratigrafik sondajlarda MÖ 5. yüzyılın sonları ile MÖ 4. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen seramiklerin⁶² bulunmuş olması ve kent içinde tespit edilen Hekatomnos

⁵⁴ Büyüközer 2020, 172-176.

⁵⁵ Knidos ve Hekatomnos Hanedanlığı arasındaki ilişkiyi gösteren başka kanıtlar da vardır. Bir dönem çalışmalarını Maussollos'un sarayında sürdüren filozof, matematikçi ve astronom Knidoslu Eudoksos'un İonia Rönesansı'nın yeni mimari standartlarının oluşmasında önemli bir payı olduğu, dönemin en önemli mimarı Pytheos ile birlikte hem Maussolleion hem de Priene Athena Polias Tapınağı'nın tasarımında karelej sistemine dayanan bir plan geliştirdiği düşünülmektedir (Pedersen 2020, 230, fig. 11). Uzunyuva Anıt Mezarı'nın kazıları sırasında bulunan ve üzerinde 121 mısıralı şiirsel bir methiyenin yer aldığı MÖ geç 3.- erken 2. yüzyıla tarihlendirilen mermer bir yazıtta Pytheos'un (Pytheas) Knidos ile bağlantısı olabileceğine dair önemli bilgiler bulunmaktadır (Marek 2020).

⁵⁶ Bertocci 2003, 559.

⁵⁷ Maddoli 2010, 123-131; Berti 2012, 101-106; Fabiani 2015a, 49-74; Fabiani 2015b, 186-188; Masturzo 2015, 27-61; Nafissi 2015a, 21-41; Nafissi 2015b, 63-99.

⁵⁸ Maddoli 2007, 11-13; Nafissi 2010, 99-101; Berti 2011, 300-301; Baldoni 2013, 7-10, fig. 2-4; Fabiani - Nafissi 2013, 51-52; Baldoni 2014, 373-376, fig. 6-9. Kentte bulunan Hekatomnoslar Dönemi'ne ait dorik mimari bloklar için bkz. Gider-Büyüközer 2019, 123-124.

⁵⁹ Masturzo 2016, 93-96.

⁶⁰ Pimouguet-Pédarros 2000, 289-292.

⁶¹ Pimouguet-Pédarros 2000, 203-204.

⁶² Levi 1967, 408.

Fig. 1: Latmos kuzey kale ve çift köşe bağı tekniğindeki kule (A. Büyüközer).

Hanedanlığı ile bağlantılı epigrafik ve arkeolojik veriler, bu düşünceleri desteklemektedir⁶³.

Son olarak Latmos kentini bu kapsama almak gerekmektedir. Latmos her ne kadar yukarıda bahsedilen yerleşimler gibi tipik bir liman kenti olmasa da Latmos Körfezine (Latmikos Kolpos) ve Menderes Vadisine açılan yollara hâkim konumuyla Hekatomnos Hanedanlarının ilgisini çekmiş ve burada hem kent tahkim edilmiş hem de kent içinde bir dizi imar faaliyeti gerçekleştirilmiştir⁶⁴. Hekatomnos Hanedanlığı'nın Latmos kenti ve çevresine olan ilgilerini kanıtlayacak ilk bilgileri Polyaeus'un Stratagemata'sından öğrenmekteyiz⁶⁵. Yazar, Maussollos ve Artemisia'nın⁶⁶ kenti savaşmadan hırsıyla veya zekice hamlelerle ele geçirdiklerinden bahseder. Maussollos ile ilgili bölümde daha önce Idrieus'un aldığı esirlerden bahsedilmekte ve böylelikle zaten bu olay öncesinde Idrieus'un da Latmos'a karşı bir mücadeleye giriştiği anlaşılmaktadır⁶⁷. Maussollos olasılıkla, Atinalıların MÖ 427 yılında⁶⁸ körfezin içlerine doğru hareket ederek Karia'ya karşı bir sefer başlattıklarını biliyor ve bunun tekrarlanmaması için bu kritik yerleşimin ele geçirilip, güçlendirilmesi gerektiğini düşünüyordu. Bu nedenle, Hekatomnos Hanedanları kenti ve çevresini ellerinde tutmak hatta kenti diğer kıyı kentleri gibi büyütüp güçlü bir tahkimatla

⁶³ I. Pimouguet-Pédarros, Bargylia'nın da Hekatomnos Hanedanlığı Dönemi'ndeki inşa programı içerisinde değerlendirilebileceğini düşünmektedir. Diğer kentlerin aksine Bargylia'da ne arkeolojik ne de epigrafik bir kanıt vardır. Ancak konumu ve korunaklı doğal limanı düşünüldüğünde, bu fikir oldukça makuldür (Bargylia, Kyndia ve Hekatomnos Hanedanlığı bağlantısı için bkz. Pimouguet-Pédarros 2000, 292-293).

⁶⁴ Peschlow-Bindokat 2005.

⁶⁵ Polyaeus, Strat. 7.23.2; 8.53.4.

⁶⁶ Burada adı geçen Artemisia'nın, Lygdamis kızı Artemisia mı yoksa Hekatomnos kızı Artemisia mı olduğu konusundaki tartışmalar devam etmektedir.

⁶⁷ Polyaeus, Strat. 7.23.2.

⁶⁸ Ruzicka 1992, 71-72.

koruma altına almak istemişlerdir. Latmos kentinin çevresinde bugün takip edilebilen savunma yapılarının karakteri MÖ 4. yüzyıl özellikleri göstermekte olup, daha erkene giden herhangi bir savunma hattı izine rastlanmamıştır. Kent surunda hem beden duvarları hem de kuleler, dönemin karakteristiği olan dikdörtgen uzun dizi blokları ve dar bağ taşlarından oluşan *isodomik* örgüye sahiptir. Surların Hekatomnos Hanedanlığı ile ilişkilendirilebileceği bir başka önemli teknik, kulelerin köşelerinde görülen "çift köşe bağı" tekniğidir (Fig. 1). Latmos surlarındaki beden duvarları ve kulelerin örgü teknikleri Maussollos zamanında başlayan imar faaliyetleri ile paralellik gösterir⁶⁹.

Fig. 2: Amyzon teras duvarındaki uzun dizi ve dar bağ taşlarından oluşan örgü (A. Büyüközer).

⁶⁹ 2022 yılında Latmos ve Herakleia'da başlatılan sistemli kazı çalışmalarının amaçlarından biri hem Latmos hem de Herakleia'nın kent suru ile ilgili sorulara cevap bulabilmektir. Bu kapsamda Herakleia'da, kent savunmasının en güneyinde yer alan kulede kazı çalışmaları yapılmıştır. Ağırlıklı olarak MÖ 3. yüzyıl verilerinin elde edildiği çalışmalarda MÖ 4. yüzyıl ortasına tarihlendirilen az sayıda seramik tespit edilmiştir. Ancak bunlar ne kulede ne de kent surunun genelinde tutarlı bir tarihlendirme yapmak için henüz yeterlidir. *Diateikismata*'daki kulelerden birinin girişinde yer alan yazıt üzerinde de çalışmalar yapılmış ancak ne yazık ki doğal nedenlerle son derece tahrip olan yazıt okunamamıştır.

Hekatomnos Hanedanlığı Dönemi'nde savunma yapılarına yönelik faaliyetler salt ana kara ile sınırlı kalmamış, savunma ve ticaret hattı yakın adaları da kapsamıştır. Rhodos⁷⁰ ve Kos'un⁷¹ Hekatomnos Hanedanlığının kontrolünde olduğu zaten bilinmektedir. Ancak bu önemli merkez dışında diğer küçük adaların da onların kontrolünde olması gayet mantıklıdır. Nitekim. I. Pimouguet-Pédarros Kalymnos, Nysiros ve Telos gibi adalarda Hekatomnos Hanedanlığına atfedilebilecek yapıların varlığından bahseder⁷².

HEKATOMNOS HANEDANLIĞI DÖNEMİ'NDEKİ KENT SURLARININ KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ

Karia kentlerinin savunma mimarisi üzerine çalışmalar yapan bazı araştırmacılar, Hekatomnos Hanedanlığı Dönemi'nde inşa edilen savunma yapıları ve kutsal alanlardaki duvarlardan hareketle dönemin karakteristik uygulamalarına yönelik değerlendirmelerde bulunmuşlardır⁷³. Maussollos ile başlayan süreçte, *Geländemauer* tipi kent surlarında, beden duvarları, kuleler ve teras duvarlarının örgü tekniklerinde bir tutarlılık görülür. Nakliye, işçilik ve zamandan tasarruf etmek için yerel malzemelerin tercih edildiği duvarlar, kabarık yüzeyli uzun dikdörtgen sıra/dizi blokları ve bu blokların arasına yerleştirilen dar atkı/bağ taşlarından oluşan *isodomik* veya *pseudo-isodomik* teknikte⁷⁴ örülmüştür⁷⁵ (fig. 2). Çift kabuklu duvarlarda bağ taşları duvar genişliğinin az olduğu bölümlerde iki kabuğu birbirine bağlarken, daha geniş olan bölümlerde kama gibi iki kabuk arasındaki dolguya nüfuz eder⁷⁶. Bununla birlikte Halikarnassos, Knidos ve Myndos surlarının perde duvarlarının homojen olmadığı, özellikle kentin yüksekte kalan kesimlerinde farklı örgü tekniklerinin uygulandığı görülür⁷⁷. Söz konusu bölümler, olasılıkla Maussollos'un inşa programının ilk zamanlarında yapılmış olup, hem ivedilikle tamamlanması gerektiğinden hem de yeterince usta olmadığından homojen değildir. Nitekim P. Pedersen, Anadolu'da imar faaliyetlerinin uzun süre durma noktasına gelmesi nedeniyle yetişmiş usta olmayabileceğini ve bu ustaların Sicilya veya Kıta Yunanistan'dan getirilmiş olabileceğini belirtmektedir⁷⁸. Kıyı yerleşimlerinde durum böyleyken Alinda ve Alabanda surlarında hem beden duvarları hem de kulelerin

⁷⁰ I. Pimouguet-Pédarros antik kaynaklar ve nümizmatik verilere göre Rhodos'un Maussollos ve ardıllarının kontrolü altında olduğunu belirtir (Pimouguet-Pédarros 2000, 296). Vitruvius'un, Halikarnasos'un gizli limanının ne derece etkili olduğunu anlatabilmek için aktardığı olay Rhodos'un Hekatomnid hakimiyetinde olduğuna dair bir kanıt olarak görülebilir (Vitr. II. VIII. 14).

⁷¹ Interdonato 2021, 133-135.

⁷² Pimouguet-Pédarros 2000, 296-299.

⁷³ McNicoll 1997, 15-45; Pimouguet-Pédarros 2000, 83-92; Pedersen 2001-2002, 108-110, fig. 12; Schmaltz 2010, 318-321.

⁷⁴ Miletos'un hakimiyet alanındaki adaların savunma sistemleri üzerine yapılan önemli bir çalışmada Karia Bölgesi'nin karakteristik duvar örgüsünden çok farklı duvar örgüleri tespit edilmiştir. Klasik ve Hellenistik Döneme tarihlendirilen bu merkezlerde *trapezoidal* ve düzensiz *trapezoidal* tarzda bir örgü tercih edilmiştir (Konstantinos 2018, 372-373).

⁷⁵ I. Pimouguet-Pédarros, duvarların *emplekton* tekniğinde olması, dizi ve bağ taşlarının kullanılması, yatay derzlerin düz, dikey derzlerin ise dik açılı veya hafif eğik olması ve duvar köşelerinin tıraşlanarak keskin bir kenar sergilemesini dönemin karakteristik uygulamaları olarak belirtir (Pimouguet-Pédarros 2000, 86-87). Bununla birlikte *emplekton* tekniğinin aslında tam olarak nasıl bir duvar örgüsünü tanımladığı konusunda soru işaretleri de devam etmektedir. Hem Vitruvius (Vitr. II. VIII. 7) hem de Plinius (NH 36.51.171-172) *emplekton* örgü tekniğinden bahsetseler de tanımlamaları bunun nasıl bir teknik olduğunu yeterince açıklamamaktadır. L. Karlsson, *emplekton* tekniğini duvarın dolgusuna atkı/bağ taşlarının yerleştirildiği bir örgü tekniği olarak görme eğilimindedir (Karlsson 1992, 67-85). Pedersen ise *emplekton* tekniğinin dolgu içermeyen, ancak kesme taşlardan sağlam bir şekilde inşa edilen tamamen farklı bir duvar örgüsü olduğunu belirtir (Pedersen 2019, 1-10). Tekniğin tanımı ve değerlendirmesi için ayrıca bkz. Dennis 1848, 106-108; Tomlinson 1961, 133-140; Müller-Wiener 1988, 68-73.

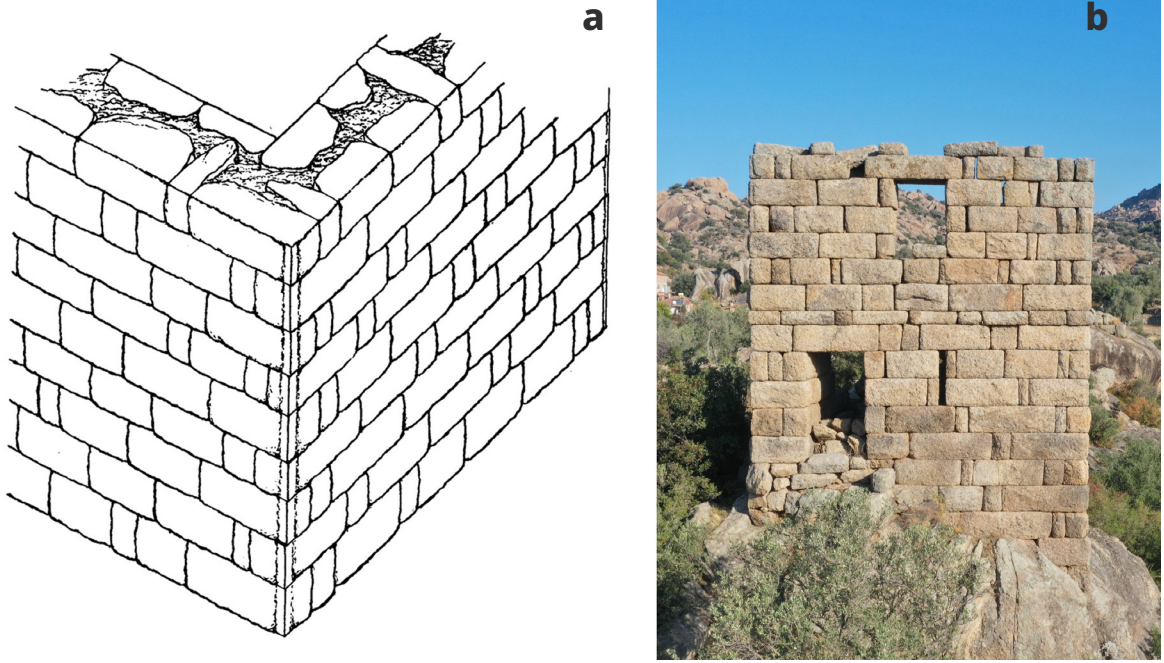
⁷⁶ Atkı taşının iki kabuk arasında bağlayıcı olarak kullanıldığı tekniğin MÖ 4. yüzyıl başında Sicilya'da ortaya çıktığı hemen akabinde Karia'da Maussollos Dönemi'nde kullanıldığı kabul edilir (Karlsson 1994, 151). Söz konusu teknik atkı taşlarının daha düzenli dizilim göstermesiyle Hellenistik Dönem boyunca da kullanılmıştır.

⁷⁷ Myndos ve Halikarnassos için bkz. McNicoll 1997, 42-44. Knidos için bkz. Büyüközer 2020, 171-182.

⁷⁸ Pedersen 2010, 314.

duvar örgüleri daha homojendir. Bunda kısa da olsa bir zaman farkının etkisi olabileceği gibi söz konusu yerleşimlerde kıyı hattının güven altına alınmış olması nedeniyle görece süre sıkıntısının olmaması ve kıyı hattındaki savunma yapılarında pek çok kişinin belli oranda ustalaşmış olması da etkili olmuş olabilir.

Fig. 3: "Çift Köşe Bağı" tekniği (a: Pedersen – Ruppe 2016, fig. 6; b: A. Büyüközer).

Dönemin bir başka ortak özelliği, kulelerin köşelerindeki çift atkı/bağ taşı kullanımınıdır (Fig. 3). Bu teknik eşit yükseklikteki kabarık yüzeyli bloklardan inşa edilen dörtgen kulelerde her iki sırada bir, taş sırasının köşesinin çift bağ taşı ile bitirilmesidir⁷⁹. "Çift köşe bağı" tekniğinin tarihsel sınırlarına bakıldığında, en erken örneklerin Maussollos zamanında, yaklaşık olarak MÖ 370'lerde, Halikarnassos ve Labraunda'da görüldüğü ancak sadece bu dönemle sınırlı kalmayıp, MÖ 200-150 yıllarına kadar kullanımının devam ettiği kabul edilir⁸⁰.

⁷⁹ Tekniğin uygulandığı coğrafya ve tarihsel sınırları ile ilgili bazı değerlendirmeler yapan P. Pedersen, Karia Bölgesi'nde Halikarnassos, Myndos, Alabanda, Alinda, Latmos, Kaunos, Theangela, Latmos Herakleiası ve Euromos gibi kentler ile Teke Kale gözlem karakolunda bu tekniğin uygulandığını tespit etmiştir (Pedersen – Ruppe 2016, 565-566). Bölgeden yeni örnekler ve değerlendirmeler için ayrıca bkz. Büyüközer 2022, 68-77, fig. 2-14. Bölgedeki yoğun kullanımın aksine tekniğin bölge dışındaki kullanımı Ephesos, Pergamon, Assos ve Samos gibi merkezlerle sınırlıdır. Bu nedenle tekniğin bölgesel bir uygulama olduğu kabul edilir (Müth – Ruppe 2016, 243-244, fig. 8).

⁸⁰ Pedersen – Ruppe 2016, 566. Çift köşe bağı gibi özel bir tekniğin hangi amaçla yapılmış olabileceğine dair bir takım düşünceler vardır. Bunlardan birinde P. Pedersen köşedeki ikinci bağ taşının iç kabuktaki sıra bloklarından daha küçük olduğu için bunun da çok mümkün olamayacağını söyler. Pedersen'in bu konudaki düşüncesi alt katlar için doğrudur ancak üst katlarda içteki bağ taşı içteki kabuğu karşılar. Daha önceki bir çalışmamda bunun dönemsel bir uygulama olup olmayacağını sorgulanabileceğini belirtmiş olmama karşın Latmos ve Herakleia örnekleri üzerindeki detaylı çalışmalarımız bu düşünceden hareketle tutarlı bir değerlendirme yapmanın mümkün olamayacağını gösterdi (Büyüközer 2022, 74-76).

Kule boyutları da özellikle Büyük İskender sonrası süreçle karşılaştırıldığında, dönemin ayırt edici özelliği olarak kabul edilebilir. Hekatomnos Hanedanlığı Dönemi'nde inşa edildiği kabul edilen kulelerin MÖ 4. yüzyıl içinde gelişen burulmalı taş atıcılar⁸¹ için yeterince büyük ve güçlü olmadığı, sadece pasif savunma yapabileceği görülür. Büyük İskender ile birlikte kuşatma silahlarının iyice gelişmesi, kentlerin pasif savunmadan aktif savunmaya geçmelerini zorunlu kılmış, bunun sonucu olarak da Batı Anadolu'da Büyük İskender sonrası inşa edildiği bilinen kulelerde kuşatma tekniklerine karşılık verebilecek nitelikte değişimler yaşanmıştır. Latmos Körfezi kıyısındaki öncü yerleşim Latmos'un mütevazı kulelerine⁸² karşın, Hellenistik Dönem'in başlarında inşa edilen Herakleia kulelerinin daha büyük, çok katlı ve aktif savunma yapabilecek işlevde olması⁸³, bu iki dönem arasındaki boyut ve işlev farkını açıkça gösterir. Benzer bir gelişim Knidos kent surunun ilk inşa evresine tarihlendirilen kuleleri⁸⁴ ile MÖ 3. yüzyılda inşa edilen Akropolis Kuleleri⁸⁵ arasındaki boyut ve işlev farkında da görülür. L. Karlsson, kulelerin boyutlarından hareketle Myndos Kapısı'ndaki kulelerin İskender sonrasında yapılmış olabileceğini düşünmektedir⁸⁶.

HEKATOMNOS HANEDANLIĞI DÖNEMİ'NDEKİ KAPANABİLİR LİMANLAR (LIMEN KLEISTOS)

Antik Dönem'de limanlar düşmanlar için şehre açılan en zayıf nokta olarak görüldüğü için limanların kentin savunma sistemi içerisine alınması zorunluluk haline gelmiştir⁸⁷. Liman kentleri çoğunlukla ticari ve kültürel zenginlikleri üzerinden değerlendirilmiş, bu nedenle de kent suru içine dahil edilen ve asıl amacı limana gelen gemilerin korunması, şehrin korunması ve kuşatma savaşlarındaki rolü açısından önemli olan kapanabilir limanlar bu anlamda ihmal edilmiştir. Ancak Hekatomnos Hanedanları kıyı kentlerinin güçlendirilmesinin ne derece önemli olduğunu bilincindeydi. Bu nedenle hem satraplık merkezini kıyıya taşıdılar hem de çevredeki kıyı yerleşimlerini bu kapsamda güçlendirdiler. Maussollos, başta Halikarnassos olmak üzere anakarada Kaunos, Knidos, Myndos, Latmos ve olasılıkla Iasos gibi kentleri şehirleşme politikası kapsamında tahkim edilmesi gereken öncelikli kentler olarak belirlemiş gibi görünüyor.

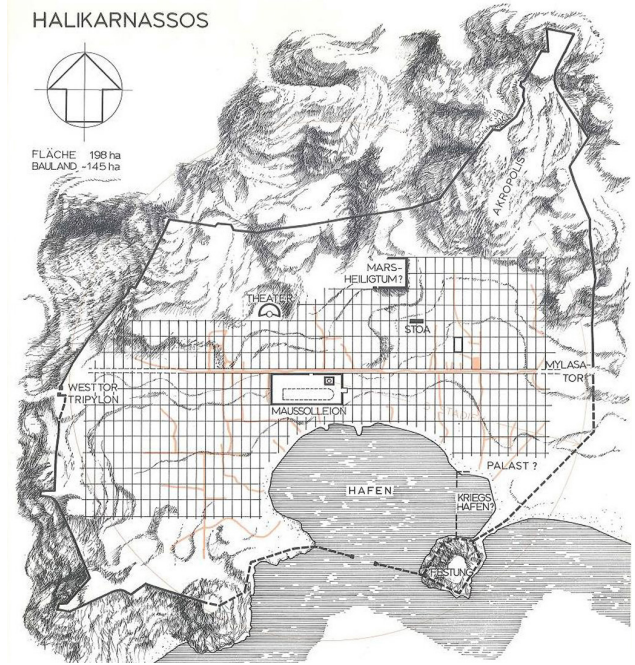

Fig. 4: Halikarnassos kent planı ve kapanabilir limanı (Hoepfner – Schwander 1994, 12, Fig. 219).

⁸¹ Antik çağda katapult, ballista, korbollista ve scorpion gibi ağır silahlar kullanılmaktaydı (Marsden 1969).

⁸² Peschlow-Bindokat 2005, 8-19.

⁸³ Her ne kadar kent suru bazı uzmanlarca Maussollos zamanına tarihlendirilmek istense ve örgü tekniği açısından da söz konusu dönem uygun gibi görülse de mühendislik açısından Herakleia kulelerini Hekatomnos Hanedanlığı Dönemi'ne tarihlendirmek mümkün görülüyor.

⁸⁴ Büyükozer 2020, 172-176.

⁸⁵ Büyükozer 2022, 71-77.

⁸⁶ Karlsson 1994, 145.

⁸⁷ Lehmann-Hartleben 1923, 65-74; Blackman 1982, 196; Oleson 1988, 147-148.

Maussollos'un satraplık merkezini iç kesimlerdeki Mylasa'dan deniz kıyısındaki Halikarnasos'a taşımasında, kentin konumu itibarıyla gerek Ege gerekse Doğu Akdeniz ile ticari ve kültürel ilişkileri geliştirebilecek olması, geniş ve korunaklı doğal limanı, şehri çevreleyen kayalık tepelerin liman ve donanma için doğal bir savunma sistemi oluşturması ve şehrin güçlü surlarla çevrilmesine olanak tanınması gibi avantajların belirleyici olduğu kabul edilir⁸⁸ (Fig. 4). Karia'nın özerk bir satraplık haline getirilmesindeki faktörlerin Ege ve Akdeniz'deki Pers aleyhine işleyen gelişmeler olduğu düşünüldüğünde, deniz kıyısındaki bu yerleşimin güçlü bir tahkimata sahip olması ve limanının da savunma sistemi içerisine alınması kaçınılmazdır. Nitekim antik yazarlardan Pseudo-Skylaks, kentin kapanabilir bir limana sahip olduğunu belirtir⁸⁹. Maussollos'un 100 gemiden oluşan bir donanmasının olduğu ve bu donanmanın kapanabilir limanda durduğu düşünülmektedir⁹⁰.

Kent limanı, Zephyrion Adası ve adanın tam karşısında yer alan Salmakis Tepesi'nin ortasında konumlanmıştır⁹¹. Limanın doğu sınırı olan Zephyrion Adası zamanla ana kara ile birleşerek yarımada görünümünü almıştır. Ayrıca ana limanın dışında kentte, Vitruvius'un aktarımlarından bildiğimiz bir de gizli liman yer almaktaydı⁹². Vitruvius, söz konusu gizli limanın ne derece etkili olduğunu anlatabilmek için Maussollos'un ölümünün ardından başa geçen Artemisia ile bu duruma içerleyerek fırsata çevirmek isteyen Rhodoslular arasında gerçekleşen bir olayı da aktarmıştır.⁹³

Fig. 5: Knidos'un kapanabilir limanı (A. Büyüközer).

Fig. 6: Liman girişindeki kule, girişi daraltan duvar ve dışa doğru sivrilen 'V' şeklinde mazgal açıklığı (A. Büyüközer).

⁸⁸ Pedersen 2020, 223-228.

⁸⁹ Ps.-Scyl., 99.

⁹⁰ Bean – Cook 1957, 89. Bu donanmanın oluşturulması Maussollos'un en büyük başarılarından birisi olarak gösterilir (McNicoll 1997, 15). S. Ruzicka, Maussollos'un bu gemileri bir taarruz planının parçası olarak değil, Karia kıyısı boyunca uzanan nakliye yollarını ve Karia'nın yeni kurulan veya büyütülen liman kentlerini güvende tutmak için bulundurduğunu düşünmektedir (Ruzicka 1992, 39).

⁹¹ Vitr. III. VIII. 11: "... Mylasa'da doğmuş olmasına rağmen, Halikarnassos'un doğal bir kale olarak önemini kavradığından ve uygun bir ticaret merkezi ile iyi bir liman konumunda olduğunu gördüğünden evini orada kurdu...", Vitr. III. VIII. 13: "Bu surlarla çevrili yeri anlatmaya kapıldığımdan, öykünün geriye kalanını da bitirmem gerekiyor. Sağ tarafta bulunan yukarıda anlatılan pınarın ve Venüs'ün mabedinden başka, en solda, kral Maussollos'un bütünüyle kendine ait bir plana göre yaptırdığı kral sarayı vardır. Sağda forumun, limanın ve surların tümünün görünümüne hakimdir; ..."

⁹² Vitr. II. VIII. 13: "...hemen altta, duvarların altında, kimsenin içinde ne olup bittiğini göremeyeceği gizli bir liman yer alır. Gerktiğinde, yalnızca kralın kendisi hiç kimsenin haberi olmadan kürekçilere ve askerlere sarayından emirler verebiliyordu".

⁹³ Vitr. II. VIII. 14.

Halikarnassos'un antik limanının mendirek kalıntıları 19. yüzyılda sualtında görülebilmekteydi⁹⁴. Ancak limanın hala kullanılıyor olması ve ihtiyaçlar dahilinde eski mendireklerin üzerine modern mendireklerle kaplanmış olması, günümüzde antik limana dair tutarlı değerlendirme yapmayı güçleştirir. P. Pedersen, Türk ve Amerikalı arkeologlardan aldığı bilgiye dayanarak, Bodrum'daki yetkililerin turist teknelerinin manevralarını kolaylaştırmak için antik mendireğin bir kısmını kaldırdıklarını, bu çalışma sırasında mendireğin rıhtımla birleştiği yerde kesme taşlardan yapılmış, içinde mancınıklar için çok sayıda *ballista* mermisinin bulunduğu bir kule kalıntısının var olduğunu aktarır⁹⁵. Bu önemli bilgiler, donanmanın yer aldığı limanın savunma sistemi içerisinde korunduğu düşüncesini destekler. Antik kaynakların aktarımları, 1800'lü yıllarda oluşturulan haritalar ve yukarıda bahsedilen diğer bilgilerden hareketle, liman ve çevresindeki kalıntıların antik savunma sisteminin bir parçasını oluşturduğu, mendireklerin savunma hattına dahil edildiği ve bu hattın muhtemelen liman girişini çevreleyen kulelerle sona erdiği düşünülebilir.

Karia'daki liman kentleri arasında *Limen Kleistos*'un en iyi takip edilebildiği yerleşim Knidos'tur. Strabon kentin, 20 gemilik bir donanma merkezi olan kapanabilen limanı olduğunu belirtir⁹⁶. Knidos'un kapanabilir limanında topografik şartlara göre araziden maksimum seviyede faydalanmak amacıyla ana kara batı ucu son noktasına kadar değerlendirilmiş ve mendirek bu noktaya inşa edilerek, limanın sınırı belirlenmiştir (Fig. 5). Askeri Liman girişinde iki kule vardır. Kap Krio tarafında yer alan kule 9,5 x 9,5 m ölçülerinde kare formludur. Beyaz ve gri renkli kireç taşı bloklardan *isodomik* tarzda inşa edilen kulenin içinde ağır silahların⁹⁷ yerleştirileceği üst kat tabanını destekleyen duvarlar bulunmaktadır⁹⁸.

Kulenin kuzeyinde, kuzey duvara yaslandırılan bir duvarla zaten dar olan liman girişi iyice daraltılmıştır. Bu duvar üzerinde oldukça iyi korunmuş, dışa doğru sivrilen 'V' şeklinde bir mazgal açıklığı bulunmaktadır (Fig. 6). Limanın ana kara kısmında, mendireğin güneydoğu köşesinde yer alan kule, Kap Krio'daki kulenin aksındadır. Korunma durumu son derece kötü olan kule 6,5 x 7 m ölçüleriyle kareye yakın dörtgen formludur. Konglomera ve kireç taşı bloklardan *isodomik* tarzda inşa edilen kule içerisinde, Kap Krio'daki kulenin içinden geçerek liman girişini daraltan duvarın tam aksına gelecek şekilde 0,85 metrelik bir boşluk, bu boşluğun kulenin güney yüzünde sualtında kalan bölümde de bir açıklık vardır (Fig. 7). Kule içinde ve güney cephesinde tespit edilen detaylar, liman girişini kapatmak için kullanılan zincirin geçtiği bölümlerdir. Kule içinde bu

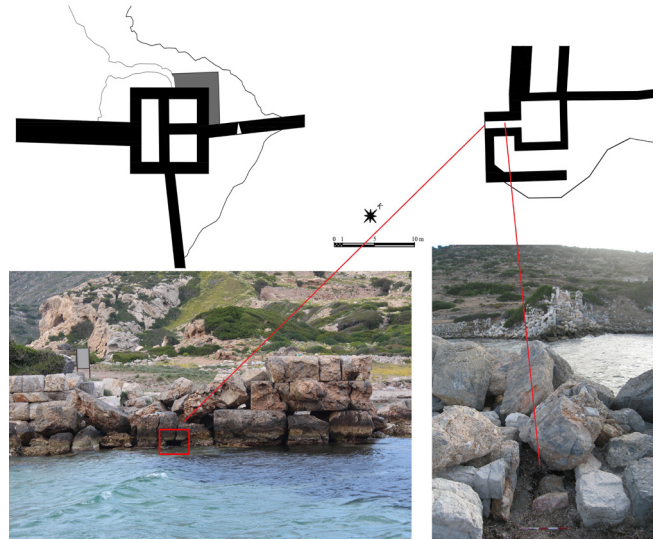

Fig. 7: Ana karadaki kulede liman girişini kapatan zincirin geçtiği bölümler (A. Büyüközer).

⁹⁴ T. Spratt 1856 tarihli çalışmasında Halikarnassos limanının mendireklerini haritasına işlemiştir (Spratt 1856, 1-23).

⁹⁵ Pedersen 2010, 306, dn. 49.

⁹⁶ Strab. XIV, 656.

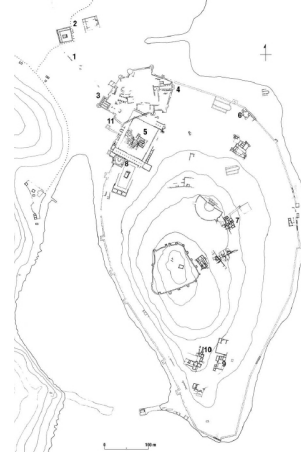
⁹⁷ Mancınıklar başlangıçta birer saldırı silahı olarak kullanılmışlardır ancak zamanla savunma silahı olarak da kullanılmasıyla birlikte kulelerin şekli ve boyutlarında değişiklikler olmuştur. Hem daha fazla silah barındırabilmek hem de ağır silahları ve mermileri taşıyabilmek için daha geniş alanlar gerekmiştir (Jansen 2016, 116).

⁹⁸ Büyüközer 2020, 174-175.

boşluğun devamındaki alan ise zinciri geren ve gevşeten mekanizmanın (bocurgat) kurulduğu yerdir. Limanın Kap Krio bölümündeki kule eski kulenin yerine Hellenistik Dönem'de inşa edilmiştir. Mendirek üzerindeki kule ise ilk inşa evresine aittir. Mendirek üzerindeki kulede görülen detaylar, liman girişinin ilk inşa evresinden itibaren kapatılabilecek şekilde düzenlendiğinin göstergesidir.

Fig. 8: Myndos Doğu (Kapanabilir) Limanı (Dumankaya – Gündüz 2016a, fig. 4).

Fig. 9: Iasos kent planı ve limanı (Berti ve diğ. 2022, fig. 2).

Knidos'un -anakaranın doğusu haricinde- saldırıya maruz kalabileceği tek yön, denizdi. Denizden gelebilecek tehditlere karşı da özellikle Askeri Liman girişi oldukça korunaklıydı. Liman girişinin daraltılmış ve gerektiğinde zincirle kapatılmış olması yeterli görülmemiş olmalı ki MÖ 3. yüzyılda liman girişinde bazı düzenlemeler yapılmıştır. Limanın ve kentin korunması amacıyla Kap Krio'nun güneyinden doğuya doğru devam eden savunma hattının güneye doğru dönüş yaptığı köşede, hem Kap Krio'nun batısını, hem açık denizi hem de Askeri Limanı kontrol eden stratejik konumda yuvarlak bir kule inşa edilmiştir. Bu yeni kule, ilk inşa evresinde saldırı anında kolayca tahrip olabilecek olasılıkla dörtgen bir kule yerine, daha masraflı olmasına karşın, daha dayanıklı olan ve köşelerin getirdiği dezavantajlardan kurtulmuş, aktif savunma yapabilecek ölçülere sahip bir kuledir⁹⁹. Aynı dönemde liman girişinin Kap Krio tarafında kalan kule de büyütülmüştür¹⁰⁰. Tüm bu veriler, gelişen kuşatma tekniklerine karşı Knidos'un liman girişinin aktif savunma yapabilecek şekilde güncellendiğini göstermektedir.

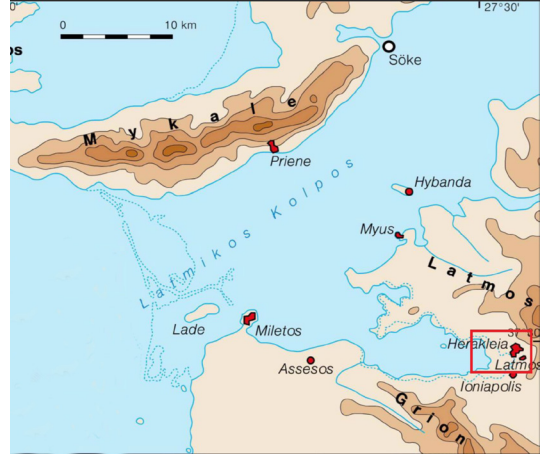
Yarımadadaki sekiz Leleg yerleşiminden biri olan Myndos, konumu itibarıyla *synoikismos* kapsamına alınmamış ve olasılıkla Maussollos zamanında tahkim edilerek, kent surları limanı içine alacak şekilde düzenlenmiştir. Myndos Limanı¹⁰¹, güneybatıda Kocadağ ile güneydoğuda Asar Adası (Tavşan Adası) ile çevrili olup, kentin savunma hattının içinde yer almaktadır (Fig. 8). Knidos Askeri Liman'ın ağzındaki düzenlemeye benzer şekilde, Myndos Doğu Limanı'nda da arazinin topoğrafik yapısı sebebiyle Kocadağ'ın doğu yakasından denize doğru çıkıntı yapan tek

⁹⁹ Kule 14,20 m çapındadır.

¹⁰⁰ Kulede gerçekleştirilen kazı çalışmalarında kulenin batı duvarının 1 m kadar batısında, kent surlarının ilk yapıldığı dönemde buraya inşa edilmiş olan kulenin temellerine ulaşılmıştır.

¹⁰¹ Kent kurulduğu dönemde tek limana (Doğu Liman) sahipti. Güncel araştırmalar MS 1. yüzyılda Batı Limanı olarak isimlendirilen bir liman daha inşa edildiğini ortaya koymuştur (Dumankaya – Gündüz 2016b, 7).

bir mendirek¹⁰² inşa edilerek, liman girişi daraltılmıştır. Asar Adası'nın kuzeybatı yamacında mendireğin aksına gelecek şekilde ana kayanın tıraşlanması ile oluşturulmuş bir platform vardır. Bu platformun bir kule için oluşturulduğunu gösteren çok sayıda dikdörtgen formlu blok, platformun çevresinde ve sualtında tespit edilmiştir¹⁰³. Mendirek ile Asar Adası'nda yer alan platformun üzerine inşa edilmiş olan kule arasındaki zincir ile liman girişi kapatılmaktaydı. O. Dumankaya ve S. Gündüz, platform üzerinde yer alan yuvaların zinciri gerip gevşeten bocurgatın oturtulduğu yuvalar olduğunu, ayrıca sualtı çalışmalarında tespit ettikleri çift delikli bir bloğun da mendirek kısmında zincirin geçirildiği blok taş olduğunu düşünmektedirler¹⁰⁴. Mendirek üzerinde temel seviyesinde korunmuş bir yapı¹⁰⁵ tespit edilmiş olup, bu yapı olasılıkla bir kuledir. Asar Adası üzerindeki platformda yer alan kule ile birlikte mendirek üzerindeki bu kule, liman girişinin kontrol edilmesi ve gerektiğinde aktif savunma yapılabilmesi için tasarlanmışlardır. Tüm bu tespitler, antik kaynakların aktarımlarıyla örtüşmekte, limanın ve kentin korunmasına yönelik alınan önlemleri belgelemektedir. Arrianus'un aktarımlarına göre İskender bölgeye geldiğinde Myndos surları vardı¹⁰⁶. Dolayısıyla, kıyı hattını güçlendirme politikası kapsamında kapanabilen limana sahip kent, büyütülen ve korunan yerleşimlerden biri olmuştur.

Fig. 10: Latmos kentinin körfezin doğusundaki stratejik konumu (Peschow-Bindokat 2006, fig. 4).

Kaunos'un, Güney Liman ve İç Liman olmak üzere iki limanı vardı. İç Liman (Sütlüklü Göl) hem Pseudo-Skylaks (99) hem de Strabon (XIV. 2. 3) tarafından kapanabilir liman olarak tanımlanmıştır. B. Ögün ve C. Işık, Küçük Kale'nin batı eteği ile karşısında, limanın batısındaki Çömlekçi tepenin doğu yamacından da dolaşan sur arasındaki açıklığın zincirle kapatılmış olduğunu düşünmektedirler¹⁰⁷.

Kapanabilir limanlara dair bilgi veren Pseudo Skylaks ve Strabon gibi antik kaynaklarda İasos'ta kapanabilir bir liman olduğuna dair bilgi yoktur. İasos Limanı'nın uzun kullanım süreci ve dalgakıranlar üzerindeki düzenlemelerin Orta Çağ'a kadar devam etmesi nedeniyle, limanın durumu hakkında söylenebilecekler sınırlıdır. Dalgakıran üzerinde Orta Bizans Dönemi'nin sonlarına tarihlendirilen bir kulenin olması ve kent surunun bu kuleye kadar devam etmesi nedeniyle, surların ilk inşa evresinde de benzer olduğu ve yapılan onarımlarla kullanımının Orta Çağ'a ka-

¹⁰² Mendirek ve dalgakıranlar, rüzgâr almayan kısımlarında denizin sakin olması için dalga enerjisini kırmak amacıyla tasarlanmışlardır. Bu özellikleri ile su seviyesinin altında kalmış olsalar bile işlevlerini yerine getirebilirler ve korunan liman bölgesinde yeterli dolaşımı sağlayarak antik limanların en önemli sorunlarından biri olan kumlanmayı azaltabilirler. Bir başka amaçları ise, bir savunma hattı oluşturarak düşman saldırısına karşı liman alanlarının korunmasını sağlamaktır (Büyüközer 2012, 47-50).

¹⁰³ Dumankaya – Gündüz 2016a, 12-18.

¹⁰⁴ Dumankaya – Gündüz 2016a, 13.

¹⁰⁵ Dumankaya – Gündüz 2016a, 15.

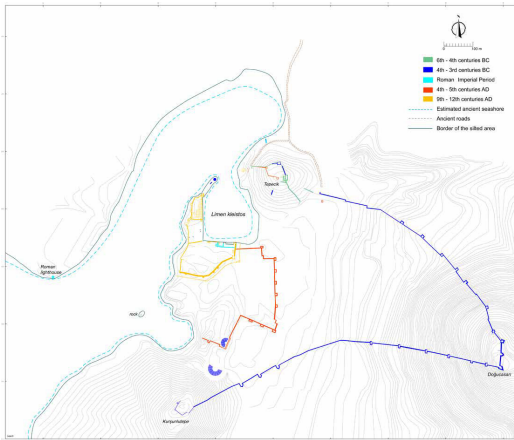
¹⁰⁶ Arrianus'un (Anab. 1. 20. 5-7) aktarımlarına göre Büyük İskender Halikarnassos'u kuşattığında Myndoslular kentlerini ona teslim edeceklerini söyler. Büyük İskender bunun üzerine kuşatma ekipmanları olmaksızın Myndos'a gider ancak kent teslim olmaz. Bunun üzerine İskender duvarların yıkılması emrini verir ve bir kule yıkılır ancak İskender bu girişimde başarısız olur ve Halikarnassos'a döner. Bu olay Myndos'ta Büyük İskender öncesinde kent suru olduğunun açık göstergesidir.

¹⁰⁷ Ögün – Işık 2002, 43.

dar neredeyse aynen devam ettiği düşünülür¹⁰⁸. Dalgakıranlar üzerinde Hekatomnos Hanedanlığı Dönemi'nde kulelerin olduğu ve liman girişinin zincirlerle kapatıldığına dair yeterli kanıt yoktur. Ancak yine de İasos'un Batı Limanı'nın Maussollos'un politikasına hizmet edebilecek boyut ve işlevde olduğu göz ardı edilmemelidir (Fig. 9).

Latmos kentinde ise durum daha farklıdır. Kent kıyıya çok yakın olmakla birlikte tipik bir liman kenti değildi. Günümüz Gölyaka Köyü çıkışındaki korunaklı koy, olasılıkla kentin limanı olarak kullanılmıştır (Fig. 10). Körfez ağzının Menderes'in getirdiği alüvyonlarla kapanmış olması, suların göle bağlanan kanallarla eskiye göre yaklaşık 2,9 m yükselmesi gibi faktörler, burada şu ana kadar bir sualtı çalışması yapılmasına engel olmuştur.

Son olarak bir Lykia kenti olan Patara'ya dikkat çekmek gerekir. Patara Limanı Ksanthos, Pınara, Sidyma ve Tlos gibi kentlerin denize açılan kapısı olmanın ötesinde stratejik açıdan çok önemli bir konumdaydı¹⁰⁹. Bu nedenle Patara limanına hakim olmak tüm Lykia kıyılarına hakim olmak anlamına geliyordu¹¹⁰. Kentin Eşen Çayı'nın getirdiği alüvyonlar nedeniyle bugün bataklık haline dönüşen iki limanı vardı (Fig. 11). Bunlardan kapanabilir özellikteki iç liman antik dönemde Patara'nın var olmasındaki en önemli etken olarak kabul edilir¹¹¹. Patara'nın Hekatomnos Hanedanlığı ile olan bağlantısı ise MÖ 366 yılında başlayan satrap ayaklanması sonucunda MÖ 360 yılında Likya'nın Maussollos'un idaresine geçmesi ile başlar¹¹². Son yıllarda kentte gerçekleştirilen çalışmalarda elde edilen arkeolojik veriler, Hekatomnos Hanedanlığı'nın kentteki varlığını kanıtlamıştır¹¹³. Patara'nın kent merkezinin kuzeyinde yer alan Tepecik'te, hem doğusundaki kapanabilir özellikteki iç limana hem de kente kuzeyden erişimin sağlandığı tek geçide hakim konumda bir savunma sistemi oluşturulmuştur¹¹⁴. Tepecik'in kuzeyinde yapılan kazı çalışmalarında, kuzey savunma duvarı olarak adlandırılan bir duvar ve bir *bastion*'un Hekatomnos Hanedanlığı

Fig. 11: Patara kent planı ve kapanabilir limanı (Dündar – Koçak 2021, fig. 4).

Fig. 12: Hekatomnos Hanedanlığı Dönemi'nin güçlendirilmiş liman kentlerinin oluşturduğu savunma ve ticaret hattı (Pedersen 2020, fig. 1'den türetilmiştir).

¹⁰⁸ Masturzo 1995, 170-172.

¹⁰⁹ Patara, I. Antigonos Monophthalmos ve oğlu Demetrios Poliorketes'in deniz kuvvetleri için önemli bir bölgesel liman işlevi görmüştür (Dündar – Koçak 2021, 132-133).

¹¹⁰ Dündar 2020, 88.

¹¹¹ Dündar 2020, 88.

¹¹² Keen 1998, 171-174; Hornblower 1982, 180-182.

¹¹³ MÖ 360 ile 330 yılları arasında tarihlendirilen anta başlığı için bkz. Şahin 2020, 24-34. Kentte bulunan bir yazıt (Şahin 2020, 30) Hekatomnos Hanedanlığı ile özdeşleşen Zeus Labraundos'a adanan bir *temenos*'un varlığını kanıtlar.

¹¹⁴ Dündar 2019, 138-152.

Dönemi'nde inşa edildiği tespit edilmiş¹¹⁵, ayrıca Doğucasarı'daki iki kulenin de aynı dönemden olabileceği belirtilmiş, kent surlarının ise Hellenistik Dönem başlarında yapıldığı sonucuna varılmıştır¹¹⁶. Söz konusu stratejik konum ve donanma üssü olabilecek nitelikteki kapanabilir limana sahip bu kent, Hekatomnos Hanedanlığı'nın savunma ve ticaret stratejilerinin son halkalarından birini oluşturmaktaydı.

SONUÇ

Geländemauer, savunma hattının topoğrafik özelliklere bağlı olarak yerleşimin çevresindeki yükseltelerin zirve ve sırtlarını izlemesi ve bu alanların üst sınırından geçerek doğal savunma hattı ile bütünleşmesi olarak tanımlanır. Bu tanım, *Geländemauer* tipi surların uygulandıkları alanın topoğrafik özelliklerine bağlı olarak ortaya çıkan doğal bir sonuç mu yoksa topoğrafyaya rağmen tercih edilen bir sur tipi mi sorusunu gündeme getirir. Hekatomnos Hanedanlığı Dönemi'nde *Geländemauer* tipi sur, yerleşimlerin ortak özelliğidir. Maussollos, korumaya elverişli doğal tahkimli alanları yerleşim yeri olarak belirlemiş veya daha doğru bir ifadeyle bu özelliklere sahip yerleşim birimlerini seçerek onları korunaklı büyük merkezler haline getirmiştir. Korumaya elverişli limanların yanı sıra ana karanın da doğal koruma sağlayan topoğrafik özelliklere sahip olması, kıyı yerleşimlerinin ortak özelliğidir. Kıyıda içeriye doğru yükselen eğimli arazi yapısı nedeniyle zaman zaman bir tiyatroya benzetilen bu yerleşimlerin konum seçiminde veya şehirleşme politikası çerçevesinde büyütülmesinde ve *synoikismos* için tercih edilmelerinde bu faktörlerin önemli olduğu açıktır. Bu koşullar altında *Geländemauer* tipi suru bir tercih olarak değerlendirmek doğru olmaz. Çünkü ister aktif ister pasif savunma için olsun söz konusu kentlerin topoğrafik yapısı ancak bu şekilde bir savunma hattına izin vermektedir. Topoğrafik yapıya rağmen farklı bir sur hattı oluşturmak gerçek anlamda bir kent savunması için mümkün değildir. Bu nedenle *Geländemauer* tipi sur, yerleşim için seçilen alanlara göre ortaya çıkan doğal bir sonuç, bir zorunluluktur.

Liman kentleri çoğunlukla kültürel ve ticari boyutuyla değerlendirilir¹¹⁷. Bu son derece doğal bir yaklaşım olmakla birlikte kesinlikle eksik bir yaklaşımdır. Hekatomnos Hanedanlığı için de liman kentlerinin ticari potansiyeli yadsınamayacak bir öneme sahip olmalıydı ancak bu kentlerin deniz yoluyla gelecek tehlikelere karşı kontrol altına alınmaları ve güçlendirilmeleri de bir o kadar önemliydi. Sürdürülebilir ekonomi ve oturmuş bir ticari sistem için güvenlik ön koşuldur. Bunun için de mümkün olduğu kadar geniş arazileri içine alabilecek bir kent suruna, surların devamı niteliğindeki liman duvarlarıyla kapanmış, karayla çevrili korunaklı limanlara ve bu büyüklükteki yerleşim alanlarında kentin organizasyonunun sorunsuz yürütülebilmesi için yeteri kadar insan kaynağına ihtiyaç vardır. Antik kaynaklar Maussollos'un sekiz Leleg kentinden altısını *synoikismos* politikası kapsamında Halikarnassos ile birleştirdiğini, sadece Syangela ve Myndos'u bu politika dışında bıraktığını aktarır¹¹⁸. Syangela'nın yarımada içindeki güçlü stratejik konumu, Myndos'un korunaklı limana sahip özel topografyası, Maussollos'un savunma ve ticari politikaları kapsamında bu kentleri *synoikismos* dışında bırakmasına neden olmuştur¹¹⁹. Halikarnassos'taki-ne benzer bir durum Knidos için de söz konusu olabilir. MÖ 4. yüzyılın ilk yarısında, kentin ihtiyaçlarını karşılamak üzere çevredeki küçük yerleşimlerin yeni planlanan kente taşınmış olması

¹¹⁵ Bastion'daki çalışmalarda yangın tabakası içinde in situ durumda bir seramik grubuyla birlikte üzerinde "Αλεξάνδρου Φιλίππου (Philippos'un oğlu İskender'in)" yazılı kurşun bir sapan mermisi bulunmuştur. E. Dündar ve N. K. Rauh, sapan mermisi üzerindeki isimlerin II. Philippos ve III. Aleksandros olabileceği üzerinde durarak, bastion'un Büyük İskender'in saldırısı sonucunda yıkılmış olabileceğini belirtmektedirler (Dündar – Rauh 2017, 560-578). Bu tespitler *bastion* ve bağlantılı duvarların MÖ 360 ile Büyük İskender'in bölgeye geldiği zaman aralığında inşa edildiğine işaret eder.

¹¹⁶ Dündar – Rauh 2017, 509-581.

¹¹⁷ Pirson 2014.

¹¹⁸ Strab. XIII, 59.

¹¹⁹ Pimouguet-Pédarros 2000, 235.

hatta Eski Knidos-Yeni Knidos tartışmalarının odağında yer alan Burgaz'daki antik yerleşimin de *synoikismos* politikası kapsamında Knidos'a taşınması kuvvetle muhtemeldir.

Alinda ve Alabanda dışında Hekatomnos Hanedanlarının imar faaliyetlerini liman kentlerinde gerçekleştirmeleri, onların stratejilerini açıkça ortaya koymaktadır. Hekatomnos Hanedanları, denizle doğrudan temas halindeki yerleşimler oluşturabilmek veya var olanları büyüterek güçlendirmek için iç bölgeleri belli oranda terk etmişlerdir. Anakarada kuzeyde Menderes Vadisi'nden güneyde Kaunos ve Patara'ya kadar olan bölgeyle sınırlı kalmayıp, Kalymnos, Nisyros, Telos, Kos ve olasılıkla Rhodos gibi adalarda düzenli deniz üsleri sağlayabilecek limanları çoğaltarak hem savunma hem ticari anlamda bölgenin denizcilik potansiyelini artırma arzusunda olmuşlardır (Fig. 12). Böylece kuzey Karia'dan Lykia'ya kadar uzanan bölge ile birlikte adalardaki liman kentleriyle, Hekatomnos Hanedanları hakimiyeti altındaki toprakların savunmasında etkin olacak bir hat oluşturmuşlardır.

EXTENDED ABSTRACT

This article focuses on the defense strategy of the port cities in the Caria Region during the Hecatomnid Dynasty. In this study, *Geländemauer* and *Limen Kleistos* were briefly defined. The article then focuses on the port cities of the region that were reorganized during the Hecatomnid period and tries to understand how both the trade line and the defense of the region were planned using the closable harbor.

The term *Geländemauer*, usually means a city wall that not only encircles a settlement itself, but also includes a considerable part of not built-up territory, at the same time making defensive use of the formations of the terrain. *Geländemauer*, which are seen in settlements where topographic conditions are suitable, were applied in many settlements within the scope of the urbanization policy initiated by the Hecatomnid Dynasty in the first half of the 4th century BC. Since this type of fortification includes the heights around the city, it created a deterrent effect for the enemies and prevented them from implementing certain war strategies. Because the topography made it difficult or completely eliminated the possibility of bringing ancient war tools such as chariots, *helepolis* and rams close to the walls or towers it made it nearly impossible for enemy troops to gain an advantageous position. However, it provided greater range and extra advantages for the defenders of the city.

The reconstruction activities, which started when Maussollos moved the capital of his satrapy from inland Mylasa to coastal Halikarnassos, were concentrated in coastal towns as a result of the political and commercial developments in the Mediterranean. In coastal settlements with more than one port, at least one of the ports would be included in the defense line in order to ensure the safety of the city, the port, the navy and the ships coming to the city. These types of ports are defined as "Λιμὴν Κλειστός" translated as "closed or closable port", and they emerged because of intense political and economic competition in the Mediterranean.

The use of the ports of Carian cities such as Kaunos, Iasos, Knidos and Halicarnassus as a defense base by the Athenian, Spartan and Persian navies in the 5th and 4th centuries BC has clearly demonstrated how important the port cities are, both commercially and militarily. Hekatomnos and his successors, who were appointed as satrap in the Caria Region, which became an autonomous satrapy at the beginning of the 4th century BC, understood the importance of the port cities for the defense of the region and formed their defense strategies accordingly.

The relocation of the center of the satrapy from Mylasa to Halikarnassos, and the concentration of development activities in the port cities, with the exception of Alinda and Alabanda, are indicators of this strategy. Hekatomnos and his successors left the inner regions to a certain extent in order to establish settlements in direct contact with the sea or to enlarge and strengthen existing ones. The first of the determining factors in the selection of the location of these cities is that the surrounding of the settlement has peaks and ridges suitable for *Geländemauer* style of fortification. Another important factor is the existence of sheltered bays suitable for the creation of *Limen Kleistos* to ensure the safety of the city, the port, the navy and visiting ships. Securing the cities in this way also allowed the region, which is in a strategic position for maritime trade, to develop its commercial and cultural relations with the Aegean and Eastern Mediterranean.

The strategic approach of the Hecatomnid Dynasty was not limited to the region of Caria. After the Great Satrap Revolt of the 360s BC, the Lycian Region was also under the control of Maussollos. Patara, which is the gateway to cities such as Xanthos, Pınara, Sidyma and Tlos, were also in a very important strategic position. Dominating the port of Patara meant dominating the entire Lycian coast. With its closable port, Patara was a city very suitable for the strategy created by Maussollos for the defense and trade line. In this context, the Hecatomnids were not limited to the mainland; they wanted to increase the potential of the region in both defense and trade by increasing the ports that could provide regular naval bases on islands such as Kalymnos, Nisyros, Telos, Rhodos and Kos. Thus, they formed an effective line in the defense of the lands under the rule of the Hecatomnid Dynasty, with the region stretching from northern Caria to Lycia, and the port cities on the islands.

KAYNAKÇA

Arrianus. *Anabasis of Alexander I-VII*. Çeviren E. I. Robson. London: 1929-1933.

Arslan, M. 2012. "Pseudo-Skyklaks: Peripolous." *Mediterranean Journal of Humanities* II/1:239-247.

Balcer, M. 1991. "The East Greeks under Persian Rule: A Reassessment." H. Sancisi-Weerdenburg, – A. Kuhrt (ed.), *Akhaemenid History VI, Asia Minor and Egypt: Old Cultures in a New Empire*. Leiden, 57-65.

Baldoni, D. 2013. "Lo scavo nel vano centrale dell'edificio tripartito: campagna 2012." *Il Bollettino dell'Associazione Iasos di Caria* 19:7-10.

Baldoni, D. 2014. "Culti orientali a Iasos: ipotesi interpretativa di un edificio di età romana." L. Karlsson – S. Carlsson – J. Blid Kullberg (ed.), *ΛΑΒΡΥΣ. Studies presented to Pontus Hellström*, Boreas 35, 369-385.

Bean, G. – M. Cook 1957. "The Carian Coast III." *ABSA* 52:58-85.

Berti, F. 2012. "Nuovi dati per le mura urbane di Iasos." B. Söğüt (ed.), *Stratonikeia'dan Lagina'ya A.A. Tirpan'a Armağan*. İstanbul, 101-114.

Berti, F. – M. Molinari – D. Peirano 2022. "L'acquedotto Di Iasos (Caria) Nella Tarda Antichità E La Grande Cisterna Sull'acropoli, Con Alcune Premesse Sul Sistema Idraulico Urbano." *Aquam Ducere* IV:317-332.

Bertocci, S. 2003. "The Archaeological Survey Campaign of Structures of the Iasos's Boundary Wall in Caria." M. O. Altan (ed.) *New Perspectives to Save Cultural Heritage. Proceedings of the XIXth International Symposium CIPA (Antalya 2003)*, 559-564.

Blackman, D. J. 1982. "Ancient Harbours in the Mediterranean: Part 2." *IJNA* 11/3:185-221.

Blümel, W. 1990. "Zwei neue Inschriften aus Mylasa aus der Zeit des Maussolos." *EpigAnat* 16:29-43.

Braint, P. 2020. "Akhaemenid Hakimiyeti Altında Karia ve Karialılar." O. Henry – A. Bel-

gin-Henry (ed.), *Karialılar Denizlerden Kent Kuruculara*. İstanbul, 42-49.

Brun, P. 1994. "Les fortifications d'Hyllarima, Philon de Byzance et Pleistarchos." *Revue des Études Anciennes, Tome 96 no 1-2. Fortifications et défense du territoire en Asie Mineure occidentale et méridionale. Table ronde CNRS*, (İstanbul 20-27 Mai 1993), 193-204.

Büyüközer, A. 2012. Knidos Limanları, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Konya.

Büyüközer, A. 2020. "Knidos Kent Surları: Kap Krio Savunma Sistemi ve 56 Numaralı Kule (?)." *OLBA* 28:165-206.

Büyüközer, A. 2022. "Knidos ve Ionia Rönesansı." *TÜBA-AR* 30:65-89.

Cook, M. 1961. "Some Sites of the Milesian Territory." *BSA* 56:90-101.

Corso, A. 1997. "The Cnidian Aphrodite." I. Jenkins – G. B. Wayvell (ed.), *Sculptors and Sculpture of Caria and Dodecanese*. London, 91-98.

Corso, A. 2004. "Il Sostrato Storico-Politico Dell'Aphrodite Cnidia." *Annuario LXXXII*:343-364.

Debord, P. – E. Varinlioğlu 2018. *P Hyllarima de Carie*. Bordeaux.

Dennis, G. 1848. *The Cities and Cemeteries of Etruria*. London.

Diodorus Siculus. *Diodorus of Sicily X*. Çeviren R. M. Geer. Cambridge: 1954.

Doksanaltı, E. 2007. "Knidos-Kap Krio Yerleşim Alanı." *İdol* 33:8-17.

Dumankaya, O. – S. Gündüz 2016a. "Myndos Antik Kenti'nin Doğu Limanı ve Yapıları." D. Şahin (ed.), *Myndos Araştırmaları I/I. Myndos Kazı ve Araştırmaları 2004-2013*. Bursa, 9-34.

Dumankaya, O. – S. Gündüz 2016b. "Myndos Sualtı Araştırmalarında Yeni bir Keşif: Batı Limanı." D. Şahin (ed.), *Myndos Araştırmaları I/I. Myndos Kazı ve Araştırmaları 2004-2013*. Bursa, 1-8.

- Dündar, E. – M. Koçak 2021. "Patara's Harbour, New evidence and indications with an overview of the sequence of harbour-related defence systems." S. Demesticha – L. Blue (ed.), *Under The Mediterranean I, Studies in Maritime Archaeology*. Leiden, 127-146.
- Dündar, E. – N. Rauh 2017. "The North Bastion on the Tepecik Acropolis at Patara. New Evidence for the Dating of "Early Hellenistic" Fortification Walls in Southwestern Anatolia." *Hesperia* 86.3:509-581.
- Dündar, E. 2019. "Kent Yerleşiminin Erken Tanığı: Tepecik." H. İşkan (ed.), *Patara. Kent, Liman, Kült.* İstanbul, 138-152.
- Dündar, E. 2020. "Liman ve Ticaret.": H. İşkan – F. Şahin, *Patara. Lykia'nın Akdeniz'e Açılan Kapısı*. Ankara, 87-91.
- Fabiani, R. 2015a. "Iasos. Eine griechische Polis unter hekatomnidischer Herrschaft.": E. Winter – K. Zimmermann (ed.) *Zwischen Satrapen und Dynasten: Kleinasien im 4. Jahrhundert v. Chr.*, :176, 49-74.
- Fabiani, R. 2015b. "I. Iasos 52 e il culto di Zeus Idriëus." *Studi Classici e Orientali* 61.2: 163-202.
- Fabiani, R. – M. Nafissi 2013. "La pubblicazione dei decreti a Iasos: cronologia e topografia.": D. Baldoni – F. Berti – M. Giuman (ed.), *Iasos e il suo territorio*, *Archaeologica* 170, 37-60.
- Gider-Büyüközer, Z. 2019. "Anadolu Dor Mimarisi: MÖ 4. yüzyıl." *Arkhaia Anatolika* 2:102-165.
- Henry, O. ve diğ. 2016. "Labraunda 2015." *Anatolia Antiqua* XXIV:339-457.
- Hoepfner, W. – E. L. Schwander 1994. *Haus und Stadt im Klassischen Griechenland*. München.
- Hornblower, S. 1982. *Mausolus*. Oxford.
- Interdonato, E. 2021. "Karian influences in Early Hellenistic Kos: political, urban and religious aspects." P. Pedersen – B. Poulsen – J. Lund (ed.), *Karia and the Dodekanese. Cultural Interrelations in the Southeast Aegean I, Late Classical to Early Hellenistic*. Oxford, 133-142.
- Jameson, M. H. 1969. "Excavations at Porto Cheli and Vicinity, Preliminary Report, I: Halieis, 1962-1968." *Hesperia* 38.3:311-342.
- Jameson, M.H. 2005. "Submerged Remains of the Town and Its Immediate Vicinity." *The Excavations at Ancient Halieis* 1. Bloomington, 85-93.
- Jansen, B. 2016. "Defensive Funktionen." S. Müth – P. I. Schneider – M. Schnelle – P. D. De Staebler (ed.), *Ancient Fortification: A Compendium of Theory and Practice*. Oxford.
- Jenkins, I. 2008. *The Lion of Knidos*. London.
- Karlsson, L. 1992. "Fortification Towers and Masonry Techniques in the Hegemony of Syracuse, 405-211 B.C." *Skrifter Utgivna Av Svenska Institutet I Rom*, 4, XLIX. Stockholm.
- Karlsson, L. 1994. "Thoughts about Fortifications in Caria from Maussollos to Demetrios Poliorketes" *Revue des Études Anciennes, Tome 96 no 1-2. Fortifications et défense du territoire en Asie Mineure occidentale et méridionale. Table ronde CNRS*, (İstanbul 20-27 Mai 1993), 193-204.
- Karlsson, L. 2015. "The Building Techniques in the Fortification Towers of Labraunda." G. Kökdemir (ed.), *Orhan Bingöl'e 67. Yaş Armağanı / A Festschrift for Orhan Bingöl on Occasion of his 67th Birthday*. Ankara, 261-272.
- Karlsson, L. – J. Bild – O. Henry 2011. "Labraunda 2010, A preliminary report on the Swedish excavations." *Opuscula* 4:19-67.
- Keen, A. G. 1998. *Dynastic Lycia. A Political History of the Lycians and their Relations with Foreign Powers C. 545-362 B.C.* Leiden.
- Konecny, A. L. – P. Rugendorfer 2014. "Alinda in Karia: The Fortifications." *Hesperia* 83.4:709-746.
- Konstantinos, S. 2018. The fortified installations on the Milesian islands in the Aegean in context. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Consortium Argonauti: Politecnico di Bari – Roma Tre Università Degli Studi: Roma.

Konuk, K. 2021. "Maussollos and the Date of the Transfer of the Seat of the Karian Satrapy to Halikarnassos." *Philia* 7:93-97.

Lehmann-Hartleben, K. 1923. *Die antiken Hafenanlagen des Mittelmeeres: Beiträge Zur Geschichte des Städtebaus im Altertum*, Klio 14. Leipzig.

Levi, D. 1967. "Le Campagne 1965-1966 A Iasos." *Annuario XLIII-XLIV*:401-546.

Love, I. C. 1968. "Knidos- Excavations in 1967." *TAD XVI/2*:133-159.

Maddoli, G. 2007. "Epigrafi di Iasos. Nuovi supplementi I." *Parola del Passato* 62:193-372.

Maddoli, G. 2010. "Du nouveau sur les Hékatomnides d'après les inscriptions de Iasos." R. Van Bremen – J. M. Carbon, *Hellenistic Karia*. Bordeaux, 123-131.

Marek, Ch. 2020. "Milas Hekatomnid Mezarı'ndan Yeni Bir Hymnus." A. Diler (ed.) *Mylasa Uzunyuva Hekatomneion'u*. İstanbul, 407-432.

Marsden, E. W. 1969. *Greek and Roman Artillery, Historical Development*. Oxford.

Masturzo, N. 1995. "La torre del porto occidentale e le fortificazioni post-classiche di Iasos." *Iasos di Caria. Un contributo ferrarese alla archeologia microasiatica. Progetti e lavori di restauro 1993-1994* (Ferrara 1995), 155-183.

Masturzo, N. 2015. "Il piedistallo del monumento per gli Ecatomnidi." *Studi Classici e Orientali* 61.2:27-61.

Masturzo, N. 2016. *L'area a sud dell'agora. Il tempio distilo d'eta ecatomnide e l'architettura ionica*. Missione Archeologica Italiana di Iasos 6. Roma.

Mauro, C. M. 2019. *Archaic and Classical Harbours of the Greek World*. Oxford.

McNicoll, A. W. 1997. *Hellenistic Fortifications From the Aegean to the Euphrates*. Oxford 1997.

Murray, W. M. 2012. *The Age of Titans: The Rise and Fall of the Great Hellenistic Navies*. Oxford.

Müller-Wiener, W. 1988. *Griechisches Bauwesen in der Antike*. München.

Müth, S. – U. Ruppe 2016. "Regional begrenzte Phänomene.": S. Müth – P. I. Schneider – M. Schnelle – P. D. De Staebler (ed.), *Ancient Fortification: A Compendium of Theory and Practice*. Oxford.

Müth, S. 2010. "Fortifikationskunst und Repräsentation an der Stadtmauer von Messe." J. Lorentzen – F. Pirson – P. Schneider – U. Wulf-Rheidt (ed.), *Byzas 10, Aktuelle Forschungen zur Konstruktion, Funktion und Semantik Antiker Stadtbefestigungen*, Kolloquium 9./10. Februar 2007 in Istanbul. İstanbul, 57-83.

Nafissi, M. 2010. "Hekatomnidler ve Karia." F. Berti – R. Fabiani – Z. Kızıltan – M. Nafissi (ed.), *Gezgin Taşlar. İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki Iasos Mermerleri*. İstanbul, 99-101.

Nafissi, M. 2015a. "Königliche Ansprüche der Hekatomniden: das neue Monument für die Basileis Kariens aus Iasos." E. Winter – K. Zimmermann (ed.), *Zwischen Satrapen und Dynasten: Kleinasien im 4. Jahrhundert v. Chr.* :176, 21-48.

Nafissi, M. 2015b. "Le iscrizioni del monumento per gli Ecatomnidi: edizione e commento storico." *Studi Classici e Orientali* 61.2:63-99.

Oleson, J. P. 1988. "The Technology of Roman Harbours." *IJNA* 17.2:147-157.

Öğün, B. – Işık, C. 2002. *Kaunos/Kbid*. İzmir.

Özdemir, T. 2023. *Stratonikeia Savunma Sistemi*. Ankara.

Özgan, R. 2009. "Eski-Yeni Knidos Problemi." *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 132: 93-112.

Paksoy, S. – A. Baran 2023. "The Historical, Topographic and Architectural Definitions of "Geländemauer" City Walls in Karia." *Olba* XXX:37-60.

Paksoy, S. 2019. Antik Dönemde 'Geländemauer (Hattı Balâ) Tipi Kent Surlarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Muğla.

- Paton, W. R. – J. L. Myres 1896. "Karian Sites and Inscriptions." *JHS* 16:188-271.
- Pedersen, P. 2001/2002. "Reflections on the Ionian Renaissance." *Hephaistos* 19.20:97-130.
- Pedersen, P. 2010. "The City Wall of Halicarnassos.": R. Van Bremen – J. M. Carbon, *Hellenistic Karia*. Bordeaux, 269-316.
- Pedersen, P. 2019. "Emplekton – The Art of Weaving Stones.": E. C. Partida – B. Schmidt-Dounas (ed.), *Listening to the Stones, Essays on Architecture and Function in Ancient Greek Sanctuaries in Honour of Richard Alan Tomlinson*. Oxford, 1-10.
- Pedersen, P. 2020. "Batı Küçük Asya Mimarlığında İonia Rönesansı." O. Henry – A. Belgin-Henry (ed.), *Karialılar Denizlerden Kent Kuruculara*. İstanbul, 220-239.
- Pedersen, P. – U. Ruppe 2016. "The Fortifications at Halikarnassos and Priene: Some Regional Characteristics?" R. Frederiksen – S. Müth – P.I. Schneider – M. Schnelle (ed.), *Focus on Fortifications: New Research on Fortifications in the Ancient Mediterranean and the Near East*. Oxford, 560-580.
- Peschlow, A. 1994. "Die Befestigungen von Latmos.": P. Debord – R. Descat (ed.), *Fortifications et Défense du Territoire en Asie Mineure Occidentale et Mérid-ionale*. Bordeaux, 155-172.
- Peschlow-Bindokat, A. 2005. *Feldforschungen im Latmos. Die karische Stadt Latmos, Milet III/6*. Berlin.
- Peschlow-Bindokat, A. 2006. *Tarih Öncesi İnsan Resimleri, Latmos Dağları'ndaki Preshistorik Kaya Resimleri*. İstanbul.
- Pimouguet-Pédarros, I. 2000. *Archéologie de la défense. Histoire des fortifications antiques de Carie (époques classique et hellénistique)*. Paris.
- Pirson, F. 2014. "Antike Hafenstädte – Gestaltung, Funktion, Wahrnehmung." S. Ladstätter – F. Pirson – T. Schmidts (ed.), *Hafen und Hafenstädte im östlichen Mitteleuropa von der Antike bis in byzantinische Zeit. Neue Entdeckungen und aktuelle Forschungsansätze*. İstanbul.
- Plinius. *Natural History*. Çeviren H. S. Jones. London: 1951.
- Polyaenus. *Strategems of War*. Çeviren R. Shepherd. London: 1971.
- Pseudo-Skylaks. "Periplous." Çeviren M. Arslan. *Libri II* (2016):246-307.
- Raban, A. 2009. *The Harbour of Sebastos (Caesarea Maritima) in its Roman Mediterranean Context*. M. Artzy – B. Goodman – Z. Gal (ed.). Oxford.
- Rankov, B. 2017. "Ancient Naval Warfare, 700 BC–AD 600." *The Encyclopedia of Ancient Battles*. New Jersey, 1-39.
- Ridgway, B. S. 1997. *Fourth-Century Styles in Greek Sculpture*. Madison.
- Rumscheid, F. 2020. "Hekatomnidengräber in Halikarnassos und Mylasa. Voraussetzungen und Folgen." C. Berns – C. Huguenot (ed.), *Griechische Monumentalgräber*. Düren, 175-204.
- Ruzicka, S. 1992. *The Politics of a Persian Dynasty. The Hecatomnids in the Fourth Century BC*. Norman (Oklahoma).
- Schmaltz, B. 1991. "Kaunos 1988/89: Aktivitäten der deutschen Mitarbeiter." *Bellethen* 55:121-178.
- Schmaltz, B. 1994. "Kaunos 1988-1991." *AA* 2:185-237.
- Schmaltz, B. 2010. "Kaunische Mauern: Zwischen Stil und Pragmatismus." R. van Bremen – J. M. Carbon (ed.), *Hellenistic Karia. Proceedings of the First International Conference on Hellenistic Karia, Oxford, 29 June–2 July 2006* (Ausonius Institute, Études 28). Bordeaux, 317-329.
- Spratt, T. 1856. "On Halicarnassus." *Transactions of the Royal Society of Literature* 5:1-23.
- Strabon. *Geographika*. Çeviren A. Pekman. İstanbul: 2009.
- Şahin, F. 2020. "Patara'dan Geç Klasik Döneme Ait Bir Anta Başlığı.": B. Tunçsiper – D. İnan (ed.), *İzmir Demokrasi Üniversitesi Uluslararası Beşeri Bilimler Kongresi 7-9 Aralık 2020 Tam Metin Bildiri Kitabı*. İzmir, 24-34.

Büyükozer, A.

"Geländemauer, Limen Kleistos ve Hekatomnos Hanedanlığı Dönemi Liman Kentlerinin Savunma Stratejisine Bir Bakış"

Tomlinson, R. A. 1961. "Emplekton Masonry and 'Greek Structura.'" *JHS* 81:133-140.

Vitruvius. *Mimarlık Üzerine On Kitap*. Çeviren S. Güven: Ankara, 1990.

Wörrie, M. 2003. "Inschriften von Herakleia am Latmos III. Der Synoikismos der Latmioi mit den Pidaseis." *Chiron* 33:121-14.

ANKARA UNIVERSITY
PRESS

ANADOLU ANATOLIA
JOURNAL OF THE ARCHAEOLOGY DEPARTMENT

Anadolu Anatolia 49, 2023, 57-72
DOI: 10.36891/anatolia.1238634

Araştırma Makalesi
Research Article

KORANZA ARTEMİS-APOLLON KUTSAL ALANI'NDA BULUNAN BİR FİGÜRİN BAŞI IŞIĞINDA "BAŞÖRTÜSÜ"

Deniz **PASTUTMAZ SEVMEN**¹

Anahtar Kelimeler: *Karia Bölgesi, Terrakotta Figürin, Koranza, Pharos Örtüsü, Himation*

Öz: Karya Bölgesi'nin önemli kentlerinden Stratonikeia'nın territoryumunda yer alan Koranza yerleşiminde 2019 yılında yapılan yüzey araştırmasında boyun hizasından kırılmış ve ne yazık ki gövdesi korunamamış bir figürin başı bulunmuştur. Başörtülü bir kadının betimlendiği terrakotta baş üzerinde yapılan ikonografik değerlendirmeler sonucunda, baş örtüsünün kullanım şekli ve örtünme tarzının, -günümüzde olduğu gibi- farklı anlamlara gelebileceği, bu olgunun bir anlamda, klişeleşmiş olduğu üzere, genellikle evli hanımların bir belirtici olarak değerlendirilmesinin yetersiz kalacağı görülmüştür. Çok farklı işler yaparken ele alınan başörtülü kadınların hangi sebeplerle ve ne şekilde örtündükleri tartışmalı ve ilgi çeken bir konudur. Bu nedenle bu çalışmada, Koranza buluntusu ışığında, başörtüsünün içerdiği veya içermesi mümkün olabilecek anlamlar, adlandırmanın sadece manto ya da *himation*'la sınırlı kalmaması gerektiği veya duruma ve şartlara göre tercih edilmesi mümkün olan örtünme şekilleri olabileceği konusu açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Hellenistik Dönem'de yaygın olarak görülen ve dönemin sevilen tiplerinin arasına giren başörtülü kadınların öncülleri, bağlı buldukları sosyal çevrede nasıl değerlendirildikleri ve başarıları örtmelerinin asıl nedenleri cevaplanmaya değer hususlardır.

¹Sorumlu Yazar/Corresponding

Author: Deniz Pastutmaz Sevmen
(Dr. Öğr. Üyesi),
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Arkeoloji Bölümü,
42130 Konya / TÜRKİYE
E-Posta: denizpastutmaz@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-2077-2158
ROR ID: <https://ror.org/045hgzm75>

Başvuru Tarihi/Submitted Date:
18.01.2023

Kabul Tarihi/Accepted Date:
09.10.2023

Yayın Tarihi/Published Date:
22.12.2023

Atıf/Cite as: Pastutmaz Sevmen, D. 2023.
"Koranza Artemis-Apollon Kutsal
Alanı'nda Bulunan Bir Figürin Başı
Işığında "Başörtüsü".
Anadolu Anatolia 49: 57-72
DOI: 10.36891/anatolia.1238634

'HEADSCARF' IN THE LIGHT OF THE HEAD OF A FIGURINE FOUND IN THE SANCTUARY OF KORANZA ARTEMIS-APOLLO

Keywords: Caria Region, Terracotta Figurine, Koranza, Pharos Veil, Himation

Abstract: In 2019, a survey was carried out in the Koranza settlement located in the territory of Stratonikeia, one of the important cities of the ancient Caria region. During this study, a terracotta head of a veiled woman was found, which was broken at the neck level and unfortunately her body could not be preserved. During the evaluations about this head, it was seen that the veil, the way it is used and the style of covering can have different meanings as it is today. However, as it would be stereotypical, it will be insufficient to evaluate it as an indicator of married women. It is controversial and an interesting issue for what reasons and how veiled women are covered while doing different activities. For this reason, in this study, the meanings of the veil and the issue that the veil naming should not be limited to the mantle or *himation* are discussed in the light of the Koranza find.

Fig. 1: Stratonikeia ve çevresinin uydu fotoğrafı (D. Sevmen).

GİRİŞ

Başlarda bulunan her süs ya da örtü, çağlar boyunca taşıyan kişinin sosyal statüsü, ekonomik durumu, kültürel ya da milli aidiyeti veya dini/kültürel inanışları ile ilgili önemli ipuçları vermiştir. Başörtülü kadınlar; terrakotta figürinler, kabartmalar veya bağımsız yontular gibi plastik sanatların yanı sıra, görsel sanatlarda da kendilerine yer bulurlar. Bunlar genellikle evli kadınlar olarak değerlendirilir ve örtüsü de *himation* ya da manto olarak anılır. Ancak aşağıda değinilecek çeşitli durumlarda başörtüsünün sadece evlilik belirteci olmadığı, adlandırmanın da manto veya *himation* ile sınırlı kalmaması gerektiği konusu açıklığa kavuşturulmaya çalışılacaktır.

TANIM

Başörtülü bir kadının betimlendiği ve boyun kısmından kırılmış pişmiş toprak bir baş Koranza Yüzey Araştırmaları'nda da bulunmuştur¹. Koranza (Fig. 1), günümüzde Muğla ili Yatağan ilçesinde bulunan Stratonikeia antik kentinin yaklaşık 11 km kuzeyinde yer alan Lagina Hekate kutsal alanının hemen kuzeyinde konumlanmış bir *demotik*² olup, Antik Karya bölgesinin önemli kentlerinden olan Stratonikeia'nın idari yapısının temelini oluşturan küçük yerleşimlerden biridir. Lagina Hekate kutsal alanının 500 m kadar kuzeybatısında, Köklük Mevkii³ olarak adlandırılan

Fig. 2: Koranza başının cepheden görünümü (Fotoğraf: A. Büyüközer).

yerde, 1970'li yılların başında iki önemli yazıt bulunmuş⁴, bu sayede burada Artemis ve Apollon Kutsal alanlarının da varlığı kesinleşmiştir. Bölgede yürütülen yüzey araştırmalarında, yerleşimin MÖ 2. Binin sonlarına kadar indiği özellikle bulunan seramikler sayesinde tespit edilmiştir⁵. Bu dönemden başlayarak, Geç Tunç Çağı, Protogeometrik Dönem ve Arkaik Dönem'e ait seramik ve mimari buluntular veren bölgenin Hellenistik Dönemi'nin temsilcilerinden biri de çalışmanın konusunu oluşturan figürin başıdır. Genel itibarıyla iyi korunmuş eserin alnında ve burnunda hafif tahribat ile başörtüsünün tepe noktasında da küçük bir kırık vardır (Fig. 2). Bunun dışında, yüzeyinde herhangi bir boya/boyama izi de görülememektedir. Ön ve arka kısım olarak çift kalıp tekniğinde yapılan başın sağ yanında çok belirgin olmayan bir birleşme izi mevcuttur. Başın arka-üst kısmını örtecek şekilde ele alınan başörtüsü, sağ yanağın büyük bir bölümünü, burnun alt tarafını, sol yanağın alt kısmını ve çene ile boynun tamamını kapatmaktadır (Fig. 3). Örtünün arka kısmının, kalıp veya yıpranma kaynaklı, daha düz/kıvrımsız olduğu görülmektedir. Kumaş, başın sol yanında yukarıdan aşağıya doğru dik olarak inmekte iken, sağ yandan sola doğru çekilerek hafif eğimli ve yatay olarak ele alınmıştır. Böylelikle kuma-

¹ Büyüközer ve diğ. 2021, 22-24. Bahse konu olan baş, Koranza yerleşiminin 2019 yılı verilerinin ele alındığı 1 numaralı dipnottaki yayında da genel olarak tanıtılmış ve değerlendirilmiş olup, ikonografik özellikleri ışığında başörtüsü konusunun detaylandırılması bu çalışmanın konusudur. Başın yüksekliği 4,5 cm, genişliği 3 cm'dir.

² Şahin 2010, 2-3.

³ Büyüközer ve diğ.2021, 4.

⁴ Şahin 1973, 187-195, lev. 1. fig. 1-2.

⁵ Büyüközer ve diğ. 2021, 3.

şın monotonluğu kırılmış, yüzün sağ ve solundaki görünümü farklılaştıran hareketli bir düzenleme oluşturulmuştur (Fig. 4).

Gür ve yüksek bir plastik yapıya sahip olan saçlar, alnın neredeyse ortasından ikiye ayrılmış, başörtünün dışında kalan kısımda hacimli ve geniş bir dalga sırası açıkta kalacak biçimde gösterilmiştir. Saçın arka kısmı ise örtünün altında kalmıştır. Bu kısımda, saç ile kumaşın ayrımının ustaca yapıldığı, hafifçe gevşek verilen örtüden saçlara geçişin gerçekçi bir şekilde ele alındığı görülmektedir. Figürün alnı bombeli ve kadınsı bir yumuşaklığa sahiptir. Hemen altında görülen gözleri, şişkin ve etli göz kapakları sayesinde dalgın ve anlamlı bakışlara kavuşmuşlardır. Yüzün alt kısmı örtünün altında kalmış olmasına rağmen, aşağıya doğru daralan oval bir yüze sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu kadınsı fizyonomik detaylar, Hellenistik Dönem için beklenen standartlardır.

Figür; kumaşın örtünüş ve ele alınış biçimi, saç detayları ve fizyonomisi ile Hellenistik Dönem koroplastiğinin tipik özelliklerini yansıtmaktadır. Başını örtüş sebebi ve sosyal statüsünü anlamak için ise bir takım ikonografik detaylar göz önünde bulundurulmalıdır.

Fig. 3: Koranza başının sağ profilden görünümü (Fotoğraf: A. Büyüközer).

Fig. 4: Koranza başının sol profilden görünümü (Fotoğraf: A. Büyüközer).

BAŞÖRTÜSÜ TİPLERİ VE İKONOĞRAFİSİ

Kimler ne amaçla ve ne ile başlarını örterdi gibi soruların cevapları çeşitlilik arz etmektedir. Çok farklı kültürlerde ve yüzyıllar boyunca başörtüsü kadın giyiminin önemli bir parçası olmuştur. Gelin/düğün ritüelleri ya da evlilikle ilgili örtünmeler mevcut olabileceği gibi rahibelerin, günlük yaşantıları içerisinde sokağa çıkan saygın kadınların, dini bir ritüel içerisinde bulunan veya yas tutanların, dansçıların, hizmetçilerin, *hetaira*'ların ve hatta tanrıçaların çeşitli şekillerde başlarını örttükleri bilinmektedir.

Önasya ve Anadolu'da da başörtüsü geleneğinin oldukça eski bir tarihi olduğunu gözler önüne seren Hitit ve Asurlara ait hem görsel sanat ürünleri hem de yazılı kaynaklar mevcuttur⁶. Başörtüsünün, evli veya doğum yapmış bir kadının neredeyse bir belirteci olarak ele alınması olgusu, yazılı olarak Asur kaynaklarında karşımıza çıkmaktadır⁷. Bu kadınların, sokağa ve hatta yabancı gözlerin kendisini görebileceği kamusal herhangi bir alana çıkarken mutlaka başını örtmesi, gelenekten öte, kanuni bir gerekliliktir. Ninova'da bulunmuş olup, günümüzde British Museum'da sergilenmekte olan Lakiş Kabartmaları'nda, başörtüsüyle ele alınan kadınların erken örneklerini görmek mümkündür⁸. Aynı geleneğin kesintisiz bir şekilde devam ettiği ve Anadolu'nun yanı sıra, Kıta Yunanistan ve adalarda da kadınların sayılan durumlarda başlarını örtmelerinin beklendiği yine görsel ve yazılı kaynaklardan izlenebilmektedir: *Kekryphalos*, *sphendone*, *kredemnon*, *kalyptra/kalipto*, *mitra/mitre ya da sakkos*⁹ gibi örtüler ve baş bantları, takan kadınların daimî sosyal statülerinin yanı sıra o anda buldukları çevresel durumu da yansıtır. Bu örtülerden *sakkos*, gerek vazo resimlerinde, gerekse plastik sanatlarda sıkça rastlanılan bir unsurdur. *Sakkos*'lu bir kadının betimlendiği bilinen en eski Anadolu örneklerinden biri Polyksena Lahti'dir¹⁰. Bu örnekten yaklaşık yarım yüzyıl sonra yapılan Parthenon Tapınağı'nda kardeşi Apollon'un hemen önünde oturur vaziyette tasvir edilen Artemis de *sakkos*'lu olup, yapıldığı dönemde *sakkos*'u tanrıçaların da taktığını göstermesi açısından önemlidir¹¹. Ayrıca yine erken örneklerden Olympia Zeus Tapınağı'nın batı alınlığında *kentaur*'lar tarafından kaçırılırken ele alınan gelin *Deidameia* da son derece itinalı ele alınmış *sakkos*'uyla dikkati çeker¹². *Sakkos*'u, bahsedildiği gibi tanrıçalar ve mitolojik kadın kahramanların yanı sıra, sosyal statüsü ve ekonomik düzeyi iyi olan kadınlar ile *hetaira*'lar veya hizmetçiler de takabilmektedir. MÖ 6. yüzyıl sonları ve MÖ 5. yüzyıl başlarına

⁶ Özgüç 1958, 5-8, 10. Başörtülü bir kadının da kutsal evlilik sahnesi yani "Hieros Gamos" içerisinde betimlendiği Bitik Vazosu, Hitit Sanatı'nın en erken örneklerinden olup MÖ 14. yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir. Burada betimlenmenin, baştan aşağı örtülecek şekilde üst giysinin/şalının kumaşına sarılmıştır.

⁷ Driver – Miles 1935, 406-408.

⁸ Ussishkin 1980, 174-195. Asur Krallığı ile Yehova Krallığı arasında geçen bir savaş sonucunda Asurluların ünlü Yahudi kenti Lakiş'i fethetmeleri İncil'e de konu olmuştur. Bu savaşa ait zengin sahneleri tasvir eden "Lakiş Kabartmaları" MÖ 8. yüzyıla tarihlenmektedir. Ninova'da Senaşerib sarayının duvarlarını süslemiş olan bu kabartmalarda, başörtülü iki kadın, bir öküzün çektiği bir kağnıda oturur vaziyette ele alınmışlardır: Llewellyn-Jones 2003, 9, fig. 4.

⁹ Kekryphaloslar, mitra/mitreler ve sakkoslar görüntü itibarıyla birbirlerine benzerler. Kekryphalos, günümüzde başlara takılan genişçe kumaşlardan yapılan bandanayı andırır ve ağ ya da file şeklinde de olabilir. Takılmadan önce saçlar topuz şekline getirilir ve bu topuz kekryphalosun dışında kalır. Mitra/mitre erkeklerin de takabildiği bir baş süsüdür. Sakkos ise sadece kadınlara mahsus olup, diğerlerinden farklı olarak adeta başa takılan bir torba gibi şekillendirilmiştir. Saçların üst kısmının önemli bir bölümü ve genellikle arka kısmın tamamı sakkos içinde kalır. MÖ 6500 civarına tarihlenen ve İsrail'deki Nahal Hemar mağarasında bulunan bir kumaşın, sakkos benzeri bir başörtüsüne ait olduğu düşünülmektedir. Bilinen en erken kumaş buluntularından olan bu parça, başa örtü takmanın oldukça eskilere dayandığının da bir göstergesidir: Fischer 2008, 22. Ayrıca sözkonusu başörtüleri ve aralarındaki temel farkları gösteren genişletilmiş örnekler için bkz. Fischer 2008, 4, 7, 11, 12, 18. Sphendone, deri ya da kumaştan olabilen ve başın arkasında ense üstünde bir düğümle bağlanan, saçların önemli bir kısmını dışarıda bırakan bir banttir. Dolayısıyla saçları örtmeyi değil, derli toplu bir görünüm sunmayı amaçlayan bir baş süsüdür. Kredemnon ise tartışmaya yer bırakmayacak şekilde dar ya da şerit şeklinde bir kurdeleden ziyade, tül inceliğinde bir başörtüsüdür. Bazen omuzlara kadar iner ve omzu da örter. Genellikle beyaz renktedir: Llewellyn-Jones 2003, 28-31. Kalyptra ise örtü, örtünmek, gelin duvağı gibi anlamlar içermekte olup, bu nedenle evliliğin ilk gecesine anakalyptria yani gelinin duvağını açmak denmektedir: Llewellyn-Jones 2003, 101.

¹⁰ Polyksena'nın kurban edilmesini ele alan ve Çanakkale'de bulunmuş olan ünlü lahit, MÖ 500 veya hemen öncesine tarihlenmektedir. Lahdin kurban sahnesini tasvir eden uzun yüzlerinden birinde, sakkoslu bir kadın mevcuttur. İzleyiciye göre sol tarafta kurban gerçekleşmekte, sağ tarafta ise yas tutar vaziyette ele alınan Truvalı kadınlar görülmektedir. Diz çökmüş vaziyette gösterilen sağdan ikinci kadın figürünün başındaki sakkos dikkat çekicidir. Çevirici 2006, 33, 37, 48, fig. 3.

¹¹ Richter 1984, 95, fig. 145; Reeder 1995, 249, fig. 1.

¹² Boardman ve diğ. 1977, 133, fig. 173.

ait vazo resimlerinde de farklı statülerdeki kadınların *sakkos* kullandığını görmek mümkündür¹³. Ayrıca mezar stellerinde betimlenen kadınların¹⁴ veya hizmetçi kadınlar ile hanımlarının birlikte ele alındığı örneklerde, hizmetçilerin de *sakkos*'ları ile betimlenebildiğini görmekteyiz¹⁵. Yani *sakkos*, tek başına tam olarak sosyal statü farkına işaret etmez, takan kadını kılık kıyafetinin diğer unsurları ile birlikte ele almak gerekir. Örneğin, koroplastik sanatın çok kaliteli ürünlerinden biri olan, MÖ 300-275 civarına tarihlenen ve günümüzde Hermitage Müzesi'nde sergilenen Tanagra yapımı Aphrodite-Eros grubunda da tanrıça bizzat *sakkos* takmıştır¹⁶. Aphrodite burada, bir yandan küçük bebeğini oyalayan bir yandan da günlük hayattaki işlerinden biri olan yün eğirme işini gerçekleştiren zengin giyimli bir ev hanımı görüntüsünde ele alınmıştır. Anlaşıldığı üzere *sakkos*, diğer başörtüsü ve baş süslerinden kullanan kadınların çeşitliliği sebebi ile ayrılır.

Özünde bir başörtüsü olarak tasarlanmayan ve sadece kadınların değil aynı zamanda erkeklerin de üst-dış kıyafet olarak tercih edebildikleri *himation* ise kullanım amacı bakımından diğerlerinden ayrılır. *Himation*'un başı da örtecek şekilde bağlanması veya kuşanılmasının, görsel ve plastik sanatlar ışığında, varsıl ve özellikle de evli hanımların dış mekanda tercih ettikleri bir kullanım tarzı olduğu bilinmektedir. Son zamanlarda, kazılarda nadir de olsa çıkarılan kumaş parçaları üzerlerinde yapılan kimyasal analizlerle, bu kılık kıyafeti kimlerin giyindiği, kumaşların nasıl dokunduğu, hangi renklerin ne şekilde elde edildiği ve kullanıldığı gibi sorulara cevap aranmakta ve kimi interdisipliner çalışmalar sayesinde, sadece görsel ve plastik sanatlarda görüp tanıyabildiğimiz kumaş ve örtülerin nerelerde ve nasıl dokundukları, nerelerden elde edilen hammadde-lerin kullanıldığı ve bu kumaşlara erişme imkanı bulan kişilerin hangi sınıflara ait oldukları gibi sorulara da cevaplar aranabilmekte ve bulunabilmektedir¹⁷.

Her ne kadar erken dönemlerde ve farklı kültürlerde çeşitli baş örtme şekilleri görülüyor olsa da Hellenistik Dönem koroplastik sanatında sıkça karşılaştığımız tipteki örtülü kadınların ilk benzerlerini/öncüllerini, literatürde "Boston Tahtı" olarak adlandırılan eserde görebilmek mümkündür¹⁸. Yine alanındaki öncül eserlerden olduğu kabul edilen "Ağlayan Kadınlar Lahdi"nin kısa ve uzun yüzlerinde, benzer tipte ele alınmış yani manto/*himation* kumaşlarını aynı zamanda başörtüsü olarak kullanan kadınlar mevcut olup¹⁹, bunların pozisyonları ve örtünme şekilleri daha sonraki yüzyılların koroplastik ve heykel sanatına ilham vermiştir.

¹³ Brygos Ressamı'na ait bir skyphos üzerinde, bu kez sarhoş ve eğlencede olduğu anlaşılan bir erkek ile başında *sakkos*'u olan bir *hetaira* ayakta durur vaziyette betimlenmişlerdir. Aynı dönemde mimari sanatların yanı sıra görsel sanatlarda da *sakkos* kullanımını göstermesi açısından önemlidir: Boardman ve diğ. 1977, 121, fig. 139. Ayrıca MÖ 490 civarına tarihlenen ve Duris Ressamı'na ait bir kylix tondosunda da tanrıça Eos başında süslü bir *sakkos* ile tasvir edilmiştir. Görüldüğü gibi yakın dönemlerde, her farklı tabakadan kadın ve tanrıçalar *sakkos* kullanabiliyorlardı: Boardman ve diğ. 1977, 121, fig. 135.

¹⁴ Roma'da Conservatori Müzesi'nde sergilenen kuş tutan kadın steli, mezar sahibi kadınların *sakkos* ile betimlendiklerini gösteren erken örneklerdendir.

¹⁵ Bu durumu yansıtan en güzel tasvirlerden biri, MÖ 4. yüzyıl başına ait Hegeso stelidir. Bkz. Barker 1924, 290-292.

¹⁶ Butjagin 2001, 436, fig. 431.

¹⁷ Harlow - Nosch 2014, 13 vd.

¹⁸ Ridgway 2002, 241, lev. 112a. MÖ 5. yüzyıl orjinli bir eserin Geç Roma Cumhuriyet Dönemi kopyası olduğu varsayılan bu eser, arkeoloji dünyasının oldukça tartışmalı eserlerinden olup, lokalizasyonu, tarihlenmesi ve betimlenenlerin kimler oldukları dahi tartışma konusudur. Ancak ortadaki lir çalan Eros'un özellikle izleyiciye göre sağ yanında ele alınan ve nispeten soldakinden daha genç verilmiş olan kadının *himation*'unu başını örter biçimde kullanışı, Hellenistik Dönem koroplastiğinin başörtülü kadınları grubunun Klasik Dönem -erken- örneklerinden olduğu düşünülebilir. Karşısında oturur vaziyette ele alınan ve nispeten yaşlı olan kadın figürü de yine manto/*himation* kumaşını başörtüsü olarak kullanmıştır ancak yüzünün tamamının açıkta olması ile diğerinden farklılık arz eder.

¹⁹ Fleischer 1983, lev. 20a vd.; Linfert 1976, 147; Ridgway 1997, 174-177, lev. 47a-b. Kısa ve uzun yüzlerinde toplam 18 kadın figürü bulunan lahitte betimlenen kadınların çoğu, manto/*himation* kumaşlarını bir başörtüsü gibi kullanmışlardır.

Hellenistik Dönem’de de evlenmiş kadınların diğerlerinden ayrılmasına çok önem verilmiş ve başörtüsü, ev hanımlarının dışarı çıkarken kullandıkları bir sosyal statü göstergesine dönüşmüştür. Her kültürde önem atfedilen düğünler ve evliliklerde başörtüleri ve baş süsleri kadınların rollerini belirlemede önem kazanmıştır. Örneğin, *Flammeum* olarak da adlandırılan ve adından da anlaşılacağı üzere alev renklerinde sarı-sarımsı turuncu olarak boyanan bir başörtüsü de düğünler esnasında gelinlere takılan bir duvak ve hatta *apotropaik* anlamlar yüklenerek, gelini kem gözlerden koruyan bir araç olarak kullanılmıştır²⁰. Evli kadınların, kendilerini dışarıdaki yabancı gözlerden başörtüsüyle korumaları geleneği Roma Dönemi’nde de geçerliliğini korumuştur²¹. MÖ 2. yüzyılda yaşamış bir Romalı konsülün, dışarıya çıkarken başını örtmediği gerekçesiyle karısını boşadığına dair anlatılar da mevcuttur²².

Diğer yandan, sadece düğün gibi mutlu anlarda ya da evlilik boyunca değil, kadının eşini kaybetmesinin ardından da başörtüsü kullanımı önem kazanmaktadır zira; eşlerinin ardından yas tutmak, antik kadınların bir anlamda vazifesi idi. Kederin hâkim olduğu anlarda daha ağırbaşlı görünmek gerektiğinden, yas esnasında ya da süresince başlara daha sade bir örtü takılıyor olmalıdır²³.

Büyük plastik sanatlar ya da koroplastik alanında yapılan çalışmalarda, genel olarak gözden kaçırılan bir husus, manto/*himation* ve *pharos* ayrımıdır²⁴. Koranza eserine benzer şekilde, bazen burnu, ağız ve çeneyi de kapsayacak şekilde başını örten, dünyanın pek çok kazısında bulunup çeşitli müzelerde sergilenen ve geneli Tanagra kökenli ya da Tanagra taklidi olan çeşitli pozisyonlardaki figürleri ele alan araştırmacılar, genellikle hepsinin üst örtüsüne *himation* demeyi tercih etmişlerdir. Ancak, *himation* aslında, yüzü tam örtmek için değil de başın arkasından itibaren saçları ve bir omuzdan diğerine atılarak ya da omuzlardan aşağıya düşürülerek üst gövdeyi kapatmakta kullanılıyor olmalıydı. MÖ 7. ve 6. yüzyıllardan itibaren antik kaynaklarda ve plastik sanatlarda görülmeye başlanan ve yine en az *himation* kadar büyük bir örtü olan *pharos* ise daha ziyade, yüzü, başın tamamını ya da tamamına yakını ve çene ile omuzları sarar, hatta daha sıkı bir şekilde ele alınarak, üst gövdenin neredeyse tümünü, alt gövdenin ise bir kısmını örterdi. *Himation*’a benzer şekilde dokunan, benzer büyüklükte ele alınan *pharos*, hem kadınların hem de erkeklerin giyinip-kuşanabildikleri bir üst örtüsü, bir mantoydu ve tıpkı *himation* gibi, çoğu zaman ölçülü, edepli, ağırbaşlı olma durumunun vurgulanmasını sağlayan bir kuşam şekliydi. Ancak yerleşmiş bir genel kanı ya da kabul edilmiş bir terminoloji ile *pharos* terimi pek kullanılmamış, araştırmacılar genellikle eserleri *himation*’la kapanmış olarak tanımlamışlardır. Bir anlamda terminolojik bir ayrım bu şekilde genellikle ihmal edilmiştir.

²⁰ Hersch 2010, 71. MÖ 200’den MS 200’e kadar süren bir dönemdeki evlilik, düğün ve gelin-damat-konuk kıyafetlerini konu alan bu çalışmada, bu tipteki bir başörtüsünün gelinin sosyal statüsü ile de ilintili olduğu vurgulanmıştır. Bu vurgular yapılırken, Plautus (MÖ 284-MÖ 184) da dahil olmak üzere, antik dönemin ünlü yazarlarına ve eserlerine atıflar yapılmıştır.

²¹ Croom 2002, 91. Manto veya onun vücudu daha sıkı saran versiyonları olan *amicus*, *amiculum* veya *amicorum* Romalı evli kadınların dışarı çıkarken kullandıkları giysilerdi. Yine Romalı kadınlar tarafından tercih edilen *Palla* ise mantının daha küçük bir versiyonudur. *Cucullus* da başı örtmek için kullanılan bir çeşit pelerin/örtüdür. *Claudius*’un karısı *Messalina*’nın özellikle akşam dışarı çıkacaksa bekar bir kadın gibi görünmemek için *cucullus* taktığı kaydedilmiştir.

²² Neils 2011, 138. Ayrıca, British Museum koleksiyonunda yer alan ve MÖ 3. yüzyıla tarihlenen, tüm halde korunmuş Tanagra başörtülü bir terrakotta figürünün sol elinde bulunan çiçek çelenginin ise evlilik-düğün savını destekleyecek şekilde düğün-gelin ritüelleriyle ilgili olabileceği önerilmiştir Neils 2011, 139.

²³ Homeros (Hom. İl. 22, 470-475) *Andromakhe*, *Hektor*’un ölümünün ardından şu şekilde tasvir eder: “Başından yere attı parlak şeritlerini, Örgülü saç ağlarını, tacını attı, sonra da altın *Aphrodite*’nin verdiği yaşmağı...”

²⁴ Lewellyn-Jones 2003, 26 vd, 49 vd.

Özellikle plastik sanatlara konu olan ve birbirinden son derece farklı şekillerde ele alınan, hatta birbirine taban tabana zıt pozisyonlarda işler yaparken gösterilen kadınların dahi giyimlerinin ortak noktası olabilmesi, başörtüsü ile ilgili ilginç olan asıl husustur. Ağırbaşlı, sakin ve bazen dikkat çekecek şekilde dalgın ve durgun ele alınan kadınların yanı sıra, dans eden, büyük bir coşkuyla sergilediği hareketin şiddeti nedeniyle vücudu eğilmiş, burğu yapmış, kolları ve bacakları zıt yönlerde doğru hareket ettirilmiş kadınların da bir yandan başlarını sıkı sıkıya örttükleri ve hatta örtüleri açılmasını diye çaba sarf ettikleri görülmektedir. Bu tipteki örtülü dansçı kadınlar, MÖ 4. yüzyılın başlarından itibaren görülmektedirler ve Paris Louvre Müzesi'nde bulunan Boeotia örnekleri tipin erken temsilcileridirler²⁵. Mantoları tüm vücutlarını örtecek şekilde ve başları da örtülü vaziyette ele alınmış olup, hareketli dans figürleri sergilemektedirler. Bu tip giderek yaygınlaşmış ve bu şekildeki dansçı kadınlar, MÖ 3. yüzyıldan itibaren küçük plastik sanatların en sevilen konularından biri haline gelmiştir. New York Metropolitan Müzesi'nde sergilenen ve "Başörtülü Dansçı Kadın" veya "Baker Dansçısı" olarak anılan bronz figür, bu tipin en önemli örneklerinden biridir²⁶. Koroplastik örnekler de öncüllük ettiği bilinen bu eser, Alexandria bulunduğu. Çok nitelikli bir işçiliğe sahip bu eserde, neredeyse spirale yakın bir dönme hareketi sergileyen dansçı ele alınmıştır. Başörtülü dansçıların müthiş bir kapalılık içerisinde kalarak şiddetli ve enerjik dans figürleri sergileyebileceğinin en güzel örneklerinden olan bu eseri araştırmacılar, MÖ 3. yüzyıl sonu ile MÖ 2. yüzyıl arasına tarihlemeyi uygun görmüşlerdir²⁷.

Başörtülü kadınlar genellikle "mantolu dansçılar" ya da "başörtülü dansçılar" olarak adlandırılmış olup, bu tipte ele alınmış kadınlardan bazılarının yine külle ilgili bir durum ya da dini bir ritüel içerisinde bu danslarını sergiledikleri kabul görmüştür²⁸. Bu ritüellerin hangi tanrı veya tanrıça ile ilgili olabileceği hususunda da birtakım belirteçler ayırt edici rol oynamaktadırlar. Örneğin yine başını saçlarının ön kısmını açıkta bırakacak şekilde örtmüş ve yüzünün altını da büyük ölçüde başörtüsü içerisine saklamış Atina Agorası buluntusu bir kadın figürünün altında belli belirsiz görülen bant, bu kez bu dans etme işinin Dionysos dolayısıyla *thiasos* ile ilişkilendirilmesine vesile olmuştur²⁹. Duruş pozisyonları ve hareketleri itibarıyla dansçı olmadığı anlaşılan kadınların ise günlük yaşantısı içerisinde sokağa çıkan kadınlar olduğu belirtilmiş ve böylesine sıkı bir örtünme ile kem gözlerden değil, pek kabul görmese de soğuktan korunmanın amaçlanıyor olabileceği görüşü de vurgulanmıştır³⁰. Bilindiği gibi, koroplastik sanatın örtülü başları ile ele alınan pek çok kadın figüründe, vücut hatları belirgin ve hatta kumaşın sıkıca sarılması

²⁵ Mollard-Besques 1954, 92, lev. LXV, fig. 53-56. 54, 55 ve 56 numaralı örneklerin mantoları ağızlarını da kapatacak şekilde verilmiştir. 53 numaralı örnek ise başını sıkıca örtmüş ancak yüzü açıktır.

²⁶ Thompson 1950, 371-380, fig. 1-3, 11. Yaklaşık 20 cm yüksekliğindeki eser, başörtüsünün çenesinin altına çekmiş, başının tamamını ve ağız kısmını kapatacak şekilde ele alınmıştır.

²⁷ Ridgway 1992, 102, 103, lev. 102. Her halükârda MÖ 3. ve 2. yüzyıllar arasına yerleştirilen bu figür, bazen MÖ 225 civarına, bazen de kumaş özellikleri göz önüne alınarak MÖ 197 veya en geç MÖ 175 yılları arasına tarihlenmektedir.

²⁸ Galt 1931, 374, fig. 1, 375, fig. 2. Başörtülü dansçı kadınlar ve bunların ışığında diğer başörtülü kadınlar üzerine yapılmış ilk çalışmalardan biri olan bu yayında, Mount Holyoke College Koleksiyonu'nda yer alan ve MÖ 5. yüzyıla ait bir krater üzerinde görülen dansçı kadınlar ele alınmış, bunlar dönemin bilinen diğer dans eden ya da etmeyen başörtülü kadınları ile kıyaslanarak şu sonuçlara ulaşılmıştır: 1- Manto ile dans etmek, istisnasız olarak kadınların gerçekleştirdiği bir dans türü idi ve bunlar: a- genellikle Hetaira'lar olmalıydı ancak, b- sıklıkla evli olan hanımlar da Artemis'i onurlandırmak için kocalarının huzurlarında dans ederlerdi, 2- artistik olarak; a- Menad'lar Adonis'in onuruna dans ediyor olabilirler, b- Nymphe'ler Pan veya Dionysos'un onuruna dans ediyor olabilirler.

²⁹ Burr-Thompson 1963, 308, lev. 82, fig. 9. İkonografik özelliklerinin yanı sıra, üretim özellikleri ile de MÖ 2. yüzyılın 2. yarısına tarihlenen başörtülü bu dansçı kadın figürü, Tanagra stiline bir temsilcisi olarak tanımlanmış ve Abdera örneklerinin de bir varyantı olarak kabul edilmiştir.

³⁰ C. M. Galt, bu sonuca ulaşırken, başını ağzını kapatacak biçimde manto/himationu ile örtmüş olan ve tüm halde korunabildiğinden dansçı olduğu şüpheye mahal bırakmayacak şekilde hareketlerinden anlaşılabilen Boston Müzesi pişmiş toprak figürin örneği (Galt 1931, 376, fig. 3) ile Metropolitan Müzesi Koleksiyonu'nda bulunan yine ağzını ve çenesini manto kumaşı ile kapatacak şekilde örtünmüş meşhur Tanagra kadınlarından birini (Galt 1931, 378, fig. 5) ele almıştır.

sayesinde kadınsı detaylar daha dikkat çekici hale gelmişler ve bu nedenle de figürler, “dişilik” özelliklerini örtmekten çok gözler önüne sermiş gibi görünmektedirler³¹.

KARŞILAŞTIRMALI DEĞERLENDİRME

Koranza figürünün sadece başı bulunmuş olduğundan, boyundan aşağı kısmı ve başındaki örtünün devamı hakkında kesin bir tespitte bulunmak mümkün değildir. Ancak, karşılaştırma örnekleri ve örtünme şekli ışığında, başındaki örtünün *kalyptra* veya *flammeum* olmadığı, manto/*himation* ve daha yakın ihtimalle bir *pharos* olduğunu söylemek mümkündür. Manto/*himation*'a sahip olan veya *pharos* kullanan kadınlardan kimileri bu kumaşlarla başlarını tamamen örtmüşken kimileri de yüzlerini açık bırakmış veya bahsedileceği üzere boyunlarından aşağıya indirerek vücudun önemli bir kısmını kapatan oldukça kapalı bir şal gibi kullanmışlardır. Kimilerinin saçları tamamen örtü altındayken, kimileri yüzlerini ve bir kısım saç tutamını açıkta bırakacak şekilde ele alınmışlardır. Bahsedildiği gibi uzun bir süredir çeşitli şekillerde başları örtülmüş olarak ele alınan bu kadınlar, büyük plastik öncüllerinden hareketle³², Hellenistik Dönem sanat anlayışı içerisinde ele alınmış ve dönemin koroplastiğinde kendilerine geniş bir yer bulmuşlardır.

Bu tipteki kadınlar, her zaman tek başlarına betimlenmemiş olup, bazı örneklerde birlikte oturur halde veya bir kompozisyonun parçası olarak da ele alınmış olabilirler³³. İkili veya grup halinde örtülü kadınların ele alındığı figürler de bilinmekle beraber³⁴, manto/*himation*/*pharos* ile örtünme açısından Koranza örneğiyle benzerlikler arz eden ve tek başına ele alınan kadın figürleri çoğunluktadır. Koranza örneği ayrıca, başın pozisyonu ve benzerlik gösteren örneklerle kıyaslandığında da tek başına ele alınmış bir kadın gibi görünmektedir.

Atina Milli Müzesi'nin Tanagra yapımı koroplastik eserlerinden olan, bir kayalığa oturmuş vaziyette ele alınan kadın figürü³⁵ manto/*himation* kumaşı ile çenesini ve ağızını da kapatacak şekilde örtünmesi bakımından Koranza eseriyle benzerlik göstermektedir. Ancak bu figürün boynu, kumaşın bir yaka, bir boğazlı kazak gibi kullanılarak sarılmasıyla eserimizden ayrılmaktadır. Yine Tanagra buluntusu olan ve Paris Louvre Müzesi'nde yer alan kadın figürü, ayakta betimlenmiş olup, kendinden emin bir tavır sergilemektedir³⁶. “Sophokles (Sophoclean) Tipi” olarak adlandırılan ve tanrıça Aphrodite'yi betimleyen olabileceği düşünülen tipe ait figürün başını manto/*himation* kumaşı ile saracak şekilde örtmesi, Koranza örneğiyle benzerlik gösterirken, ağız ve çenesini açıkta bırakmasıyla da eserimizden ayrılır.

İstanbul Sadberk Hanım Müzesi koleksiyonunda bulunan yine başörtülü bir kadının betimlendiği pişmiş toprak bir figüre ait baş parçasında, bu kez *sakkos* kumaşının Koranza örneğiyle benzeşecek şekilde başörtüsü vazifesi göreceğ biçimde düzenlendiği ve çene altından bağlan-

³¹ Schmidt 1994, 119, lev.35, fig. 77; Burn-Higgins 2001, lev.9, fig. 2047, “Sophoclean Tipi”ndeki Tanagralıların iyi korunmuş bu temsilcisinin de başı örtülüdür ve tüm vücudu manto kumaşının altındadır ancak, kıyafet altında kalan kolun izin verdiği ölçüde sağ göğsü ile yuvarlak hafif şişkin göbeği gibi kadınsı hatları gözler önüne serilmiştir. Yine British Museum koleksiyonunda bulunan ve MÖ 3. yüzyıl ortalarına tarihlenen bir Cyreneica örneği de aynı şekilde tamamen kapalı kıyafet ve başı da örten manto kumaşı ile ele alınmış ancak yapmış olduğu kol hareketiyle sanki karşıdan şiddetli bir rüzgâr esiyormuşçasına bütün kıvrımlarını ortaya çıkaracak şekilde düzenlenmiştir: Burn-Higgins 2001, lev.105, fig. 2668.

³² Vorster 2008, 73-78, lev. 1-6, 19. Arkeoloji literatüründe buluntu yeri dolayısıyla “Büyük Herkulaneumlu Kadın” olarak adlandırılan ve MÖ 4. yüzyılın 2. yarısı orijinli olup MS 1. yüzyıl ortaları kopyalarından ve ardıllarından tanıdığımız yontu, en az Ağlayan Kadınlar Lahdi'nde bulunan *himation*'a çeşitli şekillerde kapanmış kadın figürleri kadar önemli bir kıyaslama örneğidir.

³³ Ağıtürk – Aslan 2015, 42, 75, fig. 13.

³⁴ Bol 1999, 23, 24, lev. 2, fig. 3.

³⁵ Mandel 1999, 235, lev. 70, fig. 3, Boyun kısmının sarılarak örtülmesi, “Schalkrage”ye yani boğazlı kazağa/boyun atkısına benzetilmiştir.

³⁶ Mandel 1999, 235, lev. 69, fig. 4.

dığı görülmekle beraber, benzerlik sadece çene altının bağlanması ile sınırlı kalmıştır. Bu baş, MÖ 3. yüzyıl ortalarına tarihlenmiştir³⁷. Yine aynı koleksiyonda bulunan ve her ikisi de *himation*'larını çenelerinin altını da örtecek şekilde kapatan iki kadın başı da Koranza figürüyle benzerlik göstermektedir, ancak; ağızlarının açıkta kalması ve saç işlenişleri nedeniyle Koranza eseri, MÖ 3. ve 3.-2. yüzyıllara tarihlenen bu iki parçadan da ayrılır³⁸.

Dünya müzelerinin terrakotta figürin koleksiyonlarını zenginleştiren bu başörtülü tipteki kadınlardan British Museum'da da mevcuttur. Koleksiyonun Tanagra eserleri kısmında bulunan ve tüm olarak korunabilmiş gösterişli eserler ile başın *himation* kumaşıyla örtülmesi ve yüz ifadesi açısından gösterdiği benzerlikler gözden kaçmasa da Koranza örneği, çene altının kapalı oluşu ile British Museum Tanagra örneklerinden ayrılmaktadır³⁹. Ayrıca Lesbos yapımı olarak kayıt altına alınan ve sadece baş kısmı korunabilmiş, MÖ 2. yüzyıla ait bir terrakotta figürin⁴⁰ de ağız ve çeneyi kapatacak baş örtme şekli bakımından Koranza örneğiyle benzerlik gösterir ancak alnında paralel çizgiler halinde devam eden ayrı bir örtünün görülmesi bakımından da eserimizden ayrılır. Aynı müzede yer alan ve tüm olarak korunabilmiş üç Kyreneika örneği de *himation*'u örtme biçimi açısından Koranza eseriyle karşılaştırılabilir. Sağlam olarak korunmuş olan bu üç örnekte de kadınlar, ayakta durur şekilde betimlenmişlerdir⁴¹. *Himation* kumaşlarını aynı zamanda başörtüsü olarak kullanmışlar ve çenelerini de örtmüşlerdir ancak Koranza eserinden farklı olarak ağızları açıkta kalmıştır.

British Museum koleksiyonunda bulunan ve Koranza örneğiyle daha yakın benzerlikler gösteren eserler ise Kıbrıs kökenli olanlardır. Koranza figüründe olduğu gibi sadece gövdeye birleşme hizasından kırılmış, başları korunabilmiş olan üç Kıbrıs eserinde de *himation*'un benzer bir kullanımı görülmektedir⁴². Yani her üç kadın da ağızlarını ve çenelerini kapatacak şekilde başlarını örtmüşlerdir. Özellikle 2922 numaralı örnek ile Koranza eseri arasındaki, göz ve göz kapaklarının işleniş ile sağlanan dalgın ve mahzun yüz ifadesinin benzerliği gözden kaçmamaktadır⁴³. Yine bir Kıbrıs figürünü de Paris Louvre Müzesi koleksiyonunda yer almakta olup, bunlardan biri başın üst kısmını örtüşü bakımından biraz farklılık gösterse de çenesini ve ağızını kapatışı Koranza örneğiyle benzerdir⁴⁴.

³⁷ Kepçe – Gerçeker 2011, 112, fig. 40.

³⁸ Kepçe – Gerçeker 2011, 118, fig. 45,46.

³⁹ Burn-Higgins 2001, 46, lev.8, fig. 2046; 46, lev. 9, fig. 2047; 47, lev. 9, fig. 2048; 49, lev. 11, fig. 2059; 51-52, lev. 13 fig. 2068. 2047 numaralı örnek, başında bir *tholia* bulunması ile de örneğimizden ayrılmakta olup, çok büyük ihtimalle Atina menşei olan "Sophokles (Sophoclean) Tipi"nden hareketle MÖ 4. yüzyılda başlayıp, Atina Agorası depozit buluntuları ile karşılaştırılarak, MÖ 150-110 yıllarına kadar çekilebilen bir zaman aralığında görülen bir tipe işaret etmektedir. 2048 numaralı örnek ise MÖ 3. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmiştir. 2668 numaralı örnekte, Koranza eserinde olduğu gibi başörtüsünün alt kısmı verevine devam etmektedir fakat örtünün tepe noktasındaki üçgen burada görülmez. Kyreneika örneklerinden 2668 numaralı eser MÖ 3. yüzyıl ortasına, 2672 numaralı eser MÖ 3. yüzyıl ortasından yüzyılın sonuna, 2684 numaralı eser ise MÖ 300 civarına tarihlendirilmiştir.

⁴⁰ Burn-Higgins 2001, lev. 80, fig. 2473.

⁴¹ Burn-Higgins 2001, 216, lev. 105, fig. 2668; 217, lev. 106, fig. 2672; 219, lev. 110, fig. 2684.

⁴² Burn-Higgins 2001, 276, lev. 149, fig. 2920-2922. Olasılıkla Larnaka yakınlarındaki Artemis Paralia Kutsal Alanı'ndan çıkarılmış olan bu figürinlerin, Kıbrıs'taki Kitium (Citium-Kition) antik kentinin ana tanrıçası ile de ilişkili olabileceği düşünülmüştür ve bu tanrıçanın MÖ 4. yüzyıl sonlarından Hellenistik Dönem'e kadar uzanan ve Grek etkisi altında yapılmış ardılları olarak görülebileceği ifade edilmiştir.

⁴³ Burn-Higgins 2001, 276, lev. 149, fig. 2922.

⁴⁴ Heuzey 1923, 182-183, lev. XVII, fig. 2. Kitabın basıldığı dönem itibariyle, fotoğraf yerine itinalı bir çizimi mevcut olan eserin, sadece belden üst kısmı korunabilmiştir. Bu kez bir taht üzerinde oturduğu görülen bu figür de yine buluntu yeri dolayısıyla *Kitium* ana tanrıçası ile ilişkilendirilmiş ve tahtta oturmuş olması nedeniyle tanrıçanın kendisi olabileceği söylenmiştir. Burada başını örttüğü örtü, manto ya da *himation* olarak değil de bir *kalyptra* olarak tanımlanmıştır. Ayrıca alanında yazılmış ilk kaynaklardan biri olan bu kaynakta figürün "hiératique" grubu yani rahipler-rahibeler-dindarlar sınıfı içerisinde ele alınmış olması dikkat çekicidir.

Almanya-Würzburg Üniversitesi sanat koleksiyonunu içeren Martin von Wagner Müzesi terrakotta figürinleri arasında, *himation*'ları ile başlarını örtmüş figürler de mevcuttur. Bunlar arasında, örtüleri ile yüzlerini kapatış şekilleri tam olarak benzeşmese de çenelerini örtmüş olmaları açısından benzerlik arz eden iki örnek dikkati çeker: Bunlardan bir tanesi "Mantolu Dansçı" olarak adlandırılmış bir Myrina örneğidir⁴⁵. MÖ 2. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen bu eser, başörtüsünün arkasının ön kısma nazaran daha az plastik işlenmiş olması bakımından Koranza örneğiyle benzerdir. Diğeri ise yine tüm korunabilmiş olan MÖ 2. yüzyıla ait bir kadın figürüdür⁴⁶. Dirsekten itibaren ileri doğru uzattığı sağ kolu ve çevrilmiş başı sayesinde bunun da bir dansçı olduğu anlaşılmıştır.

Almanya'daki Kassel Staatlichen Kunstsammlungen'de yer alan ve tüm halde korunabilmiş olan bir kadın figürü, başını, çenesini de kapatacak şekilde örtmesi açısından Koranza örneğiyle benzerlik gösterir ancak bu örneğin ağız örtülmemiştir⁴⁷. Tanagra'nın örtülü tipteki kadınlarına benzetilen⁴⁸ bu figür stilistik açıdan MÖ 3. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmiştir. Eserin ön kısmının arka kısmından daha plastik işlenmesi, Koranza örneğiyle benzerdir. Tanagra tipinde ele alınmış bir başörtülü kadın figürünü Kopenhag Ny Carlsberg Glyptotek'te, terrakotta figürinler koleksiyonunda vardır. Sadece baş kısmı korunabilmiş olan bu parçada da benzer şekilde çeneyi de kapatan bir baş örtme şekli göze çarpmaktadır⁴⁹. Mısır buluntusu olan eser, MÖ 3.-2. yüzyıllar arasına tarihlendirilmiştir. Ayrıca Atina Agorası depozit kazılarında da benzer şekilde örtülü kadınlara ait bazı parçalar gün ışığına çıkarılmış ve bu kadınlardan, çenesinin örtülü olmasıyla Koranza örneğine benzer bir baş, MÖ 2. yüzyıla tarihlendirilmiştir⁵⁰. Dansçı olarak tanımlanan bu parçada, *himation*/manto kumaşının ağız ve çenenin tamamını kapatacak şekilde ve verevine yerleştirilmiş olması, Koranza eseriyle benzeşmektedir ancak Atina örneğinde, başında bulunan Dionysiak bir baş süsü, her iki figürü birbirinden ayıran asli ögedir.

Ağız olmasa da benzer şekilde çeneyi kapsayacak şekilde örtünmüş terrakotta figürinler, Priene kazılarında da bulunmuştur. Tüme yakın olarak korunabilmiş olan 133 numaralı Priene buluntusunda, çenenin kapalı olması ve başörtüsünün tepe noktasında oluşturulan küçük sivri üçgen, Koranza örneğiyle benzerdir⁵¹. 181 numaralı baş (Mendel 2210), örtünün ağızını ve çenesini de kapatacak şekilde ele alınması bakımından Koranza örneğiyle yakın benzerlik göstermektedir⁵². 182 numaralı eserin de (Mendel 2211) başını örtme biçimi benzerdir ancak boyun daha sıkı sarılmıştır⁵³. 184 (Mendel 2209) ve 185 numaralı eserler, başını örtme şekli ve tepe noktasında oluşan üçgen açısından Koranza örneğiyle benzeşir ancak bu örneklerde ağızlar örtülü değildir⁵⁴. Başörtülü figürin buluntularının bir kısmı, çenelerinin açıkta bırakılmasıyla Koranza örneğinden ayrılmaktadır⁵⁵. Bu örneklerin tamamı, Demeter-Kore Kutsal Alanı'ndan bulunmuş olup, MÖ 2. yüzyıla tarihlendirilmişlerdir.

Koroplastik sanatının Anadolu'daki en önemli temsilcilerinden olan Myrina örneklerine burada değinmek yerinde olacaktır. Gerek mitolojiden gerekse de günlük hayattan pek çok farklı

⁴⁵ Schmidt 1994, 108, kat. 158A. Kitabın iç kapak resmi olarak kullanıldığından ayrı bir figür numarası bulunmamakta olan söz konusu eser, tüm olarak korunabilmiş ve bu nedenle de vücut hareketlerinden dolayı dansçı olarak adlandırılmıştır.

⁴⁶ Schmidt 1994, 119, lev. 35, fig. 177.

⁴⁷ Sinn 1977, 14, 30, lev. 10, kat. nr. 31.

⁴⁸ Söz konusu figürin, hamur kalınlığı, özellikle de başörtünün detaylarında görülen fazla kalın ele alınmış kısımlar ile Tanagra örneğinden daha ziyade, Tanagra stilinde ele alınmış bir örnek gibi görünmektedir.

⁴⁹ Fjeldhagen 1995, 154-155, fig. 144.

⁵⁰ Thompson ve diğ. 1987, 308, 315, lev. 82, fig. 9.

⁵¹ Rumscheid 2006, 450, kat. nr. 133, lev. 58, fig. 2.

⁵² Rumscheid 2006, kat. nr. 181, 467, lev. 75, fig. 1-2.

⁵³ Rumscheid 2006, 467, kat. nr. 182, lev. 75, fig. 3-4.

⁵⁴ Rumscheid 2006, 468, kat. nr. 184-185, lev. 75, fig. 6-7, 8

⁵⁵ Rumscheid 2006, 468, kat. nr. 187, lev. 76, fig. 5-6.

tipi farklı şekillerde ele alması, konu ve kompozisyon zenginliği ile ünlenmiş Myrina atölyelerinde, başörtülü kadınlar da kendilerine yer bulmuşlardır. Başları, Koranza örneğindeki gibi ağızlarını ve çenelerini kapatacak şekilde işlenmiş olan kadınlar, çenesi açık bırakılan başörtülülerden daha azdır. Myrina'da bulunan ve MÖ 3. yüzyıla tarihlendirilen 244 numaralı figür, ağzının altını ve çenesini de örtecek şekilde kapanmıştır ancak saç işlenişi ve başörtünün başı sarış biçimi bakımından Koranza örneğinden farklıdır⁵⁶. Bu kadın sadece başörtülü kadınlar kategorisinde değerlendirilirken, 228 numaralı kadın figürü, dansçı olarak nitelendirilmiştir⁵⁷. MÖ 2. yüzyıla tarihlendirilen bu örneğin de ağzı açık fakat çenesi kapalıdır. Her iki eser de tüm halde bulunmuş olduklarından, vücut hareketleri ve duruşları sayesinde bu sınıflandırma yapılabilmektedir. Koranza eserinin vücut kısmı korunamadığından, dansçı ya da sadece ayakta duran bir kadın olduğu ayırımına varabilmek zordur.

Hellenistik Dönem'in Anadolu'daki önemli temsilcilerinden olan ve gerek küçük buluntuları ile gerekse de büyük plastik sanatta yarattığı ya da benimsediği tarzla pek çok alanda öncüllük etmiş Pergamon kazılarında da benzer şekilde başlarını örtmüş kadın figürlerine ait parçalar bulunmuştur⁵⁸. Bu eserlerin tamamı, Koranza örneği gibi boyun hizasından ya da gövdeden de bir miktar içerecek şekilde kırılmış vaziyette bulunmuş başlar olup, stilistik özellikleri nedeniyle MÖ 3.-2. yüzyıllar arasına yerleştirilmişlerdir. Sadece 308 numaralı buluntu, saç ve baş özellikleri nedeniyle MÖ 1. yüzyıla indirilmiştir. 299 ve 300 numaralı eserlerin yüzeyleri tahrip olmuşsa da başörtülerini, ağız ve çenelerini örtecek biçimde kullandıkları anlaşılmaktadır. Ancak örtünün tepe noktasındaki üçgen bu figürlerde de görülmez. 301-305 numaralı örneklerde ise ağızlarını açıkta bırakacak şekilde çeneleri örtülüdür. 309 ve 310 numaralı örnekler de ağızlarının nispeten örtülü oluşu ile Koranza eseriyle benzeşir ancak bu figürlerde de tepe noktasındaki üçgen mevcut değildir. 299 ve 304 numaralı örnekler ise başörtülerinin transparan ele alınması noktasında Koranza örneğinden ayrılmaktadır. MÖ 3. yüzyıl sonlarına tarihlendirilen 41 numaralı kadın başı, Koranza eserindeki gibi ağzını ve burnunu örtmüştür ancak başın önünde görülen ve "melon kuaför" özellikleri arz eden saçlarının biçimi bakımından farklıdır. Koranza başı, Pergamon'da bulunan bu kadın başlarının kimilerinden ağız ve çeneyi örtme biçimi, kimilerinden ise başörtüsünün tepe noktasındaki üçgen nedeniyle ayrılır.

SONUÇ

Bilindiği üzere, Hellenistik ve Roma Dönemi'ni de kapsayan antik dönem boyunca görülen kalıp kullanımının bugünkü marka-patent algısından yoksun olması nedeniyle, özellikle küçük plastik sanatlarda ve kabartmalı seramiklerde görülen bir ikonografinin ya da bir tipin mucidinin hangi atölye/kent olabileceği sorunu hep gündemdedir. Beğenilen bir eser ya da ikonografi, seramik üreten diğer merkezlerde kalıbı alınarak ya da birebir taklit edilerek kolayca üretilebilmektedir. Bu orijin problemini çözmek için ise ya çok sayıda aynı kalıptan ya da atölyeden çıkmış olduğu anlaşılan buluntuya, ya da kil ve astar özelliklerinin incelenmesine ihtiyaç vardır. Bunların dışında, birebir olmasa da çok yakın örnekler sayesinde atölye önerisi yapmak mümkün olabilmektedir. Koranza eseriyle aynı atölyeye ait bir kalıptan çıkmış gibi görünen bir örneğe rastlanamamış olsa da benzerlerine ülkemizde ve dünyada bulunan müzelerde ve yapılan kazılarda sıkça rastlanmaktadır.

⁵⁶ Mollard-Besques 1963, 102, lev. 120, c-Myr 244.

⁵⁷ Mollard-Besques 1963, 108, lev. 129, a-Myr 228.

⁵⁸ Töpperwein 1976, 19, 203, lev. 6, fig. 41; 68, 69, 221, lev. 45, fig. 294-297, 299, 300; 69, 70, 222, lev. 46, fig. 301-305, 307-310. Kielau 2018, 108-109, lev. 16, fig. 302-309, 311, 313. Bu örneklerin tamamı, Myrina örnekleri ile karşılaştırılmış ve Myrinalı dansçılara benzetilmiştir. Ayrıca başlarını örtüş şekilleri "Mantelkapuzen" yani manto kapüşonu olarak tanımlanmıştır. Bu kapüşonlaştırılmış manto şeklinden dolayı da Truva buluntularından hareketle MÖ 300 civarına tarihlenmişlerdir.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi koroplastik sanatında, bu tipte örtünmüş kadınlara, büyük plastikteki öncüllerinden hareketle, MÖ. 4. yüzyıldan itibaren başta Tanagra olmak üzere, onun Anadolu takipçileri olan Myrina, Pergamon veya Priene gibi Batı Anadolu kentlerinde sıkça rastlanmaktadır. Ayrıca, Korinth'te, Kıbrıs'ta veya başkaca merkezlerin yanı sıra, Alexandria, Kyreneika gibi kuzey Afrika kentlerinde de manto/*himation/pharos*'unu aynı zamanda başını örtmekte kullanan kadın figürleri görülür. Buluntular ve bulgular ışığında, koroplastik sanatlarda, *himation/pharos* kumaşının bu şekilde bir başörtüsü olarak kullanılmasının, Tanagra öncülüğünde geliştirilmiş ve diğer merkezlerde de aynı ikonografinin, ufak tefek farklılıklarla kullanılmış olduğu görüşü genel olarak kabul görmüştür. Koranza eseri de aynı ikonografinin bir temsilcisidir. Bu tip özellikle MÖ 3. ve 2. yüzyıl boyunca çok tercih edilmiştir. Başlar *himation/pharos*'la, burnu, ağzı, çeneyi, hatta yanakları içine alacak şekilde kapatılabileceği gibi yüzü veya saçların ön kısmını açıkta bırakacak şekilde çene altından sıkı ya da gevşekçe de kapatılmış olabilir. *Himation* veya *pharos* ile onlarca farklı şekilde başını kapatan ve birbirinden çok farklı işler yaparken betimlenmiş kadınlar, betimlenenin -salt kapalılık nedeniyle- mutlaka bir rahibe, ev hanımı, dindar bir kadın olması gerektiği saptamasını imkânsız kılmaktadır. Hatta bahsedildiği gibi, kimi önerilerde tanrıçalar da bizzat saçlarını kapatmışlardır.

Koranza örneğinin sadece başı bulunmuş olduğundan, vücudunun pozisyonu, hareket eder vaziyette olup olmadığı, dans edip etmediği, vazifesi ya da kendisi ile kesin hükme varmaya yardımcı olarak bir nesne tutup tutmadığı gibi hususlar ne yazık ki belirsizdir. Günlük yaşantısı içerisinde sokağa çıkmış, dalgın ve durgun bakışlara sahip, ağırbaşlı ve muteber bir kadın olarak sosyal hayata karışmış olması ihtimali, benzer buluntular ve kıyaslama örnekleri sayesinde dansçı olması ihtimalinden daha olası görünmektedir.

Başörtülü kadınlar, bazı araştırmacılar tarafından "Capite Velatolu Kadınlar"⁵⁹ olarak da tanımlanmışlardır. Terminolojide bu şekilde de yer bulan ve başları Koranza örneği ile benzer şekilde örtülmüş olan kadınlardan kimileri dans ederken, kimileri ise sabit durmakta olup, farklı kültler ya da tanrı veya tanrıçalarla ilişkilendirilmişlerdir. Bazıları, genellikle buluntu yerleri nedeniyle Demeter kültüyle⁶⁰, bazıları başlarında Dionysos ile bağlantılı bitkisel süsler taşıdığı için Dionysos kültüyle⁶¹ ya da yine bulunduğu yer⁶² veya kompozisyonu dikkate alınarak Artemis ile ilişkilendirilmiş olabilirler. Kimi figürler ise, maddi durumlarının iyi olduğunu gözler önüne seren zengin kıyafetleri ile sokağa çıkan, günlük yaşantıları içerisinde ele alınan ve toplumsal kurallara göre hareket eden sıradan kadınlardır.

Koranza eseri, tüm bu sayılan sebepler ve benzer örneklerle yapılan kıyaslamalar sayesinde, Hellenistik Döneme ait, MÖ 3. yüzyıl ve MÖ 2. yüzyılın ilk yarısında yapılmış ve Koranza antik yerleşiminin Artemis ve Apollon Kutsal Alanı'nda bulunmasından hareketle, bir adak heykelciği olmalıdır.

⁵⁹ Rumscheid 2006, 244 vd, 448 ve diğ.

⁶⁰ Rumscheid, 2006, 450 vd.

⁶¹ Galt 1931, 374 vd.

⁶² Burn - Higgins 2001, 276; Heuzey 1923, 182-183.

EXTENDED ABSTRACT

The terracotta figurine head, which was found in the Koranza surveys which depicts a woman wearing a veil, raised the question of who the woman was and for what purpose she covered her head. The veil or ornaments worn on their heads played an important role in emphasizing the social and economic status of women in every period. Head coverings such as pharos, himation, flammeum, kalyptra, sakkos not only shows the place and marital status of the woman who wears it, but also give clues about the chores she is doing at home. For example, sakkos is an indicator of women who are depicted as busy with daily household chores, while veils such as himation or pharos are among the veils that women are expected to wear when going out or mingling with society. In addition, the head coverings give clues about the perception of the goddesses in society or supports some of their epithets. For example, the depictions of Aphrodite wearing a sakkos are a good example of the representation of goddesses in daily life. Artifacts like these are important finds showing that the phenomenon of dealing with goddesses in human activities was settled during the Hellenistic period.

As well as the different types of head coverings, the purpose for the veil in women are also diverse. There are finds showing that some of the women, who are depicted as tightly clad and wrapped in a himation/pharos, large enough to cover almost their entire body, were dancing. Thus, it is understood that the phenomenon of veiling is not exclusive to married women or nuns, as it's generally perceived. Veiled dancing women found in many different excavations and exhibited in various museums around the world are good examples of the different purposes of the use of heads covering. The fact that the dancing women wear the large veils, which are expected to cover when housewives or respected women go out, also raises the question of what their real profession is. While some of them dance in a kind of ecstasy in religious ceremonies or festivities, others may be dancing at home for their spouses. The women covered in Sophoclean Typ take a calmer stance. However, as seen in the example of the Baker Dancer, there are also those who exhibit extremely lively and moving figures.

These veiled women, whose depictions became widespread throughout the Hellenistic period, are also indicators that the geography they live in is extremely cosmopolitan. While some of them covered their mouths and chins in a more Persian way, oriental way, others left their faces completely exposed and only covered their hair. In addition, some have a tholia on their heads, while others are depicted with half of their hair exposed. All this is probably an indication that they are people of different regions living in a wide geography and within the same civilization. There is a similar situation today, and although they are members of the same religion, women from different geographies cover their heads in different ways.

As it is understood, the headscarf is very important in terms of revealing religious and national affiliations, cultural and economic situations, social and marital status. Depending on their color and size, they are sometimes used as bridal veils and sometimes as a derivative of the wedding rings worn by married women today.

After the Persian invasions and Alexander, the Great, the three continents of the world merged with each other as much as possible, and a wide variety of women living in this wide geography of the Hellenistic period became the most popular subject of art. These women were dealt with by various followers producing terracotta figurines in Greece, especially Tanagra/Beotia, and their followers in Anatolia. The changing perception of art in the Hellenistic period can be summarized as the replacement of idealism with realism. In this way, same as sculptures, terracotta figurines have been liberated and have been able to reflect all segments of society. In the art of sculpture, veiled women, which were treated fondly by great predecessors such as The Mourning Women sarcophagus and The Herculaneum Women, also inspired small terracotta figurines.

KAYNAKÇA

- Şare-Ağtürk, T. – N. Aslan 2015. *A terracotta Treasures at Assos*. İstanbul.
- Barker, A. W. 1924. "The Costume of the Servant on the Grave-Relief of Hegeso." *AJA* 28.3:290-292.
- Boardman, J. – J. Dörig – W. Fuchs – M. Hirmer 1977. *Die Griechische Kunst*. München.
- Bol, P. C. 1999. "Einleitung." *Hellenistische Gruppen. Gedenkschrift für Andreas Linfert*. Mainz am Rhein, 19-28.
- Burn, L. – R. Higgins 2001. *Catalogue of Greek Terracottas in the British Museum III*. London.
- Burr-Thompson, D. 1963. "Three Centuries of Hellenistic Terracottas the Second Century BC." *Hesperia* 32.3:301-317.
- Butjagin, A. – M. Piotrowski – S. Kudrjawzewa – N. Tarassova – M. Koslowskaja 2011. *Ermitage*. St. Petersburg.
- Büyüközer, A. – Z. Gider-Büyüközer – Z. Korkmaz – D. Sevmen 2021. "Stratonikeia Territoriumundan Bir Yerleşim: Koranza Geç Tunç Çağı'ndan Roma İmparatorluk Dönemi'ne Arkeolojik ve Epigrafik Veriler Işığında Yerleşimin Tarihsel Süreci." *Lycus Dergisi* 4:1-55.
- Croom, A. T. 2002. *Roman Clothing and Fashion. Gloucestershire*.
- Çevirici, F. 2006. "Polyksena'nın Kurban Edilmesi Mitosu'nun Antik Metinlerde ve Arkeolojik Materyaller Üzerinde Değerlendirilmesi." *OLBA XIV*:15-52.
- Fischer, M. 2008. *The Prostitute and Her Headdress: the Mitra, Sakkos and Kekryphalos in Attic Red-figure Vase-painting ca. 550-450 BCE*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. University of Calgary, Calgary, Canada.
- Fjeldhagen, M. 1995. *Graeco-Roman Terracottas from Egypt*. Kopenhag.
- Fleischer, R. 1983. *Der Klagefrauensarkophag aus Sidon*. İstanbuler Forschungen 34.
- Galt, C. M. 1931. "Veiled Ladies." *AJA* 35.4:373-393.
- Harlow, M. – M. L. Nosch 2014. "Weaving the Threads: methodologies in textile and dress research for the Greek and Roman world- the state of the art and the case for cross-disciplinarity." *Greek and Roman Textiles and Dress. An Interdisciplinary Anthology*. Oxford, 1-33.
- Hersch, K. K. 2010. *Roman Wedding, ritual and Meaning in Antiquity*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.
- Heuzey, L. 1923. *Musee National du Louvre. Catalogue des Figurines Antiques de Terre Cuite. Figurines Orientales et Figurines des iles Asiatiques*. Paris.
- Homeros, *İlyada* (Çev. A. Erhat – A. Kadir). İstanbul: Can Yayınları 2008.
- Çokay-Kepçe, S. – S. Özden Gerçeker 2011. *Kilden Suretler. Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonundan Antik Çağ Terrakotta Figürinleri. Images in Terracotta. Ancient Terracotta Figurines in the Sadberk Hanım Museum Collection*. İstanbul.
- Kielau, S. 2018. *Terrakotten aus Pergamon. Tonfiguren und -objekte aus der Wohnstadt am Südhang der Akropolis und von weiteren Fundorten*. Pergamenische Forschungen 17. Berlin.
- Linfert, A. 1976. *Kunstzentren hellenistischer Zeit. Studien an weiblichen Gewandfiguren*. Wiesbaden.
- Llewellyn-Jones, L. 2003. *Aphrodite's Tortoise. The Veiled Woman of Ancient Greece*. Swansea.
- Mandel, U. 1999. "Die ungleichen Spielerinnen-Zur Bedeutung weiblicher Ephedrismosgruppen. Mit einem Anhang zu weiteren Ikonographien der bekleideten Aphrodite in der spätklassischen und frühhellenistischen Koroplastik." *Hellenistische Gruppen. Gedenkschrift für Andreas Linfert*. Mainz am Rhein, 213-266.
- Mollard-Besques, S. 1954. *Catalogue Raisonné des Figurines et Reliefs en Terre-Cuite Grecs Étrusques et Romains I. Époque Préhellénique Géométrique, Archaïque et Classique*. Paris.
- Mollard-Besques, S. 1963. *Catalogue Raisonné des Figurines et Reliefs en Terre-Cuite Grecs et Romains II. Myrina*. Paris.

Neils, J. 2011. *Women in the Ancient World*. London-Los Angeles.

Özgülç, T. 1958. "Bitik Vazosu." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* XVI.1-2:1-18.

Reeder, E. D. 1995. *Pandora. Woman in Classical Greece*. Princeton.

Richter, G. 1984. *Yunan Sanatı*. (Çev. B. Madra). İstanbul.

Ridgway, B. S. 1990. *Hellenistic Sculpture I. The Styles of ca. 331-200 BC*. Wisconsin.

Ridgway, B. S. 1997. *Fourth-Century Styles in Greek Sculpture*. Wisconsin.

Ridgway, B.S. 2002. *Hellenistic Sculpture III. The Styles of ca. 100-31 BC*. Wisconsin.

Rumscheid, F. 2006. *Die figürlichen Terrakotten von Priene*. Wiesbaden.

Schmidt, E. 1994. *Martin von Wagner Museum der Universität Würzburg. Katalog der Antiken Terrakotten. Teil I: Die figürlichen Terrakotten*. Mainz am Rhein.

Sinn, U. 1977. *Antike Terrakotten. Kataloge der Staatlichen Kunstsammlungen Kassel, Nr. 8*. Kassel.

Şahin, M. Ç. 1973. "Two New Inscriptions from Lagina (Koranza)." *Anadolu Anatolia* 17, 1973:187-195.

Şahin, M. Ç. 2010. *The Inscriptions of Stratonikeia 3*. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 68. Bonn.

Thompson, D. B. 1950. "A Bronze Dancer from Alexandria." *AJA* 54:371-385.

Thompson, H. – D. B. Thompson – S. Rotroff, 1987. "Hellenistic Pottery and Terracottas." *American School of Classical Studies at Athens* 8. New Jersey.

Töpperwein, E. 1976. *Terrakotten von Pergamon*. Pergamenische Forschungen 3. Berlin.

Ussishkin, D. 1980. "The 'Lachish Reliefs' and the City of Lachish." *IEJ* 30.3/4:174-195.

Vorster, C. 2008. "Die Dresdener Statuen der Großen und der Kleinen Herkulanerin." J. Daehner (ed.), *Die Herkulanerinnen*. München, 73-99.

ANKARA UNIVERSITY
PRESS

ANADOLU ANATOLIA
JOURNAL OF THE ARCHAEOLOGY DEPARTMENT

Anadolu Anatolia 49, 2023, 73-96
DOI: 10.36891/anatolia.1347969

Araştırma Makalesi
Research Article

ROCK RELIEFS OF ZEUS AND HIS THUNDERBOLT IN THE HIGH PLATEAU SETTLEMENTS OF KABALIS/KABALIA

F. Eray DÖKÜ¹

Şenkal KİLEÇİ²

¹Sorumlu Yazar/Corresponding

Author: F. Eray Dökü (Assoc. Prof. Dr.)
Burdur Mehmet Akif Ersoy University,
Faculty of Arts and Sciences, Archaeology
Department.

15030 Burdur / TÜRKİYE

E-Posta: eraydoku@mehmetakif.edu.tr

ORCID: 0000-0002-9797-2580

ROR ID: <https://ror.org/04xk0dc21>

²Yazar/Author: Şenkal Kileci (Dr.)

Akdeniz University, Mediterranean
Civilisations Research Institute, Ancient
Mediterranean Studies Department.
07058 Antalya / TÜRKİYE

E-Posta: senkalkileci@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0281-7407

ROR ID: <https://ror.org/01m59r132>

Başvuru Tarihi/Submitted Date:

22.08.2023

Kabul Tarihi/Accepted Date:

02.11.2023

Yayım Tarihi/Published Date:

22.12.2023

Atıf/Cite as: Dökü, F. E. – Ş. Kileci 2023.

"Rock Reliefs of Zeus and his
Thunderbolt in the High Plateau
Settlements of Kabalis/Kabalia"
Anadolu Anatolia 49, 73-96

DOI: 10.36891/anatolia.1347969

Keywords: Zeus, Thunderbolt, Relief of Winged
Thunderbolt, Kabalis/Kabalia, Rock-Cut Reliefs, Altars

Abstract: The worship of Zeus, the head of the gods of Olympus, is more widespread in rural areas than in urban centers in the Kabalis/Kabalia region. Zeus, who is generally seen in cities for the prosperity and well-being of the city or for amity in treaties, has a different presence in rural areas than the established cult in the cities. Zeus, who is mostly associated with the sky and celestial phenomena, also manifests himself in rural life in agriculture and animal husbandry. In this context, the bust of Zeus and the reliefs, altars and architectural blocks bearing winged or wingless thunderbolts, the attribute of Zeus and recorded in ancient literature, were analyzed on the basis of rural life and especially seasonal migration. In addition to these finds, two altars, one with an inscription, registered in the inventory of the Burdur Archaeological Museum, were also included in the research, and, in relation to rural life and transhumance activities the characteristics related to this deity were investigated. This depiction, which is sometimes seen as a winged thunderbolt and sometimes as a thunderbolt carried by an eagle on the coins of the cities of the Kabalis/Kabalia Region during the Hellenistic Period, appears on rock reliefs, architectural blocks, and altars in the high plateaus, permanent or periodic rural settlements during the Roman Imperial Period. Through the identification of the finds in the region, including those with similar reliefs, a preliminary impression of the epithets with which this deity may have been worshipped has been attempted.

KABALIS/KABALIA YÜKSEK YAYLA YERLEŞİMLERİNDE ZEUS VE ŞİMŞEK DEMETİ KABARTMALARI

Anahtar Sözcükler: Zeus, Şimşek, Kanatlı Şimşek Kabartması, Kabalis/Kabalia, Kaya Kabartmaları, Sunaklar

Öz: Olympos tanrılarının başını çeken Zeus'a ilişkin tapınımlar Kabalis/Kabalia bölgesindeki kent merkezlerine nazaran kırsal alanda daha yaygındır. Kentlerde genellikle kentin refahına, selametine ya da anlaşmalarda dostluk adına görülen Zeus kırsal alanda kentlerdeki kurumsallaşan kültten farklı bir yapıya sahiptir. Çoğunlukla gök ve gök olaylarıyla ilişkilendirilen Zeus, tarım ve hayvancılık ile de kırsal yaşamda kendini gösterir. Bu bağlamda Uylupınar (Erken Kibyra) Yüzey Araştırmaları kapsamında tespit edilen Zeus büstü ile Zeus'un atribusu olan ve antik literatürde de yer edinen kanatlı ya da kanatsız şimşek demeti taşıyan kabartmalar, sunalar ve mimari bloklar kırsal yaşam ve özellikle mevsimlik göç bazında incelenmiştir. Söz konusu buluntuların yanı sıra Burdur Arkeoloji Müzesi envanterine kayıtlı biri yazıtlı öteki yazıtsız toplamda iki sunak da araştırmaya eklenerek bu tanrıya ilişkin özellikler kırsal yaşam ve yaylacılık faaliyetleri özelinde desteklenmeye çalışılmıştır. Hellenistik Dönem'de Kabalis/Kabalia Bölge kentlerinin sikke darplarında kimi zaman sadece kanatlı şimşek demeti olarak kimi zamansa bir kartalın taşıdığı şimşek demeti olarak karşılaşılan bu motif Roma İmparatorluk Dönemi'nde kaya kabartmaları, mimari bloklar ve sunaklar üzerinde yüksek yayla, kalıcı veya dönemsel kırsal yerleşimlerinde görülme-ye başladığı tespit edilmiştir. Benzer kabartmaları taşıyan buluntular da dahil olmak üzere bölgedeki buluntular da tespit edilerek bu tanrının hangi epithetlerle tapınım görmüş olabileceğine dair de bir ön izlenim oluşturulmaya çalışılmıştır.

Zeus, the chief god of the Olympian pantheon, is a god frequently encountered and worshipped in the Kabalia, especially in rural areas. According to Epicharmus, "the ancient Greeks called Zeus 'air'. Zeus is wind and cloud, then rain and the cold of rain, then wind and air again"¹. Zeus, who is associated with celestial activities, also plays a role in earthly phenomena as a result of weather events. The Stoic philosopher L. Annaeus Cornutus stated that he was also called Δεύς (Deus) and associated him with the ancient Greek verb δεύειν (deuein; = to moisten) in connection with his moistening of the soil². Considering this definition of Zeus and his connection to the sky and the earth, it seems logical to add motifs such as lightning, thunderbolts and eagles symbolizing his power in the sky, and bulls and grape clusters symbolizing life and livelihood, i.e., agriculture and animal husbandry, on the earth. This deity, significant in his agricultural aspect, was believed to dwell on mountains and mountain peaks that could be touched by the clouds that brought the rains, and when it came to animal husbandry, he was venerated in pastures and plateaus. For this reason, the cult areas were mostly mountain peaks or foothills, or even plateaus and agricultural areas.

Many academic studies have been conducted on Zeus and his epithets³ (ἐπίθετα⁴), and it has been shown that the god's power had an impact on almost every aspect of the ancient

¹ Epich. fr. 53 = Varro l.l. 5, 65.

² Corn. 2. For the etymology see, Cook 1914, 1; Beekes 2010, 498 s.v. Zeús; Henrichs 2010, 918-921.

³ Cook 1914; 1925; 1940; Schwabl 1972, 253-376; Şahin 2001; Akyürek Şahin 2002; Karayaka 2007; Henrichs 2010, 918-926.

⁴ Epitheton (ἐπίθετον) are words that describe the gods' power, their beauty, their peculiarities, the places and institutions where they were worshipped, their treaties, their attributes related to the household, strangers, manual labor, fertility and health, and adjectives that limit their power (see also Chaniotis 2004, 1065). These adjectives are clearly not addressed to the deity himself (theos), but to his power and the sphere in which he is competent (daimon). This is characterized as the polyvalence of the Greek gods, see Pironti 2017, 555.

world. The 'bundle of winged lightning', the subject of this article, is an attribute of Zeus, associated with rapid lightning and representing power. This depiction, which is not very common in ancient writings, is associated with the god's weapon⁵ and the fear and death that it brings with it. The 'winged thunderbolt' is expressed in ancient Greek either by *πτεροφόρος*, meaning 'wing-bearing', or by *πτερωτός* and *πτερόεις*, meaning 'winged'⁶:

Aristophanes says in his *Birds*:

κεραυνόν πτεροφόρον Διὸς βέλος⁷

Zeus' winged weapon, lightning,

and Sophocles in his *Oedipus at Colonus*:

Διὸς πτερωτὸς ἦδε μ' αὐτίκ' ἄξεται βροντὴ πρὸς Ἄιδην⁸

Zeus' winged thunder will take me to Hades swiftly.

This winged weapon, which is also reflected in Latin literature, is described by Vergilius as 'fulminis alis'⁹ = 'with winged lightning', and the same lightning is described by Valerius Flaccus as 'horrifici fulminis alis'¹⁰ = 'with horrible, winged lightning'.

As for the epigraphic literature, there is no direct reference to this iconography. Epithets such as *soter* (σωτήρ), *galaktinos* (γαλάκτινος), *khalazios* (χαλάζιος), *bronton* (βροντών) appear in inscriptions to which this image is attached as a general attribute¹¹. The latter three are related to rural life and celestial phenomena respectively.

In the Kabalia region¹², where the depictions in this paper are found, there are not many agriculture-related epithets related to Zeus. Generally seen with Demeter and Ge, the *karpophoros* (καρπόφορος) is exemplified with Zeus in this region¹³. Depicted as an ear of wheat tied in the shape of a thunderbolt¹⁴, the *karpophoros* is associated with the fertility of the crops and the soil, bringing abundant crops and harvests. An inscription from Çeltikçi in Sagalassos' territory indicates that the god in question had the power to protect the products of the imperial estates in the region¹⁵. *Sabazios* is another deity encountered in relation to agriculture in the demos of Ormaleis. This god is a Phrygian god of fertility and syncretised with Zeus in the region¹⁶. This is

⁵ The weapon in question, the thunderbolt (κεραυνός), is directly related to thunder (βροντή) and lightning (στεροπή), which correspond to natural phenomena, and was forged by Brontes (Βρόντης), Steropes (Στερόπη) and Arges (Ἀργής), the children of Uranus and Gaia, who were extremely strong, powerful, and skilled in manual labor; see Hes. theog. 140ff. See for the winged thunderbolt, Aristoph. *Aves* 1714; Soph. *Oid. K.* 1460; Verg. *Aen.* 5, 319; Val. Fl. *Arg.* 2, 97.

⁶ For the meanings see LSJ 1883, 1339-1340, s.v.

⁷ Aristoph. *Aves* 1714.

⁸ Soph. *Oid. K.* 1460.

⁹ Verg. *Aen.* 5, 319.

¹⁰ Val. Fl. *Arg.* 2, 97.

¹¹ For *Soter* see, MAMA IX 56 and pl. C56; for *Bronton* see, Akyürek Şahin 2002: for stelae with inscriptions bearing lightning bolts see, Kat. No. 35, 132, 144, 175; for stelae with inscriptions bearing lightning bolts and eagle motifs see, Kat. No. 9, 28, 41, 74, 90, 142, 159, 207, 280; for *Khalazios* see, Gökalp Özgül 2019; Eraydın 2022, 140 fn. 11; for *Galaktinos* see below p. 45.

¹² For Kabalia see, Cramer 1832, 271; Arkwright 1914, 64-65; Magie 1950, I, 38, 241, 530; Bean 1956, 136-156; Milner 1998, xiii-xviii; I.Kibyra, p. 1-4; Corsten – Hüllden 2012; Beceren 2018; Özüdoğru 2018, 751 fn. 38; 2020, 24-38; Doğan 2019.

¹³ I.Kibyra 95.

¹⁴ See, Horsley 2007, 112 no. 190-191 and pl. 153

¹⁵ Talloen 2015, 249.

¹⁶ Milner 1998, 48 no. 114; Talloen 2015, 16, 91. For *Sabazios* see, CCIS 1983-1989.

good evidence that Zeus is encountered in the region as the patron god of farming and farmers. A previously recorded oracle inscription from Tefenni shows the epithets xenios (ξένιος), Ammon (Ἄμμων), keraunios (κεραύνιος) and ktesios (κτησίος) in relation to Zeus¹⁷. Among these, keraunios is directly associated with thunder and lightning, although no other example has yet been found in the region. Other epithets and acclamations in the region are soter (σωτήρ), megas (μέγας), megistos (μέγιστος), erekoos (ἐπήκοος), used for well-being, salvation, glory and praise. In contrast, the lightning and thunderbolts in question could be the epiphany of Zeus, who did not descend to earth, or they could be associated with the epithets brontaios (βρονταῖος) or keraunios (κεραύνιος)¹⁸.

The results of our surveys¹⁹ in the Kabalis/Kabalia region and its high plateaus have provided us with significant information about the regional lifestyle, economy, and settlement types. Archaeological traces of the rural economy and related settlements increased in the region in the Roman imperial period. More than one hundred rock reliefs depicting local deities have been identified in connection with the increasing rural settlements associated with the new economy, which can be defined as transhumance²⁰. The high plateau in Balboursa territory is one of the most important centers where rock reliefs associated with the economic mobility of agro-pastoralists (mobile farmers/shepherds) as well as periodic settlements have been intensively traced²¹. The most common reliefs of local deities associated with these periodic settlements in the high plateau are the reliefs of Dioscuri and the goddess²². In the plain settlements within the Kibyrtis, reliefs of Kakasbos/Herakles/Maseis, which are characterized as Pisidian equestrian gods, are observed²³. Thirdly, although in small numbers, the triad of gods called Theoi Dikaioi/Agrioi/Skleroi were also found in the city of Balboursa and its high plateaus²⁴. In addition to the reliefs of local deities, the reliefs of Artemis Lagbene²⁵ and Cybele Pothnia Theron²⁶ are the singular deities encountered. Other rock reliefs found both in the high plateau and in the Pisidian countryside include reliefs of the demigod Heracles²⁷.

The subject of this study, the reliefs of Zeus and the thunderbolt, are frequently found on rock reliefs, altars, and architectural blocks in the Kabalis/Kabalia region. Zeus is mostly represented by means of his attribute, the thunderbolt, especially in connection with highland period sites. Only in two reliefs are the bust of Zeus and his bundle of thunderbolts seen together. In the research area and in the Pisidian countryside, depictions of Zeus and bundles of thunder-

¹⁷ For detailed information see, Milner 1998, 41 no. 100.6.

¹⁸ Şahin 2001, 194.

¹⁹ Dökü – Baytak 2012; 2015a; 2016; 2017a; 2017b; 2017c; Dökü 2013; 2018, 260-267; 2019a; 2019b; 2020, 217-235; 2021b, 289-299; Dökü – Harmanda 2020; Dökü – Kileci 2022, 105-124; Dökü – Çomak 2023.

²⁰ Dökü – Baytak 2016; 2017c; Dökü 2018, 260-267; 2019a; 2019b; 2020a, 217-235; 2021b, 289-299; Dökü – Harmanda 2020; Dökü – Kileci 2022, 105-124.

²¹ Dökü – Harmanda 2020.

²² Smith 1997; 2011; Coulton 2012, 144-161; Talloen 2015, 1; Dökü 2018; 2019b, 2020; 2021b, 289-299; Beceren 2018, 11-18, 27-30, 151-61 kat. no. 128-143; 2019; Dökü – Harmanda 2020; Özüdoğru 2020, 323-324; Dökü – Kileci 2022, 105-124.

²³ Özsait 2006, 261; 2010, 131-32; Labarre et al. 2006, 109; Corsten and Hüllden 2012; Kahya 2015; Dökü – Baytak 2016, 284-285; Beceren 2018, 148-50 kat. no. 125-127; 2019, 247-248; Dökü 2018, 263; 2019a, 517; 2020, 219; 2021b, 289-299; Özüdoğru 2020, 322, 324; Dökü – Kileci 2022.

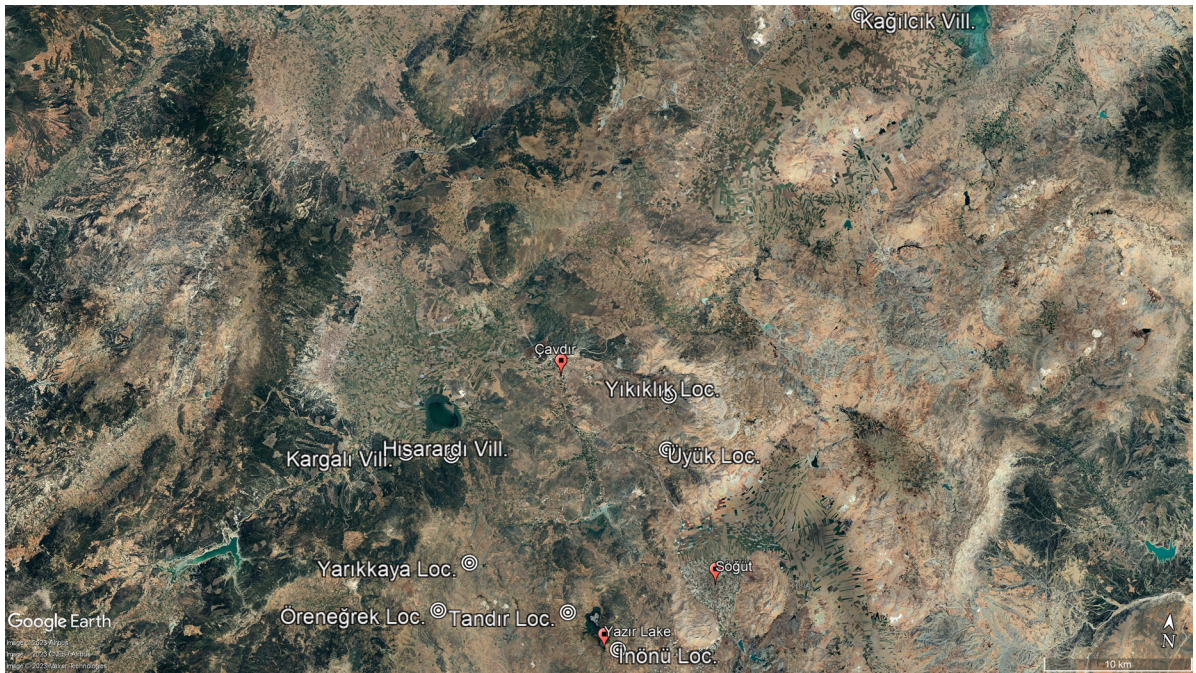
²⁴ Smith 1997, 2011; Coulton 2012, 144-61; Talloen 2015, 1; Dökü 2018; 2019b; 2020; Beceren 2018, 11-18, 27-30, 151-161 kat. no. 128-43; 2019; Dökü – Harmanda 2020; Özüdoğru 2020, 323-24.

²⁵ Petersen – von Luschan 1889, 168 no. 207; Robert 1983, 594-596; Smith 1997, 8-9; Karayaka 2007, 97; Coulton 2012, 145, 333, 340, 400, 403; Beceren 2018, 19, 21, 32-33; Dökü 2019b, 63; 2020, 223; Özüdoğru 2020, 324-25.

²⁶ Dökü 2019b, 526; Dökü – Baytak 2018, 442; Özüdoğru 2020, 316.

²⁷ Özsait 2006, 261; Labarre et al. 2006, 109; Özsait 2010, 131-132; Corsten – Hüllden 2012; Kahya 2015; Dökü – Baytak 2016, 284-285; Beceren 2018, 148-50 kat. no. 125-127; 2019, 247-48; Dökü 2018, 263; 2019a, 517; 2020, 219; Özüdoğru 2020, 322, 324.

bolts are seen not only on rock reliefs but also on altars made with local craftsmanship. On the front facades of the altars, a bust of Zeus is carved, and on the side facades, there are usually depictions of a winged thunderbolt, a bunch of grapes and a bull. The other area where the thunderbolt reliefs were employed was in built walls. However, it is not known in which buildings and in what sense the thunderbolt reliefs surviving on architectural fragments were used. In the Kibyrtis, in the Pisidian countryside, on the hillside on the present-day road to the Karamanlı Kağılcık village, an eagle carved out of the bedrock and attached to the rock with only its feet is seen with an offering pit in front of a sculptural relief of an eagle²⁸.

Fig. 1: Map Showing the Locations of the Thunderbolt Reliefs Attested During the Surveys (Map provided via Google Earth).

The reliefs of Zeus and the thunderbolt are found in the Kabalis/Kabalia region, along with rural settlements beyond the central cities. In this article, the rural economic mobility in the region is evaluated together with periodic settlement forms and the rock reliefs mentioned above. Thus, an attempt is made to understand the lifestyle and economic mobility of the period. Starting with the Roman imperial period, the number of high plateau and lowland settlements increased and became the main source of livelihood for the central cities²⁹. The high plateau in Balboursa territory was the most mobile part of this economy of living. The periodic settlements identified describe mobile farmers and shepherds (agro-pastoralists), where animal husbandry and agriculture were carried out in a cycle. Rock reliefs are the most important road guides of the migration to the plateau, which usually starts in the spring. Dioscuri and goddess reliefs are the signs of water sources on the road routes and stopping points that start in spring and ascend in elevation towards the plateau. The Kakasbos reliefs in rural Kibyrtis and Pisidia are usually

²⁸ Özsaıt et al. 2005, 167-189; Dökü 2021b, 297 Res. 8 a,b.

²⁹ Dökü 2018; 2019b, 66.

associated with lowland settlements. The Zeus and thunderbolt reliefs, which are our subject, are semantically differentiated by the fact that they are found both in lowland settlements and on high plateau peaks together with permanent, periodic settlement types. In the following, the reliefs of Zeus and the thunderbolt will be described settlement by settlement (Fig. 1) and the connection of the reliefs with these settlements and their meanings will be discussed.

ROCK RELIEFS IN THE SHAPE OF A BUST OF ZEUS HOLDING THUNDERBOLT

Yıkıklık Locality

The Yıkıklık locality was identified during the 2018 surveys in Uylupınar (Early Kibyra) within the borders of the Karaköy village of Çavdır district and is a small agricultural area³⁰. On a slight slope, in the agricultural terraces, coarse Roman and Eastern Roman roof tiles, fragments of pipe drains and ceramics were found. There are almost no architectural traces except a simple doorway. On an independent rock in the area, in a south facing position, a bust relief of a clothed woman with her face destroyed and her head covered was observed. The face of the relief is broken, and no attribute is visible. Therefore, it is not clear whom the relief depicts³¹.

A relief bust of Zeus holding a thunderbolt in his hand was found on an upturned rock about one meter below the relief of the woman bust at the Yıkıklık locality³² (Fig. 2a-b). The bust of Zeus measures 57x50 cm and is carved in a round panel. In the right hand of the depiction of Zeus, who is holding a thunderbolt with three rays. The thunderbolt is 35 cm long and 16 cm wide. Zeus is shown here with wavy hair and a relatively short beard. Facial details are quite primitive and coarse. The fold under his long neck indicates that he is dressed. His right arm is bent at the elbow and holds a bundle of three rays in the center of his left breast. The left arm is not visible, being obscured by the body.

Fig. 2a-b: Yıkıklık Locality, Relief of Zeus Holding a Thunderbolt and Detail View.

³⁰ Dökü 2018; 2019b, 66; Beceren 2018, 31 kat. no. 144.

³¹ Dökü 2018; 2019b, 66; Beceren 2018, 31 kat. no. 144.

³² Dökü 2018; 2019b, 66 Res. 2; Beceren 2018, 20 kat. no. 119; Özüdoğru 2020, 324, 347.

The archaeological evidence at the locality of Yıkıklık indicates that the area was used for agricultural activities rather than as a settlement. On the other hand, it is important to ask with which epithet Zeus, holding a thunderbolt in his hand, is interpreted here. Unlike the thunderbolt reliefs that are the subject of this article, here Zeus is represented with a bust next to the thunderbolt. Here, Zeus is seen to have a different meaning than his connection with agriculture or animal husbandry. In the area called Yıkıklık, there are dense rubble stone ruins that have been exposed by natural events in the form of a crevice curving along a straight line that gives the area its name (Fig. 3a-b). According to the information received verbally from geologist C. Yaltrak, this situation was caused by a glacial deposit thousands of years ago. Therefore, the engraving of Zeus with the thunderbolt in this area must be due to the rubble stone destruction caused by the glacial sediment. The reason why there is a relief in this area is probably because this debris, which was also seen in antiquity, was thought to have been formed by the thunderbolts of Zeus.

Fig. 3a-b: Photographs Showing the Rubble Stone Ruins and Details at the Yıkıklık Locality.

Yazır Lake - İnönü Locality

Traces of a place were found in the hilly area of İnönü³³, located southeast of Yazır Lake, whose reliefs were documented during the surveys in Uylupınar (Early Kibyra)³⁴ in 2017. Roof tiles and pottery pieces were observed in the area, and a workplace and a weight stone were documented. High walls made of large rubble stones are observed in the hilly area at the upper level of the İnönü locality of Yazır Plateau, forming a context with small separate rooms. A large area in which these rooms constitute a temporary settlement on the high plateau, is surrounded by walls, which is probably used for security purposes during the Roman Imperial Period. The ceramics dating to the Roman and Eastern Roman periods indicate that this area was used intensively. A broken sarcophagus lid with a lion sprawling on top, a sarcophagus body with a broken garland and podium blocks were found in the flat area at the lower level of the İnönü locality³⁵.

Relief depictions of local gods are quite dense in the area. These include four reliefs dedicated to the triune gods named as Theoi Dikaioi/Theoi Agrioi/Theoi Skleroi and reliefs of two stelae which are thought to be related to the tombs. In front of these stelae, at the crossroads

³³ Dökü 2020, 217-235.

³⁴ Dökü 2019a.

³⁵ Dökü 2020, 217-235.

of the present road, there is a primitive bust of a man with no details visible and a thunderbolt next to it (Fig. 4a-b). Largely destroyed today, the thunderbolt and the bust of Zeus measure 25 cm in width and 30 cm in height. The thunderbolt, with five rays above and three rays below, is tied in the middle by a taenia. The dimensions are 30 cm in height and 29 cm in width³⁶.

Fig. 4a-b: İnönü Locality, Thunderbolt Relief and its Photogrammetric View.

The relief, which is quite small, is clearly connected with the temporary settlement at İnönü, which was on the route of mobile shepherds during the Roman period. This periodic settlement is located on the shore of Yazır Lake, with its wide and wet plain/pasture in front of it, an area where agriculture and animal husbandry are practiced in parallel even today. Therefore, the relief of Zeus and the thunderbolt must have been revered in this area both with the epithet of bronton, which means the bearer of rain and fertility in agricultural terms, and because of its connection with animal husbandry.

Fig. 5a-b: Fasıllar Locality, Zeus and Thunderbolt Relief.

³⁶ Dökü 2023, 447 Res.6.

The reliefs of the bust of Zeus and the thunderbolt, which are observed at the Yıkıklık and İnönü localities, are not frequently seen. A similar example is found in a niche in a Roman necropolis in the village of Fasillar, outside this region, in rural Lycaonia. In the rock relief, which A. Baldiran states to be a local type of Zeus³⁷, the face of the bust of Zeus is highly deformed. He is wearing a himation that leaves the right shoulder exposed. Over the right shoulder of the bust is a winged thunderbolt with six rays, while a scepter is seen over the left shoulder (Fig. 5a-b).

The reliefs of the bust of Zeus and the thunderbolt in the Kabalis/Kabalia region, which can be linked to the settlements in detail above, must be associated with fertility in the agricultural field. In Lycaonia, on the other hand, the relief seen next to the rock-carved chamosorion necropolis and even next to a tomb, with the difference in context, carried a different meaning.

THUNDERBOLTS AS ROCK RELIEFS

Yarıkkaya Locality

Within the scope of the survey in 2017, traces of settlement were found in the Yarıkkaya locality within the borders of the Kozacı village in the Çavdır district of Burdur province³⁸. During the investigations in this area, rubble stone, dry masonry-based spaces were observed. It was observed that these spaces, which were not organized adjacent to each other, were single-roomed. Roof tiles and ceramics dating from the Roman imperial period to the Eastern Roman period were found inside the rooms. In the southwest of the rooms, there are two sarcophagus lids, on top of which are sprawling lions, without sarcophagi but with bedrock podium blocks. This settlement was among the temporary/periodic settlements used by mobile farmers/shepherds in the high plateau. The two sarcophagus lids are of Balbouran type sarcophagi³⁹, and they are among the data indicating that the plateau was actually within Balbouran city territory.

Observed on a rock in the northern extension of the settlement at the Yarıkkaya locality, is a relief of the thunderbolt carved on a square panel measuring 50x40 cm oriented in the northeast direction (Fig. 6)⁴⁰. The relief is facing the small plain and the road in front of the settlement used by the inhabitants of the settlement. The thunderbolt with five rays is tied in the center and the taenias are flying on both sides. The presence of thunderbolt reliefs on road networks and associated with temporary settlements is linked to both the periodic settlement and the people using the road. The relief is also facing the small agricultural field in front of it. In addition, modern shepherds speak with fear of the intensity of the lightning that falls in the area in the autumn.

Fig. 6: Yarıkkaya Locality, Winged Thunderbolt Relief.

³⁷ Baldiran 2008, 36-37; 2015, 417-420.

³⁸ Dökü 2018, 264 Res. 6; Beceren 2018, 20 kat. no. 120; Özüdoğru 2020, 324, 348.

³⁹ For the sarcophagus lids with sprawling lions see Petersen – von Luschan 1889, 159, 161, 165-167, 171, 183; Bean 1948, 40-58; 1954, 490, 491 fig. 3, 4; 1956, 136-156; Milner 2004, 54, 71, 74, fig. 31, 65; Money 1990, 29-54; French 1994, 87, 88 fig. 4. 10. 1; Küçük 1999; Özsait 2007, 466, 467; 2008, 312, 314 fig. 8; Spratt – Forbes 2008, 268, 269, 273; Coulton 2012, 170-174, Tablo 16. 4; Corsten – Hüllden 2013, 194, 196; Dökü 2013, 248; 2018, 260-267; 2019b, 68; 2021a, 136, 145 fig. 2; Dökü – Baytak 2016, 290-292 fig. 7-8.

⁴⁰ Dökü 2018, 264 Res. 6; Beceren 2018, 20 kat. no. 120; Özüdoğru 2020, 324, 348.

Öreneğrek Locality

During the 2019 Uylupınar Early Kibyra surveys, the site of Öreneğrek was identified, 3 km east of the Kirkpınar recreation area in the Altınyayla District of Burdur⁴¹. There are rooms dated to the Roman Period in the area, most of which have preserved walls. Pottery and many tile fragments were observed in the settlement area spread over a large area. Two stele reliefs were identified and documented in the rocky area 100 m south of the settlement area. Also, as in the other settlements observed in this high plateau, a sarcophagus vessel cut from the bedrock but left unfinished is observed next to the stele reliefs⁴².

A relief of a winged thunderbolt was found in the settlement⁴³ (Fig. 7a-b). The winged thunderbolt is in a rectangular frame measuring 90x55 cm, facing north. The depth of the frame with the relief is 4 cm and the height is 80 cm. The thunderbolt has five rays of a thickness of 3 cm. There is a taenia in the center of the thunderbolt, and the width of the wings opening from it to the sides is 45 cm.

Fig. 7a-b: General and Detail View of the Winged Thunderbolt Relief at Öreneğrek Locality.

Based on the dense traces of space found in the settlement of Öreneğrek locality, it can be said that this was a permanent, rural settlement. The difference from the settlements described above is that it is located on a slope and has no agricultural land. Here, the relief of the winged thunderbolt faces the settlement, not the road or the land used for agriculture. Therefore, based on the use of geographical space, it should be a rural settlement for livestock farming. It can be understood that a sacred area was created here with the relief of the winged thunderbolt.

Üyük Locality

Surveys in 2018 in Uylupınar Early Kibyra revealed an east-west oriented terrace wall built with large rubble stones on a high cliff in the location called Üyük on the southwestern slope

⁴¹ Dökü 2021a.

⁴² Dökü 2021a, 137-38.

⁴³ Dökü 2021a, 137-38.

of Karaköy-Bölmepınar Village⁴⁴. On the 1 m wide and 2.50 m high terrace wall, ceramics dating back to the Roman Imperial and Eastern Roman periods were found. In this area, traces of foundations carved into the bedrock and roof tiles belonging to the rooms were documented, spread over the entire rock in a quite dense manner. As can be seen from the architectural and ceramic finds around the village, it was a village settlement within the Kibyra territory during the Roman period.

At the western end of the cliff at the location called Üyük, there is a 97x30 cm relief of a thunderbolt with four rays carved in a very primitive way in a 10 cm deep smoothed area on the rock (Fig. 8a-b)⁴⁵. The relief of the thunderbolt, which the locals call a relief of a hand, measures 30 cm in length and 17 cm in width. The relief carved on the road-facing side of the rural settlement is important, as it shows this type of relief was found not only in periodic settlements on the high plateau, but also in lowland settlements.

Fig. 8a-b: Thunderbolt Relief in the Niche and the Clear Image Obtained by Photogrammetry.

While rock reliefs of thunderbolts are mostly found in the rural settlements of the Kabalis/Kabalia region, they are also observed in the Pisidia region during the Roman period. The first of these was observed in the sanctuary in front of the cult area of the Eurymedon Zindan cave, located 2 km east of the Aksu district of Isparta province. The votive stelae dedicated to Zeus and the reliefs of thunderbolts show that Zeus was worshipped here in addition to Eurymedon and Cybele⁴⁶. As a second example in Pisidia, a relief of a thunderbolt on a rectangular altar carved on the rock was also found in Kelbessos, a settlement in the territory of Termessos and strategically located on the border of Pisidia and Lycia⁴⁷. As research increases with these high

⁴⁴ Dökü 2020, 230 Res. 9a-b.

⁴⁵ Dökü 2020, 230 Res. 9a.

⁴⁶ Dedeoğlu 2005a, 157 Res. 6; 2005b, 99, 102 Fig. 10.

⁴⁷ Özdilek 2008, 334.

mountain settlements in the Pisidian countryside, it is certain that the number of thunderbolt rock reliefs will increase.

ALTARS DEPICTING THUNDERBOLTS

Hisarardı Village

Surveys were conducted in Hisarardı Village, which lies approximately 2 km southwest of the Uylupınar Village in Gölhisar District. In and around the village, there are Late Iron Age lakeside settlements associated with the settlement of Uylupınar (Early Kibyra) and stone masonry tumuli, which are quite numerous in the region. In and around the village center, architectural remains and ceramic finds belonging to settlements dating to the Roman and Eastern Roman periods are quite abundant. This area within the territory of Kibyra, like the other settlements to the east of Lake Uylupınar, has the characteristics of a scattered village utilizing the fertile plain formed by the recession of the lake. Although no rock reliefs were encountered during the surveys in and around the village, a 36 cm high and 25 cm wide votive stele fragment with a relief of Kakasbos was found in the village.

An altar found in the same area is also significant (Fig. 9). The quadrangular altar made of limestone is 74 cm high and 27 cm wide. Only one side was used as a depiction area. On the upper part is a 30 cm high, four-rayed thunderbolt, crudely carved; on the lower is a humped bull, which is also seen on the coins of Kibyra⁴⁸. This altar is highly primitive in its local workmanship⁴⁹.

The altar has a different iconography from the reliefs of thunderbolts found on the high plateau. This thunderbolt is quite primitive, in the form of straight lines, without detail and with four rays. Beneath the thunderbolt is a humped bull with both forelegs raised in the air. The village of Hisarardı, where the altar is located, is in the territory of Kibyra. The humped bull is a figure also seen on the Hellenistic and Roman coins of Kibyra. On the coins of Kibyra, the bull is depicted leaning forward and extending its right leg forward, bending its right leg at the knee to attack⁵⁰. The bull on the altar, dated to the Roman period, must be a local interpretation of the humped bull on the coins and it appears on this altar as the attribute of Zeus⁵¹.

Fig. 9: Stele with Winged Thunderbolt and Humped Bull Motif Found in Hisarardı Village.

⁴⁸ Although the bull is associated in myths with Zeus taking the form of a bull and kidnapping Europa (Apollod. bibl. 3, 1, 1; Moschos 2), in rural life it is identified with animal husbandry. For examples of humped bull depicting coins see, SNG Cop Phrygia 270-271; BMC Phrygia 21; RPC II 1267.

⁴⁹ Dökü – Baytak 2015b, 221.

⁵⁰ For the coins see fn. 48.

⁵¹ For the relation between Zeus and bull, see Özüdoğru 2020, 292-294.

Yağpınar Neighborhood of Kargalı Village

In the Yağpınar neighborhood, located 2 km east of Kargalı Village, west of Hisarardı Village, there are scattered ceramic finds dating from the Roman period. This area must have been a village connected to Kibyra during the Roman period, like Hisarardı village described above, with its plains and water sources overlooking the lake.

In the square of the neighborhood, a square altar made of limestone was found during the construction of a canal⁵². On one side of this altar, a five-rayed and winged thunderbolt measuring 74x48 cm can be seen (Fig. 10a-b). Next to the thunderbolt is a broken figure. This figure, which is almost the same size as the thunderbolt, is understood to be a standing person from photogrammetric analysis. It is most likely depicted with the figure's face facing the lighting. However, due to the destruction of the figure, it is not possible to provide a clear opinion as to who was depicted.

Fig. 10a-b: Altar with Winged Thunderbolt and Human Relief and Photogrammetry Result.

The Forest Nursery at Kibyra

The altar of Zeus, which is preserved in the garden of the Forest Nursery in the west of Kibyra, attracts attention with its winged five-rayed thunderbolt on its front face (Fig. 11a-b)⁵³. The front side of the rectangular altar depicts the thunderbolt of Zeus, while the other sides are decorated with a Pisidian shield, a wreath, and a rosette. However, what distinguishes this depiction from the others is the depiction of a headless bird with its tail feathers and wings in the center of the thunderbolt. This altar in the Forest Nursery must have come from one of the dozens of rural settlements, large and small, that we have identified in the territory of Kibyra⁵⁴.

⁵² Dökü 2014, 234-235 Res. 7.

⁵³ Tarkan 2011, 32-33 kat. no. 16; Özüdoğru 2020, 332.

⁵⁴ Dökü – Baytak 2017, 261-268.

Fig. 11a-b: Altar of Zeus in the Forest Nursery at Kibyra (Source: Tarkan 2011, 32-33 cat. no. 16).

Altar Depicting a Thunderbolt from Burdur Archaeology Museum

An altar of unknown provenance with the inventory No. 233.93.94 is in the Burdur Archaeology Museum (Fig. 12). The altar measures 65x41x36 cm and has upper and lower projecting profiles. There is an elevation measuring 31x31 cm at the top of the altar. The body of the altar is 37 cm high, and, in this area, it bears a 33 cm high three-rayed thunderbolt on the front face. Each ray is about 5 cm thick, and the bond is 6 cm. The rear side of the altar is rough, and the other sides are smooth. The altar does not carry any inscription.

Altar Sacred to Zeus Galaktinos from Burdur Archaeology Museum

A marble altar (Fig. 13) of unknown origin is in the Burdur Archaeological Museum. The upper part measures 26x21 cm with a projecting profile of 4 cm from the top and 7 cm from the bottom. It bears a four-line ancient Greek inscription, the first line of which is on the profile projection. The 30 cm high body is framed by a one cm molding on the right and left sides, within which the inscription and a winged thunderbolt in the form of a wheat bundle can be seen. The thunderbolt is finely carved and has six rays. There is a bud at the top and bottom, dividing the rays into two equal parts. The length is 22 cm. The taenias of the bundle are tied in the center and spread out on both sides and flutter like wings. The altar is plainly carved and profiled on all four sides, with a faded cross carved later on the left side. The ancient Greek inscription bears the letters broken-bar alpha, angular sigma, kappa with small ears, and omega with an inverted horn and two separate lines.

Find spot: Unknown.

Inv. no.: -

Dimensions: h.: 53 cm; w.: 25.5 cm (shaft) – 26 cm (profile); d.: 20-22 cm (shaft) – 26-28 cm (upper and lower profile); l.h.: 2 cm.

Date: Roman Imperial Period (due to lettering).

	Δι̅ Γαλακτίν[ω] Μῆνις Παπου ἱερεὺς μετὰ τέ-	The priest Menis, son of Papas, (dedicated this altar) with his children
4	κν (relief) ων. to Zeus Galaktinos.	

L. 1: The epithet Galaktinos derives from τὸ γάλα, meaning milk. This epithet meaning milk-white was first recorded by W. Ramsay in 1884 during his second trip to Lydia⁵⁵. The inscription reveals that the people of Etsia offered offerings to Zeus Galaktinos for their crops in accordance with Apollo's order⁵⁶. An inscription at Lyendos (Aktas, Uşak) in Lydia records this epithet as Zeus Galaktios⁵⁷. Apart from Lydia, it has also been recorded in Konana of Pisidia, which is localized in Gönen, today's Isparta⁵⁸. The Konana inscription is on a libation altar decorated with a bull. This attribute of Zeus must be related to the fact that he was fed by the she-goat Amaltheia after his birth. Therefore, he was the protector of the milk animals and, according to the inscription found by W. Ramsay, of the crops⁵⁹. An epithet associated with milk in connection with crops can only be explained by animal husbandry in pasture and grazing areas. The inscription must have been brought to the museum from within the borders of Burdur, and thus from the Pisidia region.

Fig. 12: Altar Depicting a Thunderbolt, Registered in the Inventory of Burdur Archaeology Museum.

Fig. 13: Altar Sacred to Zeus Galaktinos.

⁵⁵ Ramsay 1890, 235.

⁵⁶ See also: Robert 1955, 240, 244; Schwabl 1972, 294.

⁵⁷ Although it has been suggested that the epithet Galaktios comes from a settlement called Galaktion, recent studies suggest that it would be the same as Galaktinos. See, de Hoz 1999, 49, 294 no. 61.30; see also Şahin 2001, 52.

⁵⁸ Labarre et al. 2010, 85 cf. Iversen 2012, 123 no. 29.

⁵⁹ See also, Calder 1912, 248.

LL. 2-3: Papas or Papes⁶⁰. Menis is seen as a priest of Zeus Galaktinos. In this case, a rural temple area should be expected.

In the rural settlements of Kabalis/Kabalia, Pisida⁶¹, Phrygia⁶² and Lykonía⁶³ a large number of altars dedicated to Zeus have been found. On most of these altars, the front face shows a clothed bust of Zeus, while on the side faces there is a bunch of grapes, almost like Dionysus, indicating that he was a god of fertility. In contrast, the bull is not depicted. In the examples found in Kabalis/Kabalia and rural settlements of Pisidia, the thunderbolt reliefs represent Zeus alone.

Sanctuary of Zeus in Kağılcık

A sanctuary of Zeus, which was identified during the surveys conducted by M. Özsait, is observed on the conical hill rising on the roadside next to the Roman settlement in the Karamanlı Kağılcık village⁶⁴. At the summit of this small hillock, next to a large round offering bowl carved on rock, a relief of an eagle representing Zeus, the most magnificent of the Olympian gods, clings to the rock with only its feet. It is understood that this sanctuary, which is probably located in the Roman settlement and on the antique route, was organized not only for the inhabitants but also for those who used the road. In the Pisidian countryside, there is no other open-air sanctuary with an offering pit dedicated to Zeus and an eagle depiction of Zeus' attribute right next to it.

THUNDERBOLT RELIEFS ON ARCHITECTURAL BLOCKS

Tandır Locality

During the surveys conducted in the Tandır locality situated 4 km south of Ören Pınar and northwest of Yazır Lake, architectural block fragments used in the construction of the fountain in front of the Yörükler Fountain were documented. Among the blocks are a fragment of a column and a half block. On both sides of the block, there is a relief of a thunderbolt, of which the upper half has been destroyed⁶⁵.

In the rural settlements of Kabalis/Kabalia, the reliefs of thunderbolts on architectural blocks mentioned above are not as common as on rock reliefs or altars. The reason for this is the periodic use of rural settlements and the use of simple rubble stones for this purpose. However, the thunderbolt on the architectural block at the Tandır locality mentioned above is related to the settlement of Çakıryurdu⁶⁶. Architectural details such as limestone blocks, columns, etc. indicate that the area was used as a 'kome' over a long period of time. It is the central settlement of the high plateau. On the other hand, it is unclear in which building and for what purpose the block with the thunderbolt relief was used. A similar architectural block with a thunderbolt was found on the Propylon where access was provided to the North (Sacred) Agora of Laodicea. The relief is traced on the cassette section of the arch cassette block and eagle depiction is also seen on the blocks belonging to the building⁶⁷. The Propylon, according to C. Şimşek, opens to a

⁶⁰ Zgusta 1964, 407-409, §1191-1, §1191-2, §1191-3, §1191-4. See also, LGPN V.C s.v. Μῆνις and Παπας / Παπης.

⁶¹ See for Kelbessos, Özdilek 2008, 334 Res. 12. For the examples from the Antalya Archaeology Museum, see Gökbalp Özdil 2020.

⁶² MAMA VI 87. This inscription is either a local deity or an epithet of Trajan, see Robert 1954, 165 no. 42. See also, Söğüt – Şimşek 2001, 279-332 Res. 19.

⁶³ For the cult and altars of Zeus in Lycaonia, see Baldıran 2008; 2015, 417- 420; Baldıran – Gider 2014.

⁶⁴ Özsait et al. 2005, 168, see also p. 181 Fig. 12-14; Dökü 2021b, 297 Res. 8a, b.

⁶⁵ Dökü 2018, 264.

⁶⁶ Dökü 2018, 264-265.

⁶⁷ Yılmaz Kolanç 2018, 381-383 Res. 360.

temenos where a temple of Zeus was located⁶⁸. According to S. Durugönül, in Cilicia, the reliefs of thunderbolts were found on the door lintels of farm buildings, dwellings and towers in the rural settlements in the territory of Olba⁶⁹. In addition to these civil structures, H. Şahin identified thunderbolts on the lintels of a temple/monumental tombs in Mountainous Cilicia⁷⁰. In this region, the reliefs of thunderbolts are found not only on civil buildings but also on monumental tombs, thus establishing the connection of Zeus with the tombs. Similarly, architectural blocks with reliefs of thunderbolts were also found by A. Baldıran in rural Lycia⁷¹.

Zeus and the Thunderbolt on the City Coins of Kabalis/Kabalia and Pisidia

The thunderbolt, the attribute of Zeus, is one of the most widely used depictions in ancient art and coins. On the reverse of the silver coins of Balboursa⁷² and Oinoanda⁷³ from the cities of Kabalis/Kabalia, the thunderbolt was displayed in the Hellenistic period.

On the coins of Oinoanda, the thunderbolt does not appear alone. Here it is between the talons of the eagle⁷⁴, another attribute of Zeus (Fig. 14a). On the reverse of the coins of Balboursa, a winged thunderbolt is seen in a wreath (Fig. 14b).

Fig. 14: Coins from Oinoanda (a; see WildWinds 1), Balboursa (b; see WildWinds 2) and Kibyra (c, d, e; see respectively RPC I, 2885; IV.2, 1946; SNG von Aulock 3739).

The thunderbolt reliefs identified as rock reliefs are mostly located in Balboursa territory. As explained in detail above, it is understood that the rock reliefs were made during the Roman Imperial period, based on the contexts found in the settlements. The coins of Balboursa, on the other hand, date to the Hellenistic period. Therefore, there is a considerable time gap between the coins and the rock reliefs. However, the existence of a significant worship of Zeus in the city

⁶⁸ Şimşek 2013, 281; Yılmaz Kolancı 2018, 381-383 Res. 360.

⁶⁹ Durugönül 1998.

⁷⁰ Şahin 2007, 115-179.

⁷¹ Baldıran 2015, 417-420.

⁷² BMC Lycia 2 Lev. X,8.

⁷³ BMC Lycia 1 Lev. XV,9.

⁷⁴ According to Pliny (nat. 10, 4, 15) the primary reason for attributing the eagle to Zeus is that this bird is immune to weather phenomena such as lightning and thunder.

of Balboursa in the Hellenistic period is certain. With the increase in the economic use of the highlands during the Roman period, it would not be surprising that this cult spread to the countryside with the meanings of rain-maker and fertility-bringer.

In Kibyra during the Roman Empire, Zeus carrying a thunderbolt is seen standing on coins minted during the reign of Tiberius (Fig. 14c) and sitting on a throne during the reigns of Antoninus Pius and Diadumenianus (Fig. 14d-e, respectively)⁷⁵.

In addition to Kibyris and Kabalis/Kabalia, the mountainous Pisidian cities of the Hellenistic period also depict the thunderbolt on their coins.

In Kremna, one of the Pisidian mountain cities, coins dated to the end of the first century B.C. show the head of Zeus on the obverse and a winged thunderbolt on the reverse⁷⁶.

Above, we have described in detail the archaeological material from the high plateaus and rural areas of Pisidia, where Zeus was represented by the thunderbolt. However, the coins of Selge are the most striking example of Zeus being a powerful deity in Kabalis/Kabalia and Pisidia and the widespread use of the thunderbolt in his depiction. The silver coins of Selge in the Hellenistic period are characterized by coins in which Zeus is worshipped with the attribute of the thunderbolt⁷⁷. These coins show the head of Heracles on the obverse, and a winged thunderbolt and a bow on the reverse. Therefore, it emphasizes the significance of Zeus and Heracles for the city from the second century B.C. onwards. On the coins of the city during the Roman Empire period, a quite different expression is observed. On the reverse side of the coins, two gnarled and leafless trees are seen on a rectangular platform, which is accessed by a ladder. In front of the platform are two altars, often with fire burning on them. Above or next to the platform, on the right is a thunderbolt, while on the left is a gnarled stick. The architectural platform depicted on the reverse of the coin is, according to Nollé⁷⁸, a place of worship sacred to Zeus and Heracles. There are also Roman imperial silver coins depicting the thunderbolt and bow on the reverse⁷⁹ (Fig. 15).

In the aforementioned coin issues, the thunderbolt represents Zeus in the cities of Kabalis/Kabalia and Pisidia from the Hellenistic period onwards. This iconography, which existed in the cities, was carried to the rural areas in the Roman period, where we have identified archaeological traces, with rock reliefs and altars.

Fig. 15: Selge Coin Dated to the Reign of Hadrian (Source: RPC III 280).

⁷⁵ BMC Phrygia 39, 56; SNG Cop Phrygia 280, 288; von Aulock 3739; Tübingen 4101; RPC I 2884A-B, 2885; IV.2 1946. The depiction of Zeus, with or without the thunderbolt, has a prominent place in Kibyra. The depictions seen since the time of Augustus can be traced almost continuously until the third century A.D., see Kileci 2022, 189-192.

⁷⁶ BMC Lycia 3 pl. XXXV,3.

⁷⁷ BMC Lycia 47, 50.

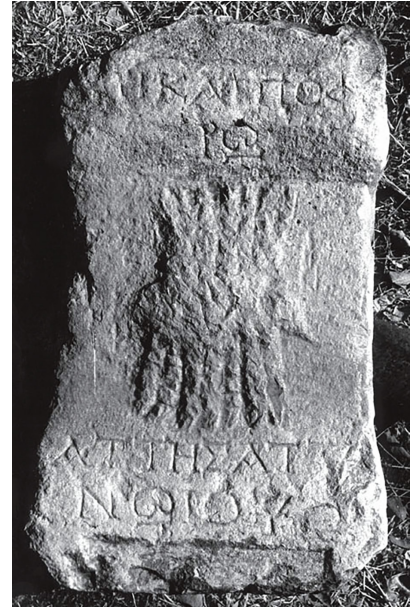
⁷⁸ Nollé 2015.

⁷⁹ RPC III 2819, 2820; IV.3 4959; IX 1040, 1043.

CONCLUSION AND ASSESSMENT

In the Kabalis/Kabalia region, which includes the cities of Kibyra, Oinoanda, Boubon and Balboura, many records associated with Zeus are encountered both in the cities and in rural and high plain areas. In the agreements between these cities and in some inscriptions, Zeus appears as *philios*⁸⁰ as a sign of amity and *soter*⁸¹ as savior, while in the countryside he is glorified with adjectives such as *megas*, *megistos* and *epekoos*⁸². Zeus was also identified with Sabazios, the Phrygian god of fertility, in this region and was also known as Zeus Sabazios⁸³. However, no thunderbolt nor a bust of Zeus is found in the material cultural remains that contain these epithets. On the other hand, the inscriptions found in and near this region, where the epithet *karpophoros* is recorded, contain the thunderbolt of Zeus⁸⁴. The best example of this is a relief shaped like an ear of wheat tied in the shape of a wheat spike but resembling a thunderbolt (Fig. 16). Considering the examples from outside this region and the altar in the inventory of the Burdur Archaeology Museum, this relief and its derivatives are also seen with the *soter*, *galaktinos*, *bronton* and *khalazios*⁸⁵.

In the city centers of Kabalis/Kabalia and Pisidia, there are very few examples where the thunderbolt attribute alone represents Zeus. On the high plateau, in permanent or periodic rural settlements, the thunderbolt is intensively traced on rock reliefs, altars, and architectural blocks. This can be seen through an understanding of the economy created by the mobile farmers/shepherds on the high plateaus, detailed above. Therefore, not only the reliefs and inscriptions, but also the settlement patterns and the interpretation of the region with its local deities, such as the *Di-oscuri* and the goddess, the triune gods and *Kakasbos / Herakles*, reveal that the thunderbolt reliefs are linked to agricultural productivity, animal husbandry and protection.

Fig. 16: Wheat Bundle Designed in the Form of a Winged Thunderbolt (Source: Horsley 2007, 112 no. 190-191 and pl. 153).

⁸⁰ I.Kibyra 2; I.Aph2007 8. 210; SEG 62.1377

⁸¹ I.Kibyra 44A-E, 78, 95; Petersen – von Luschan 1889, 187 no. 246-248; Milner 1998, 44 no. 108; SEG 48.1590.

⁸² Ramsay 1895, 307 no. 114; Corsten et al. 1998, 55-57; SEG 48.1605, 61.1235; I.Kibyra 79; Corsten 2015, 7-10.

⁸³ For Zeus Sabazios see also, Milner 1998, 48 no. 114; SEG 48.1585; CCIS II, 19 no. 43; Kileci 2022, 68-71.

⁸⁴ I.Kibyra 95.

⁸⁵ See fn. 11 and p. 45.

BIBLIOGRAPHY

- Akyürek Şahin, E. N. 2002. Phrygia'da Çiftçi Tanrısı Dii Brontonti Eukhen. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Antalya.
- Arkwright, W. 1914. "The Cabalians of Herodotus." *JHS* 34:64-65.
- Baldıran, A. – Z. Gider 2014. "A Rectangular Votive Altar from Lycaonia Region." *Anodos. Studies of the Ancient World* 11/2011:21-28.
- Baldıran, A. 2008. "A Study About Cults of Lycaonia Region." *Anodos. Studies of the Ancient World* 6-7/2006-2007:35-45.
- Baldıran, A. 2015. "The Cult of Zeus in Lycaonia." P. M. Militello – H. Önez (ed.), *SOMA 2011: Proceedings of the 15th Symposium on Mediterranean Archaeology, held at the University of Catania 3-5 March 2011*. (BAR International Series 2695 (I)). Vol. 1. Oxford: BAR Publishing, 417-420.
- Bean, G. E. 1948. "Notes and Inscriptions from Lycia." *JHS* 68:40-58.
- Bean, G. E. 1950. "Notes and Inscriptions from the Cibyratis and Caralitis." *BSA* 51:136-156.
- Beceren, N. 2018. Kibyratis ve Çevresi Kaya Kabartmaları. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Burdur.
- Beceren, N. 2019. "Pisidia ve Kibyratis Bölgesi Kaya Kabartmaları.": B. Yuvalı – T. Eğri (ed.), *7. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı – III (İşletme - Mimarlık ve Şehircilik - Psikoloji - Sanat)*. Ankara: Sage Yayıncılık, 243-260.
- Beekes, R. S. P. 2010. *Etymological Dictionary of Greek*. Leiden: Brill.
- BMC Lycia. Hill, G. F. 1897. *A Catalogue of Greek Coins in the British Museum. Catalogue of Greek Coins of Lycia, Pampyphlia and Pisidia*. London.
- BMC Phrygia. Head, B. V. 1906. *A Catalogue of Greek Coins in the British Museum. Catalogue of Greek Coins of Phrygia*. London.
- Calder, W. M. 1912. "Julia-Ipsus and Augustopolis." *JRS* 2:237-266.
- CCIS. *Corpus Cultus Iovis Sabazii*. 3 vols. Leiden 1983-1989.
- Chaniotis, A. 2004. "Epiclesis." *New Pauly Antiquity* 4:1064-1066.
- Cook, A. B. 1914. *Zeus: A Study in Ancient Religion*. Vol. I. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cook, A. B. 1925. *Zeus: A Study in Ancient Religion*. Vol. II. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cook, A. B. 1940. *Zeus: A Study in Ancient Religion*. Vol. III (Part I & II). Cambridge: Cambridge University Press.
- Corsten, T. – O. Hülnden 2012. "Zwischen den Kulturen. Feldforschungen in der Kibyratis. Bericht zu den Kampagnen 2008-2011." *Ist-Mitt* 62:7-117.
- Corsten, T. – O. Hülnden 2013. "Kibyratis Araştırmaları 2012/ Research in the Kibyratis in 2012." *ANMED* 11:193-198.
- Corsten, T. 2015. "An Inscription from Çavdır in the Burdur Museum and the Persistence of Ancient Place Names." H. Metin – B. A. Polat-Becks – R. Becks – M. Fırat (ed.), *Pisidia Yazıları Hacı Ali İkinci Armağanı*. İstanbul: Ege Yayınları, 7-12.
- Corsten, T. – T. Drew-Bear – M. Özsait 1998. "Forschungen in der Kibyratis." *EpigAnat* 30:47-78.
- Coulton, J. J. 2012. *The Balboura Survey and Settlement in Highland Southwest Anatolia*. Vol. 1. London: British Institute at Ankara.
- Cramer, J. A. 1832. *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*. Vol. II. Oxford: Oxford University Press.
- de Hoz, P. 1999. *Die lydischen Kulte im Lichte der griechischen Inschriften*. Asia Minor Studien 36. Bonn: Dr. Rudolf Habelt.
- Dedeoğlu, J. 2005. "Aksu Zindan Mağarası Kutsal Alanı." *Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu* 14. Ankara: Kültür ve

Turizm Bakanlığı DÖSİM Basımevi, 153-166.

Dedeoğlu, J. 2005. "The Sanctuary at Zindan Mağarası in the Light of the New Archaeological Evidence." *Gephyra* 2:95-102.

Doğan, Y. 2019. Antik Veriler Işığında Milyas ve Kabalia Bölgelerinin Tarihi Coğrafyası, İdari, Sosyokültürel ve Dini Yapısı. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Antalya.

Dökü, F. E. – İ. Baytak 2012. "Uylupınar (Erken Kibyra) Yerleşimi 2012 Yüze Araştırmaları." B. Hümmüzlü – M. Fırat – A. Gerçek (ed.), *Sempozyum Bildiri Kitabı (5-6.11.2012)* Pisidia Araştırmaları I. Isparta: S.D.Ü. Arkeoloji Uygulama ve Araştırma Merkezi, 71-89.

Dökü, F. E. – İ. Baytak 2015a. "2014 Yılı Uylupınar (Erken Kibyra) Yerleşimi Yüze Araştırması / Report on the 2018 Surveys at Uylupınar (Early Kibyra)." *ANMED* 13:208-217.

Dökü, F. E. – İ. Baytak 2015b. "Uylupınar (Erken Kibyra) Yerleşimi 2013-2014 Yılları Yüze Araştırmaları." *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 3.1:217-240.

Dökü, F. E. – İ. Baytak 2016. "2015 Yılı Uylupınar (Erken Kibyra) Yerleşimi Yüze Araştırması / Surveys at Uylupınar (Early Kibyra) Settlement in 2015." *ANMED* 14:282-295.

Dökü, F. E. – İ. Baytak 2017a. "Korkuteli Karabayır Taş Yığma Tümülüsleri Işığında Demir Çağ Kabalis ve Milyas İlişkileri." *Cedrus* 5:11-19. DOI: 10.13113/CEDRUS /201702

Dökü, F. E. – İ. Baytak 2017b. "Kabalis Bölgesi Demirçağ Yerleşim Tipleri ve Gözetleme-Haberleşme Kaleleri." *Mediterranean Journal of Humanities* 7.2:223-242. DOI: 10.13114/MJH.2017.359

Dökü, F. E. – İ. Baytak 2017c. "2016 Uylupınar (Early Kibyra) Settlement Survey / 2016 Yılı Uylupınar (Erken Kibyra) Yerleşimi Yüze Araştırması." *ANMED* 15:261-268.

Dökü, F. E. – D. Çomak 2023. "Iron Age Ceramics of the Uylupınar (Early Cibyra) Settlement." *Cedrus* 11:1-33. DOI: 10.13113/CEDRUS.202301

Dökü, F. E. – A. İ. Harmanda 2020. "Roma Dönemi Kibyris - Kabalis Kırsal Yerleşimleri Ekonomisi." A. Mörel – G. Kaşka – H. Köker – M. Kaşka – M. Fırat – S. O. Akgönül (ed.), *Pisidia ve Yakın Çevresinde Üretim, Ticaret ve Ekonomi. Uluslararası Sempozyum Bildirileri*. Pisidia Araştırmaları 2. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, 20-36.

Dökü, F. E. – Ş. Kileci 2022. "Ares Reliefs and a New Votive Inscription to Ares in the Rural Highlands of Kabalis/Kabalia." *Adalya* 25:105-124.

Dökü, F. E. 2013. "Uylupınar Yerleşmesi (Erken Kibyra) ve Çevresi Yüze Araştırması 2012 / Surveys in and around Uylupınar Settlement (Early Kibyra) in 2012." *ANMED* 11:239-249.

Dökü, F. E. 2014. "2013 Yılı Uylupınar (Erken Kibyra) Yerleşimi Yüze Araştırması / 2013 Surveys at Uylupınar Settlement (Early Kibyra)." *ANMED* 12:230-236.

Dökü, F. E. 2018. "Report on the 2017 Surveys at Uylupınar (Early Kibyra) / 2017 Yılı Uylupınar (Erken Kibyra) Yüze Araştırması Raporu." *ANMED* 16:260-267.

Dökü, F. E. 2019a. "2017 Yılı Uylupınar (Erken Kibyra) Yüze Araştırması Raporu." *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 36.1:513-530.

Dökü, F. E. 2019b. "Report on the 2018 Surveys at Uylupınar (Early Kibyra) / Uylupınar (Erken Kibyra) Yüze Araştırmaları 2018 Yılı Raporu." *ANMED* 17:63-68.

Dökü, F. E. 2020. "Uylupınar (Erken Kibyra) Yüze Araştırmaları 2018 Yılı Raporu." *Phaselis* 6:217-235.

Dökü, F. E. 2021a. "2019 Uylupınar Erken Kibyra Yüze Araştırması." *Phaselis* 7:133-146. DOI: 10.5281/zenodo.5805861

Dökü, F. E. 2021b. "Antik Dönemde Burdur Çevresi Yerel Tanrıları ve Açık hava Tapınakları." *Her Yönü ile Burdur*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 289-299.

Durugönül, S. 1998. *Türme und Siedlungen im Rauhen Kilikien: Eine Untersuchung zu den archäologischen Hinterlassenschaften im Ol-*

bischen Territorium. Asia Minor Studien 28. Bonn: R. Habelt.

Eraydın, N. 2022. "Two Newly Discovered Votive Inscriptions to Zeus Bronton." *Libri* 8:139-147. DOI: 10.5281/zenodo.7276437

French, D. 1994. "Isinda and Lagbe." D. French (ed.), *Studies in the History and Topography of Lycia and Pisidia: in Memoriam A. S. Hall*. (BIAA Monograph Series). Oxford: British Institute at Ankara, 53-92.

Gökalp Özdil, N. 2020. "Antalya Müzesi'nden Zeus Khalazios için Yeni Bir Adak Yazıtı." *Cedrus* 8:489-495. DOI: 10.13113/CEDRUS.202099

Hamdi, Ş. 2007. "Doğu Dağlık Kilikia: Polix-Khora İlişkileri Üzerine İlk Düşünceler." *Colloquium Anatolicum* 6:115-179.

Henrichs, A. 2010. "Zeus (Ζεύς/Zeus, genitive Διός/Diós)." *New Pauly Antiquity* 15, 918-926.

Horsley, G. H. R. 2007. *The Greek and Latin Inscriptions in the Burdur Archaeological Museum*. Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor 5. The British Institute at Ankara Monographs 34. London: The British Institute of Archaeology at Ankara.

I.Kibyra. Corsten, T. 2002. Die Inschriften von Kibyra. Band 1: *Die Inschriften der Stadt und ihrer näheren Umgebung*. IK 60. Bonn: Dr. Rudolf Habelt.

Iaph2007. Reynolds, J. – C. Roueché – G. Bodard 2007. *Inscriptions of Aphrodisias*. Available at <http://insaph.kcl.ac.uk/iaph2007>

Iversen, P. A. 2012. "Inscriptions from Pisidian Konane (Conana) and the Surrounding Area." *EpigAnat* 45:103-152.

Kahya, T. 2015. "Düver – Yarım Ada Kaya Kabartmaları." *Cedrus* 3:129-39. DOI: 10.13113/CEDRUS.2015011399

Karayaka, N. 2007. *Hellenistik ve Roma Döneminde Pisidya Tanrıları*. İstanbul: Ege Yayınları.

Kileci, Ş. 2022. Kibyra Pantheon'u ve Teritoryumundaki Kültler. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Akdeniz Üniversitesi Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü: Antalya.

Küçük, S. 1999. Kuzey Likya Yatan Aslan Kapaklı Lahitleri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul.

Labarre, G. – M. Özsait – N. Özsait 2006. "Les reliefs rupestres de Tefenni (Pisidie)." *Anatolia Antiqua* 14:89-115.

Labarre, G. – M. Özsait – N. Özsait 2010. "Monuments Funéraires et Inscriptions de Pisidie (Burdur - Isparta)." *AA* 18:59-89. DOI: 10.3406/anata.2010.1302

LGPN V.C. Fraser, P. M. – E. Matthews (ed.) 2018. *Lexicon of Greek Personal Names. Vol. V.C: Inland Asia Minor*. Oxford: Clarendon Press.

LSJ. Liddell, H. G. – R. Scott 1883. *The Greek-English Lexicon*. New York: Harper & Brothers.

Magie, D. 1950. *Roman Rule in Asia Minor. To the End of the Third Century After Christ*. 2 vols. Princeton: Princeton University Press.

MAMA VI. Buckler, W. H. – W. M. Calder 1939. *Monuments and Documents from Phrygia and Caria*. «Monumenta Asiae Minoris Antiqua» 6. Manchester.

MAMA IX. Levick, B. – S. Mitchell – J. Potter – M. Waelkens (ed.) 1988, *Monumenta Asiae Minoris Antiqua, Vol. IX. Monuments from the Aezanitis recorded by C.W.M. Cox, A. Cameron, and J. Cullen*. Journal of Roman Studies Monographs 4. London: Society for the Promotion of Roman Studies.

Milner, N. P. 1998. *An Epigraphical Survey in the Kibyra - Olbasa Region, Conducted by A. S. Hall*. The British Institute of Archaeology at Ankara (B.IAA) Monograph 24. Oxford: The British Institute of Archaeology at Ankara.

Milner, N. P. 2004. "Ancient Inscriptions and Monuments from the Territory of Oinoanda." *AnatStud* 54:47-77.

Money, D. K. 1990. "Lions of the Mountains. The Sarcophagi of Balbura." *AnatStud* 40:29-54.

Nollé, J. 2015, *Sikkeler, Ağaçlar ve Alimler: Selge Pisidia'nın Dağ Şehrinde Bir 'Doğa Tapınağı'*.

İstanbul: AKMED.

Özdilek, B. 2008. "The Discoveries Made Concerning Cult Elements from Kelbessos." *Anodos. Studies of the Ancient World* 6-7/2006-2007:331-343.

Özsait, M. – G. Labarre – N. Özsait 2005. "Recherches dans le village de Kağılcık (Pisidie) – Le sanctuaire rupestre et les inscriptions." *Adalya* 8:167-189.

Özsait, M. 2006. "2004 Yılı Burdur İli Yüzey Araştırmaları." *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 23.2:259-268.

Özsait, M. 2007. "2005 Yılı Burdur İli Yüzey Araştırmaları." *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 24.2:463-478.

Özsait, M. 2008. "2006 Yılı Burdur ve Isparta Yüzey Araştırmaları." *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 25.2:307-322.

Özsait, M. 2010. "Isparta ve Burdur 2009 Yılı Yüzey Araştırmaları / Surveys in Isparta and Burdur in 2009." *ANMED* 8:127-135.

Özudoğru, Ş. 2018. "Kibyra ve Yakın Çevresinin Erken Dönem Yerleşim Tarihçesi." M. Arslan – F. Baz (ed.), *Arkeoloji, Tarih ve Epigrafi'nin Arasında: Prof. Dr. A. Vedat Çelgin'in 68. Doğum Günü Onuruna Makaleler*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 745-763.

Özudoğru, Ş. 2020. *KIBYRA: Kibyra Maior/ Caesarea Cibyra*. Kibyra Kazı ve Araştırmaları Monografi Serisi I. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Petersen, E. – F. von Luschan 1889. *Reisen in Lykien, Milyas und Kibyritis: Reisen im südwestlichen Kleinasien*. Vol. 2. Vienna: Carl Gerold's Sohn.

Pironti, G. 2017. "Çoktanrıçılığın Dili." U. Eco (ed.), *Antik Yunan*. İstanbul: Alfa, 552-558.

Ramsay, W. 1890. *The Historical Geography of Asia Minor*. London: John Murray.

Ramsay, W. M. 1895. *The Cities and Bishoprics of Phrygia, Being an Essay of the Local History of Phrygia from the Earliest Times to the Turkish Conquest*. Vol. 1. Oxford: Clarendon Press.

Robert, L. 1954, *La Carie. Histoire et géograp-*

hie historique avec le recueil des inscriptions antiques. II. Le plateau de Tabai et ses environs. Paris: Adrien-Maisonneuve.

Robert, L. 1955. *Hellenica*. Vol. X. Paris: Adrien-Maisonneuve.

Robert, L. 1983. "Documents d'Asie Mineure." *BCH* 107:497-599.

RPC. *Roman Provincial Coinage*. London and Paris 1992-. <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/>

Schwabl, H. 1972. "Zeus." *RE* 2.19:253-376.

SEG. *Supplementum epigraphicum graecum*. Leiden 1923-.

Smith, T. J. 1997. "Votive Reliefs from Balboura and its Environs." *AnatStud* 47:3-49.

Smith, T. J. 2011. "Highland Gods: Rock-cut Votive Reliefs from the Pisidian Survey." *AnatStud* 61:133-150.

SNG Cop Phrygia. *Sylloge Nummorum Graecorum, Denmark, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum*. Copenhagen, 1942-1979.

SNG Tübingen. *Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland, Münzsammlung Universität Tübingen*. Berlin, 1981-.

SNG von Aulock. *Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland, Sammlung Hans von Aulock*. Berlin, 1957-1967.

Söğüt, B. – C. Şimşek 2001. "Çivril ve Çevresindeki Arkeolojik Yerleşmeler-Eumeneia." *Dünden Bugüne Çivril Sempozyumu*. Çivril, 279-332.

Spratt, T. A. B. – E. Forbes 2008. *Milyas, Kibyritis ve Likya'da Yolculuklar*. Suna – İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Çeviri Dizisi, 3. (Çev. D. Türker). İstanbul: Suna – İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.

Şahin, N. 2001. *Zeus'un Anadolu Kültleri*. İstanbul: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.

Şimşek, C. 2013. *Laodikeia (Laodicea ad Lycum)*. Laodikeia Çalışmaları 2. İstanbul: Ege Yayınları.

Talloe, P. 2015. *Cult in Pisidia. Religious Practice in Southwestern Asia Minor from Alexander the Great to the Rise of Christianity*. SIMA 10. Leuven: Brepols Publishers.

Tarkan, D. 2011. *Kibyra Kabartmalı Sunakları: Tip, Biçem ve Atölye* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Antalya.

WildWinds 1. "BMC 1cf-2", retrieved [October 24, 2023] from www.wildwinds.com/coins/greece/lycia/oinoanda/i.html

WildWinds 2. "BMC 2", retrieved [October 24, 2023] from www.wildwinds.com/coins/greece/lycia/balbura/i.html

Yılmaz Kolancı, B. 2018. *Laodikeia Mimari Bloklarındaki Bitkisel ve Figüratif Kabartmalar*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Denizli.

Zgusta, L. 1964. *Kleinasiatische Personennamen*. Prag: Verlag der tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften.

ANKARA UNIVERSITY
PRESS

ANADOLU ANATOLIA
JOURNAL OF THE ARCHAEOLOGY DEPARTMENT

Anadolu Anatolia 49, 2023, 97-112
DOI: 10.36891/anatolia.1346723

Araştırma Makalesi
Research Article

ÇERKEŞ'TEN BİR ANTİK KENT: TABULA PEUTINGERIANA'DA YER ALAN ANTONIOPOLIS/ANTONINOPOLIS?

Erdinç **BURULDAĞ**¹

¹Sorumlu Yazar/Corresponding

Author: Erdinç Buruldağ
(Dr. Öğr. Üyesi),
Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü
18100 Çankırı / TÜRKİYE
E-Posta: erdincburuldag@karatekin.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3075-5503
ROR ID: <https://ror.org/011y7xt38>

Başvuru Tarihi/Submitted Date:
20.08.2023

Kabul Tarihi/Accepted Date:
05.11.2023

Yayın Tarihi/Published Date:
22.12.2023

Atıf/Cite as: Buruldağ, E. 2023.
"Çerkeş'ten Bir Antik Kent:
Tabula Peutingeriana'da Yer Alan
Antoniopolis/Antoninopolis?"
Anadolu Anatolia 49: 97-112
DOI: 10.36891/anatolia.1346723

Anahtar Kelimeler: *Tabula Peutingeriana, Antoniopolis, Çerkeş, Harita, Yol Ağı, Paphlagonia.*

Öz: Birden fazla parçadan oluşan Tabula Peutingeriana'nın IX. kısmında Bithynia ve Paphlagonia bölgeleri arasında doğuya doğru uzanan iki yol güzergahı görülmektedir. Bunlardan biri olan güneydeki yolun Nikomedia ile Sinope arasındaki bölümü üzerinde bulunan yer adlarından biri de Antoniopolis'dir. Tabula Peutingeriana'da belirtildiği üzere burası, Gangaris olarak yazılı olan Gangra'nın 64 Roma Mili batısında yer almaktadır. Tabula Peutingeriana'nın keşfi ve yayınlanmasını takiben bazı haritalarda Antoniopolis ismine rastlanmaktadır. W. M. Leake, 1822 yılında çizdiği haritada, Antinoopolis olarak belirttiği antik kenti Çerkeş ile eşleştirir. İki asırlık süreç içerisinde Çerkeş ve çevresine gelen seyyahlar ve araştırmacılar, gördükleri arkeolojik verileri not ederken bölgede yapılan yüzey araştırmaları, burada adı ve kuruluş tarihi bilinmeyen bir antik kentin var olduğunu ortaya koymaktadır. Böylelikle söz konusu antik ve modern yerleşimlerin aynı alanda bulunduğu öngörüsü günümüze değin kabul görmüştür. Dolayısıyla mevcut çalışmanın amacı, Çerkeş ile Antoniopolis arasındaki ilişkiyi irdelemektir. Bu bağlamda çalışmada, Çerkeş ve civarındaki antik kentin Tabula Peutingeriana'da yer alan Antoniopolis olup olamayacağı sorusuna eldeki veriler ışığında yanıt aranmıştır. Tabula Peutingeriana'daki söz konusu yer isminin Çerkeş ve özellikle Aydınlar köyünde yayılım gösterdiği anlaşılan yerleşime lokalize edilebilmesi için eldeki arkeolojik ve epigrafik veriler ile antik kaynakların yeterli olmadığı ve bunun için somut kanıtlara ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır.

AN ANCIENT CITY FROM ÇERKEŞ: ANTONIPOLIS/ANTONINOPOLIS IN TABULA PEUTINGERIANA?

Keywords: *Tabula Peutingeriana, Antoniopolis, Çerkeş, Map, Road Network, Paphlagonia.*

Abstract: Tabula Peutingeriana consists of multiple segments, and its IXth segment shows two roads to the east between Bithynia and Paphlagonia. Antoniopolis is one of toponym on the section of the southern road between Nicomedia and Sinope. As indicated on the map, its location is 64 Roman miles west of Gangra, which is written as Gangaris. Some maps that were created after the discovery and publication of Tabula Peutingeriana, include Antoniopolis. W. M. Leake matched Çerkeş up with the ancient city which he described as Antinoopolis, on his map in 1822. Over the past two centuries, travelers and researchers's notes about archaeological data in the region reveal that an ancient city of unknown name and founding date existed here. Thus, the assumption that the ancient and modern settlement are located in the same area has been accepted until today. Therefore, the aim of the current study is to examine the relationship between Çerkeş and Antoniopolis. In this respect, in the study was sought an answer the question of whether the ancient city in Çerkeş and its vicinity is Antoniopolis appeared in Tabula Peutingeriana in the light of the available data. The current archaeological and epigraphic data and ancient sources are not sufficient to locate Antoniopolis in Tabula Peutingeriana in the settlement that spread through Çerkeş, especially Aydınlar village and solid evidence are needed to prove it.

GİRİŞ

Roma'nın bir karayolu haritası olarak adlandırabileceğimiz Tabula Peutingeriana, yer isimleri ve mesafelerin yazımı gibi hususlarda birtakım hataları barındırsa da Anadolu başta olmak üzere farklı coğrafyalardaki yol ağını günümüze taşıması bakımından oldukça değerlidir. Her ne kadar bir bölge ismi olarak ifade edilmemiş olsa da haritada Galatia'nın kuzeyindeki alanın Paphlagonia olduğu bilinmektedir. Söz konusu bölge, Anadolu'nun iç kuzey bölümünün kıyı şeridinde uzanan kısmı yani günümüzde Batı Karadeniz Bölgesi'nin doğusunda yer alır. Tarih öncesi çağlardan günümüze değin önemini koruyan Paphlagonia, jeopolitik konumu sebebi ile Roma Dönemi'nde de gerek deniz yolu ve kıyı şeridi gerekse karayolu güzergahlarını barındırmıştır.

Tabula Peutingeriana'da geçen ve Paphlagonia Bölgesi içerisinde bulunduğu aşikâr olan yer isimleri arasında, konumundan şüphe duyulmayan kentlerle birlikte adına ilk kez rastlanan yerleşimler de mevcuttur. Bölgenin en önemli kentlerinden Gangra ve Anadynata'nın batısındaki ilk durak olan Antoniopolis, bunlar arasındadır.

Günümüzden neredeyse dört asır kadar önce Tabula Peutingeriana göz önünde bulundurulup oluşturulan haritalarla beraber, antik yer isimleri mevcut coğrafi alanlar üzerinde işaretlenerek lokalize edilmeye başlar. Araştırmacılar için kılavuz niteliğindeki bu ilk haritalarda yer alan tespitlerden bazılarına, süreç içinde kuşku ile yaklaşılsa da bunların önemli bir bölümün kabul gördüğü söylenebilir. Haritalardaki bazı öngörülerin ise yer isimlerinin yanına şüphe barındırdığına dair soru işareti eklenmesine rağmen modern yerleşim alanlarıyla özdeşleştiği ve halen güncel araştırmalarla dahi bu ilişkinin somut olarak kanıtlanamadığı görülmektedir. Tabula Peutingeriana'daki Antoniopolis ismi de bunlardan biridir ve burası, süreç içerisinde Çankırı'nın Çerkeş ilçesi ve çevresine konumlandırılan bir kent halini alır. Dolayısıyla çalışmanın amacı, tüm yönleri ile Tabula Peutingeriana'yı tanıtarak, burada bir yer ismi olarak belirtilen Antoniopolis'in, Çerkeş ve çevresiyle ilişkisini mevcut verilerle ortaya koymaktır.

TABULA PEUTINGERIANA

Tabula Peutingeriana, olasılıkla Hellenistik Dönem ya da MS 1. yüzyılda oluşturulmaya başlanan ve 4./5. yüzyıla değin aralıklarla güncellenen Latince bir haritanın¹ 12./13. yüzyıllara ait kopyasıdır. Alman bilim insanı Konrad Bickel yani bilindiği ismi ile Konrad Celtes Protuccius tarafından 1494 yılında bir kütüphanede bulunan harita, kendisinin ölümü üzerine, vasiyeti gereğince, 1507/8 yılında arkadaşı Konrad Peutinger'e geçmiştir. Peutinger, 1547 yılına değin sakladığı haritayı yayınlamak istemişse de bunu başaramadan ölür. Peutinger'in ardından Tabula Peutingeriana ismi ile anılan harita, birkaç kez kaybolup 1714 yılında bulunmasını takiben satışa çıkarılır. 1738 yılında Österreichische Nationalbibliothek bünyesinde yer almaya başlayan harita, günümüzde halen burada saklanmaktadır.² İlk olarak Konrad Miller³ tarafından 1887 yılında yayınlanan Tabula Peutingeriana, 1976 yılında Ekkehard Weber⁴ tarafından yeniden yorumlanmıştır.

Geç Antik Çağ'da dünyanın bilinen tüm coğrafyalarını içeren bu haritanın bir ya da iki sayfasının eksik olduğu kabul edilir. 34 cm genişliğinde olan mevcut 11 sayfa ise yan yana getirildiğinde 675 cm uzunluğuna ulaşmakta ve bir parşömen rulo şeklinde birleştirilmektedir⁵. Eldeki bu sayfalarda; batıda Britanya'dan, doğuda Hindistan'a, kuzeyde Kuzey Denizi'nden, güneyde Akdeniz'in güney kıyıları boyunca uzanan farklı bölgelere dair coğrafi verilerin yanında en azından dört asırlık bir sürecin etnografik ve siyasi durumunu içeren önemli bilgiler yer alır. Haritanın ölçüleri dikkate alındığında söz konusu coğrafi alanların Tabula Peutingeriana üzerine ölçekli ve hatasız bir şekilde işlenmesi mümkün görünmemektedir. Bu yüzden haritayı hazırlayan kartograf ya da kartograflar oldukça dar ve uzun bir alana, bölgeleri kuzey yönelime uygun bir biçimde yerleştirmiştir. Yani bu uygulama, kıta ve coğrafi alanların, kuzey-güney aksındaki kısıtlı alan içerisine doğudan batıya doğru uzatılarak çizilmesini zorunlu kılmıştır. Örneğin Avrupa'nın güneyinde bulunan ve kuzeybatı-güneydoğu yönü ile Akdeniz içerisine uzanan İtalya Yarımadası ile kuzey-güney yönündeki kıta Yunanistan, Tabula Peutingeriana'da doğu-batı doğrultusunda takip edilmektedir. Dolayısıyla haritadaki coğrafi alanları günümüzdeki konumları ile karşılaştırmalı olarak değerlendirebilmek için saat yönünde çevirmek gerekmektedir. Bu coğrafi

¹ Tabula Peutingeriana'nın tarihlendirmesi ve kökenine ilişkin sunulan MS 1. yüzyıl önerisi, Rathmann tarafından daha erken bir tarihe taşınmıştır. Araştırmacı bunu, haritanın ilk versiyonunda, MÖ 3. ortaları/2. yüzyıl başında, coğrafya başta olmak üzere pek çok bilim dalı için önemli katkılar sağlamış olan Eratosthenes'in çizdiği haritanın model alınmış olabileceği önerisiyle açıklar. Yani Rathmann'a göre Tabula Peutingeriana, Hellenistik Dönem ile birlikte oluşturulmaya başlanan ve yaklaşık yedi asırlık süreçte gelişim gösteren bir haritadır. Rathmann 2011-2012, 98-100; Rathmann 2013a, 203-222; Rathmann 2013b, 11-49; Rathmann 2015, 98-131; Rathmann 2016a, 714-735; Rathmann 2018. Podossinov ise Eratosthenes gibi Hellenistik Dönem coğrafyacılarının ortaya koyduğu çalışmalar ile Tabula Peutingeriana'nın pek çok unsuru arasında benzerlikler olduğu yönünde Rathmann ile aynı fikirde olsa da bunun devrin antik Yunan bilim çevrelerinden beslenen Roma uygarlığı için olağan bir durum olduğunu belirtir. Dolayısıyla Roma'nın oluşturduğu haritalar, genişleyen toprakların eklenmesi dışında prensipte yeni veriler sunmamaktadır. Bu yüzden Podossinov, böylesi bir etki göz önünde bulundurulduğunda, Hellenistik Dönem'in ardından çizilen haritaların sadece antik Yunan örnekleri ile yeniden üretilebileceği fikrine kuşku ile yaklaşır ve Rathmann'ın aksine Tabula Peutingeriana'daki pek çok isim ve unsurdan yola çıkarak haritanın kökenini, Agrippa (MÖ 63?-MÖ 12) tarafından oluşturulan haritaya dayandırır. Podossinov 2016, 938-955.

² Miller 1887, 6-14; Kubitschek 1919, 2126; Lieb 1974, 31-34; Weber 1976, 9-10, 29-31; Dilke 1987, 238; Grosjean 1996, 17-18; Talbert 2004, 132-141; Salway 2005, 120; Pazarlı ve diğ. 2007, 245-246; Talbert 2008, 110; Talbert – Elliott 2008, 200; Talbert 2010, 10-17; Albu 2014, 13-17; Rathmann 2015, 100; Rathmann 2016b, 338-339; Mat-hisen 2017, 73-74; Özukan 2017; Rathmann 2020, 72-76.

³ Miller 1887.

⁴ Weber 1976.

⁵ Miller 1887, 5; Kubitschek 1919, 2127; Weber 1976, 10-13; Dilke 1985, 113-114; Dilke 1987, 238; Grosjean 1996, 17; Albu 2005, 136; Salway 2005, 120; Pazarlı ve diğ. 2007, 245-246; Drakoulis 2007, 163; Talbert 2007, 222; Talbert 2010, 73-75; Talbert – Elliott 2008, 200; Fellmeth 2009, 93; Rathmann 2011-2012, 96; Podossinov 2012, 203; Rathmann 2013a, 217; Rathmann 2013b, 44; Albu 2014, 3-4; Rathmann 2015, 101; Rathmann 2016b, 341; Podossinov 2016, 939; Mathisen 2017, 74-76; Özukan 2017; Belke 2017, 52; Podossinov 2019, 42.

farklılıklara rağmen, haritada, denizler, göller, nehirler, ormanlar ve dağlar gibi belirgin coğrafi özellikler mevcuttur. Bunun yanı sıra Tabula Peutingeriana'yı özel ve işlevsel kılan en önemli unsur, kullanıcıları için gelişkin bir yol ağını sunuyor olmasıdır. Aynı zamanda bahsi geçen coğrafyalardaki eyaletler, kentler, halklar, duraklar, kavşak noktaları, mansiones veya mutationes yani han, kervansaray niteliğindeki konaklama alanları, nehir geçişleri belirtilirken, yol ağı üzerindeki bir yerden diğerine gidilmek üzere kat edilecek olan mesafenin Roma Mili ile yazıldığı görülmektedir. Tüm bu öğelerin renkli olarak belirtildiği haritada; bazı alanların, yerleşimlerin ve kentlerin benzer sembollerle işaretlendiği fark edilmektedir. Bunlar arasında Roma, Konstantinopolis ve Antiokheia kentleri için kullanılmış olan, aynı özellikleri barındıran bir sembol öne çıkar. Haritadaki diğer sembollerin aksine oldukça büyük boyuttaki bu simge, tahtta oturan kent tanrıçası yani Tykhe betimidir. Üç büyük kentin işaretlendiği bu simge dışında Tabula Peutingeriana bulunan öteki semboller; ev, liman, tapınak, altar ve hamamlarla iki ya da daha fazla kuleler gibi mimari betimlerden oluşur. Aynı zamanda haritanın bazı önemli noktalarında açıklayıcı birtakım Latince notlar göze çarpar. Tabula Peutingeriana'nın yapılaş amacı için Roma'nın bir propaganda aracı olarak oluşturulduğu fikri yanı sıra işlevselliği bakımından sadece bir yol rehberi olabileceği gibi iki farklı görüş bulunsa da onun 104.000 km²'lik yol ağı⁶ başta olmak üzere yaklaşık 4000 yer ve 555 kadar kent ismini barındıran⁷, parşömen bir rulo şeklinde sarılıp rahatça taşınabilen bir harita olduğu aşikârdır.

TABULA PEUTINGERIANA'DA GEÇEN ANTONIOPOLIS/ ANTONINOPOLIS İSMİNİN ÇERKEŞ VE ÇEVRESİ İLE İLİŞKİSİ

Bir yol haritası olan Tabula Peutingeriana'nın VII. ve IX. bölümleri, Anadolu'nun büyük bir kısmını içermektedir. Bu coğrafyada belirtilen birden fazla yol ağı içerisinde, Bithynia'nın en batısında yer alan Calcedonia'dan (Khalkedon=Kadıköy) başlayıp doğuya Armenia Minor'deki Caleorsissa'ya değin uzanan yol üzerinde, çok sayıda yer ve yerleşim ismi ile bunların birbirlerine olan uzaklıkları Roma Mili olarak kaydedilmiştir. Bu yolun, Bithynia'nın en önemli kenti olarak altı kuleden oluşan bir simge ile işaretlenen Nikomedia ile haritada Galatia olarak belirtilen ancak Paphlagonia sınırları içerisinde bulunan Sinope'ye değin uzanan kısmında, Nikomedia'ya 164 Roma Mili, Sinope'ye ise 126/7 Roma mili uzaklıkta olan Antoniopolis yer alır⁸. Aynı yer ismi, MS 7. yüzyıl ortaları-8. yüzyıl başlarında, İtalya'nın Ravenna kentinde, kim tarafından kaleme alındığı bilinmeyen, dünya tasvirinin yapıldığı çalışmada⁹ da mevcuttur¹⁰. Söz konusu eser, İncil'den ve Hristiyan din adamları ile pagan yazarların yanı sıra özellikle topografik veriler için Hristiyanlık öncesi kaynaklar ve olasılıkla Tabula Pautingeriana ile yazarları bilinmeyen Grekçe, Latince ve Gotça yazılardan alıntılanmış ve değerlendirilmiş olan coğrafi bilgilerle oluşturulmuştur.

Her iki belgede geçen Antoniopolis isminin lokasyonuna dair birtakım çıkarımlarda bulunabilmek için öncelikle bu yerin Tabula Peutingeriana'da belirtilen yol güzergahındaki komşu

⁶ Dilke 1987, 238. Dilke, Tabula Peutingeriana'nın öncelikle ana yolları içerdiğini ve bunun toplamda 70.000 Roma Mili civarında olduğunu belirtir.

⁷ Levi - Levi 1967, 197-211; Dilke 1987, 238; Grosjean 1996, 18; Salway 2005, 120; Talbert 2004, 113-141; Pazarlı ve diğ. 2007, 246-247; Drakoulis 2007, 163; Fellmeth 2009, 94; Podossinov 2012, 203; Albu 2014, 5-6; Podossinov 2016, 939-940; Rathmann 2016b, 344-345; Mathisen 2017, 75; Özükan 2017; Rathmann 2020, 87-88; Liccardo 2020, 149.

⁸ Tabula Peutingeriana IX, 4; Miller 1916, 668.

⁹ Wright 1925, 49; Kimble 1968, 29-30; Staab 1976, 27.

¹⁰ Pinder - Parthey 1860, 112, no. 6; Schnetz 1990, 31, no. 6. Bu yer isminin Tabula Pautingeriana'dan alınmış olduğu açık olsa da aynı bölgede yer alan önemli kentlerden biri olan ve haritada Gangaris olarak belirtilen Gangra'nın Ravenna kitabında yazılmamış olması oldukça dikkat çekicidir. Tabula Pautingeriana'da bulunmayan Claudiopolis'in ise Ravenna kitabında yer alıyor olması, bölgede bulunan yer isimlerin yazımı sırasında sadece Tabula Pautingeriana'dan yararlanılmadığını kanıtlar niteliktedir. "Ravenna'dan anonim bir kozmografi" şeklinde tanımlayabileceğimiz bu kitabın detaylı bilgi için bkz. Pinder - Parthey 1860; Schnetz 1990.

Fig. 1: Tabula Peutingeriana'nın IX. kısmında Yer Alan Bithynia ve Galatia Bölgeleri ile Antoniopolis'in Konumu (Özukan 2017).

yerleşimlerini irdelemek gerekir (Fig. 1). Harita üzerinde Antoniopolis'ten doğuya doğru sıralanan yer isimleri ve Roma mili olarak birbirleri arasındaki uzaklıklar şu şekildedir; Antoniopolis XXVIII-Anadynata XXXVI-Gangaris. Gangaris'in yani Gangra'nın modern Çankırı il sınırlarında hatta modern yerleşimin hemen altında kaldığı bilinmektedir. Bundan hareketle Anadynata-Gangaris arasındaki 36 Roma mili olan uzaklığın günümüz ölçü birimiyle 53 km.ye denk düşer. Böylece her ne kadar Tabula Peutingeriana'da aynı doğrultuda görülse ve bugün Çankırı'nın kuzeybatısında yer alsada Anadynata'nın modern Kurşunlu ilçesi sınırlarında olması oldukça muhtemeldir. Bölgedeki arkeolojik çalışmalarla Kurşunlu, Korgun ve Çankırı arasında oldukça iyi korunmuş taş döşeli bir yolun belirlenmiş olması da bu görüşü destekler niteliktedir¹¹. Haritada yazılı olan uzaklıklar üzerinden yapılan hesapla Anadynata'nın 28 Roma mili yani yaklaşık 41 km batısındaki Antoniopolis ise Çerkeş ve/veya çevresine konumlandırılmalıdır.

Tabula Peutingeriana ölçü bakımından oldukça dar ve uzun olması yanında ölçeşiz bir haritadır. Bu yüzden haritada hem coğrafi alanlarda hem de yol ağı içerisinde, birbirini takip eden yer isimlerinin arasındaki mesafelerde birtakım hatalar bulunmaktadır. Tabula Peutingeriana'nın Anadolu bölümündeki hataları sıralayan W. M. Ramsay, Nikomedia'dan Sangarios nehrine olan uzaklığın haritada 122 Roma mili olarak görüldüğünü, ancak gerçekte bunun 15 ya da 18 Roma mili olması gerektiğini belirtir¹². Yine bir diğer hata ise aynı yer isminin iki kez yazılmış olmasından ileri gelir. Antoniopolis'in de bulunduğu yol güzergahı Anadynata'dan Gangaris'e gelmeden hemen önce güneydoğuya doğru ayrılır ve bunun üçüncü durağı Amasia'dır. Burada

¹¹ French 2016, 28.

¹² Ramsay 1890, 64-65.

yer ismi doğru olarak verilmişse de haritada kuzeydoğuya yani Sinope'ye doğru gidildiğinde, yerleşimin hemen güneydoğusunda bir Amasia ismi ile daha karşılaşılır. Kuşkusuz bu yer ismi Amastris iken isim benzerliği sebebiyle ya da yazım hatası yapılarak Amasia ile karıştırılmıştır¹³. Bunun yanında Trapezunte olarak belirtilen Trapezus yani günümüzdeki Trabzon kentinin yeri de hatalı bir şekilde işaretlenmiş ve kent, Karadeniz'in güneyi yerine kuzey kıyısında kalmıştır¹⁴. 17. yüzyıl ve özellikle 18. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Anadolu topraklarını kapsayacak şekilde oluşturulmaya başlanan antik ve devrin modern haritalarında farklı yazım hataları göze çarpmaktaysa da bunlarda Paphlagonia'nın en önemli kenti olduğu anlaşılan Gangra/Çankırı ismine yer verildiği görülmektedir. Gangra ile birlikte işaretlenen Antoniopolis ismine ise ilk olarak 1764 yılında J.-B. B. d'Anville tarafından hazırlanan haritada rastlanır. "Asiae, quae vulgo Minor dicitur, et Syriae Tabula Geographica" isimli bu haritada, Anadolu'nun, sınırları çizilerek oluşturulmuş olan bölgeleri ile buralarda bulunan coğrafi özellikler ile yer ve kentler işaretlenmiştir. İlk bakışta, Karadeniz kıyısı boyunca birtakım hatalar fark edilse de dönemin koşulları dikkate alındığında, bölge isimleri ve sınırlarının nispeten doğruya yakın bir şekilde çizildiğini söylemek mümkündür. Bu bölgeler arasında, İç Anadolu'nun kuzey kesiminde belirtilen Paphlagonia bölgesi bulunmakta ve bölge sınırları içerisindeki kentlerden Germanikopolis'in hemen güney batısında Antoniopolis ismi açık bir şekilde okunmaktadır¹⁵. W. M. Leake tarafından 1822 yılında çizilen harita ise devrin modern ve antik yerleşimlerinin bir arada belirtilmesi bakımından oldukça değerlidir. Haritanın hemen üst bölümüne Tabula Peutingeriana'daki karşılığını da ekleyen Leake, çalışmasını hazırlarken kullandığı temel kaynağını da sunmuş olur. Leake, Paphlagonia olarak ifade ettiği bölgede Gangra'nın konumundan emin bir şekilde onu "Kankiri" yani Çankırı olarak kaydetse de hemen kuzeybatısında yer alan yerleşime şüphe ile yaklaşır ve burayı "Çerkeş (Antinoopolis?)" olarak işaretler¹⁶. Onun hemen ardından 1834 yılında A. P. Lapie'nin oluşturduğu "Antik Roma Dünyası" temalı haritalarda, Paphlagonia sınırlarındaki Antiniopolis-Anadynata-Gangra üçlüsü, tıpkı Tabula Peutingeriana'da olduğu gibi, aynı dizilimde kaydedilmiştir¹⁷. 1867 yılında H. Kiepert tarafından tamamlanan haritada Gangra'nın kuzeybatısına doğru uzanan yolun ilk durağı, Antinopolis olarak belirtilen yerdir¹⁸.

Antik yerleşimlerin mevcut konumlarına dair tespit ve öngörülerini içeren Leake'in haritası, kendisinden sonra gelen araştırmacılarca da takip edilince, yapılan çalışmalarda Çerkeş ve çevresi "Antoniopolis/Antoninopolis" olarak kabul edilmeye başlar¹⁹. 1835-1837 yılları arasında Anadolu'yu dolaşırken, Leake'in Antinoopolis olarak belirttiği Çerkeş'e de gelen W. F. Ainsworth, yerleşimin hemen ilerisinde antik kentin kalıntılarını görür ve kesin bir şekilde Roma Dönemi'ne ait olduğunu düşündüğü bu kalıntıların, kent güvenliği için kullanılan iki yapıya ait olduğunu yazar²⁰. 19. yüzyılda Çerkeş'e yolu düşen bir diğer seyyah, A. D. Mordtmann'dır. 1850-1859 yılları arasındaki Anadolu gezileri sırasında Çerkeş'e gelen Mordtmann, yerleşimin yakın çevresinde "Antinoopolis" olarak belirttiği antik kentin kalıntılarını not eder. Kendisinden yaklaşık çeyrek asır önce bölgeye gelmiş olan Ainsworth'un aksine Mordtmann, alanda bir amphitiyatroya ait kalıntılar başta olmak üzere yüzeyde ve toprağın altında, farklı tipte çok sayıda sütun ve frizlerin mevcut olduğunu kaydetmiştir²¹. Bu iki seyyahın yaklaşık bir asır sonra D. R. Wilson ve B.

¹³ French 2016, 28.

¹⁴ Podossinov 2012, 205.

¹⁵ d'Anville 1764.

¹⁶ Leake 1824, plan.

¹⁷ Lapie 1834, plan 6, 10.

¹⁸ Kiepert 1867, plan 10.

¹⁹ Cramer 1832, 240; Ainsworth 1842, 38; Von Diest – Anton 1895, 100; Ruge – Bittel 1949, 2539-2540; Magie 1950, 1083; Belke 1996, 172; Foss 2000, 1218.

²⁰ Ainsworth 1842, 38.

²¹ Mordtmann 1925, 244.

Ayhan tarafından, eski ismi Kızıllar köyü olan Aydınlar köyünde birtakım antik kalıntıların bulunduğu dikkat çekilir. Wilson, Antoniopolis ya da belki de Antoninopolis olabileceği varsayımıyla bu yerleşimde gördüğü arkeolojik eserleri; steller, aslan heykelleri ve altınlar olarak tanımlar²². Ayhan, Antoniopolis olarak belirttiği bu antik kentte; heykeller, yazıtlar, aslan heykelleri, steller, rölyefler, köprü ve hamam kalıntıları olduğunu ifade eder²³.

Tabula Peutingeriana'da geçen Antoniopolis ismini Çerkeş ile ilişkilendiren önerilerin yanında W. M. Ramsay tamamen farklı bir görüş ileri sürer. Araştırmacıya göre haritada yer alan Antoniopolis, aslında Antinoopolis olarak yazılmalı ve farklı bir yerleşimin aksine, söz konusu isim, Bithynia bölgesi kentlerinden Claudiopolis'e verilmiş bir *epithet* olmalıdır²⁴. İmparator Hadrianus'un²⁵ sevgilisi olan Antinoos, Bithynion-Caudiopolis'te doğmuş ve Nil Nehri'nde geçirdiği bir kaza neticesinde ölünce, onun anısına kent, kısa süreliğine de olsa Antinoopolis olarak anılmıştır. W. Ruge ve K. Bittel, Antoniopolis'in 67 Roma Mili batısındaki, ismi haritada belirtilmemiş olan kentin Bithynion olduğunu ifade ederken²⁶, G. Hirschfeld öncelikle Claudiopolis ile Antoniopolis'in uzaklık bakımından örtüşme olasılığının ve bunun yanında Claudiopolis için MS 2. yüzyılda, kısa süreliğine kullanılan Antinoopolis epithetinin Tabula Peutingeriana'da bu yerleşim için belirtilmiş olma ihtimalinin düşük olduğuna değinir²⁷. Her ne kadar çağdaşı olan Hirschfeld tarafından kuşku ile yaklaşılsa da Ramsay'in bu öngörüsü, kendisinden bir asır sonra bölgede çalışmalar yürüten C. Marek tarafından yinelenir²⁸. Tabula Peutingeriana'nın Hadrianopolis ismini içermiyor oluşu da bu kentin Antoniopolis/Antoninopolis ya da Antinoopolis ismi ile kaydedilmiş olabileceği ihtimalini ortaya çıkarmıştır²⁹. K. Belke ise "Antoniopolis/Antoniapolis ve aslında belki de Antoninopolis" şeklinde belirttiği bu yer isminin, Antinoopolis epitheti ve onun Antinoos ile ilişkisinin olası görünmediğini ifade eder³⁰.

Sonuç olarak tüm bu tartışmaların, aslında iki ortak gerçek ekseninde sürdüğünü söylemek mümkündür. Bunlardan ilki Tabula Peutingeriana'da açık bir şekilde okunan Antoniopolis ismi; ikincisi ise Çerkeş ve yakınlarında gözlemlenen arkeolojik bulguların, burada bir antik kent olduğuna işaret etmesidir.

Wilson ve Ayhan'ın Aydınlar köyündeki gözlemlerinin ardından bölgede son dönemlerde yapılan yüzey araştırması, az da olsa antik kent kalıntılarının Aydınlar köyünün yaklaşık 2 km güneybatısındaki Bedil köyüne yayılmış olduğunu ortaya koymuştur³¹. 1997 yılında Aydınlar köyünün güneyi, Çayır mevkiindeki tarımsal faaliyetler sırasında, üzerinde Grekçe yazıt bulunan bir mezar steli gün yüzüne çıkar. MS 212 sonrasına tarihlenen mezar stelindeki yazıt, günümüze ulaşabilen hali ile şu şekildedir³²;

²² Wilson 1960, 159.

²³ Ayhan 1988, 257.

²⁴ Ramsay 1890, 65.

²⁵ İmparator Hadrianus'un hayatı ve siyasi faaliyetleri için bkz. Cassius Dion & Historia Augusta, *Hadrianus*.

²⁶ Ruge – Bittel 1949, 2539.

²⁷ Hirschfeld 1894, 2442.

²⁸ Marek 2002, 50; Marek 2003, 65.

²⁹ Lafli – Christof 2012, 14, dn. 45.

³⁰ Belke 1996, 172.

³¹ Matthews 1997, 21; Matthews ve diğ. 1998, 203; Matthews 1999c, 248; Matthews 2000, 1021; Matthews 2001, 21; Matthews ve diğ. 2009, 186, fig. 6.22. Aydınlar köyünde yaklaşık 30 hektarlık alanda yapılan yüzey araştırmalarında, Hellenistik dönemden geç Bizans Dönemi'ne değin tarihlenen seramik ve kiremit parçaları tespit edilmiştir.

³² Matthews 1999a, 70, 75, fig. 3; Matthews ve diğ. 2009, 204, no. 6, fig. 6.71-6.72.

B. Αυρ. Α[- 2-3 -]ΑΚΟΥΛΙΛΛΟΥ σῆμα τ[όδ`]

ἐξῆξιέλεσσευ

Μαρκιανῶ Ἀλεξάνδρου, ὃς φίλος ἦν ἅπασιν

καὶ ἄ[γαλ]μα τόδ' ἔθηκεν τύμβου ἀνδρὸς ἐῆ(ος)

"B. Aur(elia) A[...] bu mezarı herkesin dostu olan Aleksandros'un oğlu Markianos için tamamladı ve bu heykeli kocasının mezarına dikti³³"

Antik kentten getirildiği şüphe barındırmayan bu yazıtın yanında Çerkeş Belediyesi bahçesinde korunan ve sergilenen yazıtlı iki mezar steli daha mevcuttur. Eserlerin belirlendiği yer tam olarak bilinmese de Aydınlar ya da Bedil köyünden getirilmiş olmaları ihtimal dahilindedir. Geç Roma-erken Bizans Dönemi'ne tarihli ilk mezar steli üzerinde aynı aileden üç bireyin yer aldığı rölyef ve tam olarak okunamayan Grekçe bir yazıt bulunur³⁴. İkinci mezar steli ise üzerindeki Grekçe yazıt ile Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenir. Günümüze kadar ulaşabilen bölümü ile yazıt, şöyledir³⁵:

Λαῖνεον τόδε σῆμα

Πρόκλη Θεωδότος ἀδελφῆ, /

[καὶ] πόσις Ἀλέξανδρος Ε[-]

[- - - - - - - - -]

"Theodotos, bu taştan mezarı kız kardeşi Prokla için (yaptırdı) [ve] eşi Aleksandros [...]"

Bu epigrafik kanıtların yanında Çerkeş'te kaydedilmiş olan ve Roma Dönemi'ne işaret eden iki Grekçe yazıt daha mevcuttur. Bunlardan ilki üzerindeki metin şu şekildedir³⁶:

Εἶ με θέλεις γνῶν[αι] παροδεῖτα,

τίς κατακεῖμε· Ἀλέξανδρος

Φιλοπάτορος παῖς ἡδύβιος.

ΟΚΟΥΚΗΤ ... ἦσεν· τίς ἀδελφῶν;

ἐνθα μοι ΚΟΣΜΗΘΕΥΠΕΝ ἄλοχος

Βασιλική, τέκνα δέ μοι Ε[- -]

ἔθεσαν, μνήμης χάριν

Εὐπάττωρ, Δήμαρχος, Φιλόπαππος, Εὐπάτρα

ἔτους σμε'

"Ey yolcu, eğer beni tanımak istiyorsan, ben burada yatan birisiyim: Philopator'un hoş bir yaşam süren oğlu Aleksandros (burada yatıyor): [...] Kardeşlerden hangisi? Orada kral eşi bana

³³ Çalışma kapsamında değerlendirilen yazıtların Türkçe tercümesi, Ankara Üniversitesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Yunan Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda görev yapan Arş. Gör. Nalan Buruldağ tarafından yapılmıştır. Değerli katkılarından ötürü kendisine teşekkürü borç bilirim.

³⁴ Matthews ve diğ. 2009, 203, no. 4, fig. 6.66-6.67; Marek 2003, 136, fig. 204.

³⁵ Marek 1993, 209, no. 89; Merkelbach ve Stauber 2001, 307, no. 10/02/93; Matthews ve diğ. 2009, 203, no. 5, fig. 6.68-6.70.

³⁶ Legrand 1897, 99-100, no. 18; Marek 1993, 209, no. 87.

[...], çocukları da benim anım vesilesiyle [--] yaptırdılar. Eupator, Demarkhos, Philopappos, Eupatra, 245 yılında”

Bir mezar yazıtı olduğu anlaşılan diğer epigrafik kanıt ise şöyledir³⁷:

Δομιτιανός καὶ Ἄ-
λεξανδρος καὶ Φιλό-
παππος Φιλοπάτο-
ρι πατρὶ μνήμης
χάριν.

“Domitianos ve Aleksandros ve Philopappos (bu mezarı) babaları Philopator’a anısından ötürü (yaptırdılar)”

Antik kaynaklar, epigrafik ve arkeolojik veriler ile desteklenemese de ismi Antoninopolis/Antoninopolis, konumu ise Çerkeş ya da büyük olasılıkla Aydınlar köyü olarak kabul edilen bu kentin kuruluş tarihi ile ilgili birkaç farklı öneri bulunmaktadır. Bunların ilki, kentin MÖ 41-32 yılları arasında Romalı general ve devlet adamı Marcus Antonius tarafından kurulduğu yönündedir³⁸. Bu kuruluş tarihi ile ilgili öneri, Marcus Antonius’un Paphlagonia’nın komşusu olan Pontos bölgesine ilgisiyle yani bölgeye yabancı olmayan bir devlet adamı olması ile örtüşmektedir. Ancak isim benzerliği dışında bu fikrin doğru olma ihtimalini güçlendirecek herhangi bir veriye rastlanmadığını belirtmek gerekir. Öte yandan antik kaynaklara bakıldığında³⁹ Batı Anadolu’daki Lydia bölgesinde bulunan ve günümüzde Denizli ilinde yer alan Tripolis kentinin Marcus Antonius’un MÖ 41 yılında Anadolu’ya yaptığı ziyaret sırasında Antoninopolis ismini⁴⁰ aldığı görülmektedir⁴¹.

Kentin ismi ile ilişkilendirilen diğer kuruluş tarihi önerisi ise Antoninler Dönemi’ne dayanır. Bu dönem, MS 138-192 yılları arasını kapsamakta ve Roma İmparatorluğu’nun Antoninler sülalesince yönetilmesi sürecini ifade etmektedir. Antoninopolis/Antoninopolis kentinin bu dönemde, özellikle de İmparator Antoninus Pius zamanında (MS 138-161) kurulmuş olabileceği öngörülmektedir⁴². Bunun yanında Matthews, Metcalfe ve Cottica, Antoninopolis/Antoninopolis’in hemen batısında yer alan ve bu kentten kısa bir süre önce yani İmparator Hadrianus (MS 117-138) tarafından kurulan ya da isim değişikliğine gidilen Hadrianopolis’in bulunuyor olmasına dikkat çekerek halihazırda Hadrianopolis gibi bir kent var iken bunun önemini azaltacak şekilde yeni bir kentin, yani Antoninopolis/Antoninopolis’in İmparator Antoninus Pius tarafından kurulmuş olmasına kuşkuyla yaklaşırlar⁴³. Söz konusu iki yerleşim arasındaki ilişki bağlamında Tabula Peutingeriana’da Hadrianopolis’e yer verilmemiş olması ve haritada Antoninopolis/Antoninopolis/An-

³⁷ Legrand 1897, 100, no. 19; Marek 1993, 209, no. 88.

³⁸ Ayhan 1988, 257; Ayhan 1998, 17, 19; Büyüm 1982, 1959; Çelikoğlu 2011, 189; Roller 2007, 93. Roller, Çerkeş’te bulunduğunu belirttiği Antoinopolis antik kentinin Marcus Antonius tarafından kurulmuş olma ihtimali üzerinde dursa da bunun şüpheli olduğunu altını çizer.

³⁹ Plinius, Nat. Hist., V, 30.

⁴⁰ Cramer 1832, 469; Habicht 1975, 84; Cohen 1995, 199-200; Roller 2007, 92-93; Duman 2013, 180; Duman 2017, 4; Duman 2019a, 326; Duman 2019b, 30.

⁴¹ Apollonia ismi ile Hellenistik dönemde kurulan bu kent, Marcus Antonius’un MÖ 41 yılında Anadolu’ya yaptığı ziyaret sırasında Antoninopolis olarak adlandırılrsa da kısa bir süre sonra, İmparator Augustus Dönemi’nde darp edilen sikkelerden anlaşıldığı üzere yerleşimin ismi Tripolis olarak değiştirilmiş olmalıdır. Duman 2013, 180; Duman 2017, 4; Duman 2019a, 326; Duman 2019b, 30.

⁴² Cramer 1832, 240.

⁴³ Matthews ve diğ. 2009, 186. Matthews, Metcalfe ve Cottica, Tabula Peutingeriana’da Hadrianopolis’e yer verilmemiş olması sebebi ile Roma’nın bu yol haritasına temkinli yaklaşmak gerektiğini belirtir.

tinoopolis olarak işaretlenmiş olduğu varsayımı ile burasının aslında Hadianopolis'in bir bölümü olduğu öngörüsü de farklı bir yaklaşım olması bakımından göz ardı edilmemelidir⁴⁴.

Kuruluş tarihine ilişkin bir başka öneri ise yerleşimin İmparator Marcus Aurelius Antoninus Caracalla Dönemi'nde (MS 198-217) tesis edildiği yönündedir⁴⁵. Dolayısıyla kentin kuruluşuna ilişkin somut kanıtlara dayanmayan tüm bu öngörüler, Antoniopolis/Antoninopolis ismi ile kurulmuş olduğu varsayılan kent ile onun kurucusu arasındaki isim benzerliğinin ötesine gidememektedir.

Sonuç olarak Çerkeş'in yerleşim merkezinde ya da daha yüksek ihtimalle ilçeye bağlı Aydınlar köyü sınırları içerisinde yer alan antik yerleşimin kesin olarak Antoniopolis/Antoninopolis kenti olduğunu kanıtlayacak arkeolojik ve epigrafik verilere ihtiyaç olduğu açıktır. Çerkeş ve çevresinde yapılmış olan mevcut araştırmalar, Aydınlar köyü dışında, bölgede Roma Dönemi'ne tarihli başka yerleşimlerin olabileceğine işaret eder. Çerkeş'in 20 km kadar kuzeyindeki Meydan köyünde saptanan bir epigrafik kanıttan yola çıkılarak, burada olasılıkla Roma Dönemi'nin başında Kseitene/Zeita ismi ile kurulan bir antik kentin bulunduğu öngörülmektedir⁴⁶. Tespit edilen arkeolojik veriler ışığında, var olduğu düşünülen, ancak isimleri belirlenemeyen diğer yerleşimler ise Çerkeş'in batısında ve güneyinde bulunmaktadır⁴⁷. Bu yüzden bölgede yapılacak olan yüzey araştırmaları ve kazı çalışmaları, hem bu yerleşimlerle ilgili daha fazla veriye ulaşılmasını sağlayacak hem de Paphlagonia'daki uzun ömürlü kentlerden biri olduğu anlaşılan, Çerkeş ya da Aydınlar köyündeki antik kentin⁴⁸ Tabula Peutingeriana'da işaretlenen Antoniopolis/Antoninopolis olup olmadığı sorusuna yanıt vermesi yanında kuruluşu ve gelişimi gibi yerleşime dair bilinmeyen pek çok konuya ışık tutacaktır.

⁴⁴ Lafli – Christof 2012, 14, dn. 45.

⁴⁵ Belke 1996, 172; Röller 2007, 93, dn. 34.

⁴⁶ Kaygusuz 1982, 177-183, 177-180, no. 1, lev. 8, a. Meydan köyünde bulunan Grekçe yazıtı yayınlayan Kaygusuz, bölgedeki antik kentin Kseitene olduğunu belirtir. Sonraki yıllarda yazıtı yeniden değerlendiren Marek, bu kentin isminin Zeita olduğunu ifade eder. Marek 1993, 122, dn. 872; 192, no. 15. Kentin ismi hususunda, Belke de Marek ile aynı fikirdedir. Belke 1996, 284, plan. Bu iki araştırmacının önerisi, Foss tarafından yinelenerek kent için Zeita ismi kullanılmıştır. Foss 2000, 1222; Feissel ise Marek'in bu yorumunun hatalı olduğunu belirtirken, kent ismi için Kaygusuz'un önerisini kabul eder. Feissel 2014, 159-160, fig. 1.

⁴⁷ Matthews ve diğ. 2009, 189-190, fig. 6.29.

⁴⁸ Matthews 1999b, 16; Matthews ve diğ. 2009, 186. Matthews, Metcalfe ve Cottica, günümüz Aydınlar köyü gibi uzun süre varlığını sürdüren bu yerleşimin Kuzey Anadolu fay hattı üzerinde bulunması sebebi ile tarihsel süreç içerisinde bölgedeki şiddetli depremlerden etkilenmiş olabileceğini ifade eder.

SONUÇ

Tabula Peutingeriana, taşınabilir olması yanında Roma hakimiyeti altındaki farklı coğrafyaları ve gelişkin bir yol ağını; bunlar üzerindeki kent ve yer isimlerini, kavşak noktalarını, durak ve konaklama alanlarını içermesi bakımından hem seyahat rehberi hem de propaganda amaçlı oluşturulmuş bir haritadır.

Söz konusu haritada, Paphlagonia bölgesi sınırları içerisinde kaldığı anlaşılan yer isimlerinden biri olan Antoniopolis'in lokalizasyonuna ilişkin ilk öneri, 19. yüzyılın başında kuşku barındırır şekilde ifade edilse de bu, sonraki süreçte oluşturulan diğer harita ve araştırmalara yansımıştır. Şüphesiz bu öngörünün temelinde, yer ismi başta olmak üzere Antoniopolis'in doğusunda bulunan ve bir sonraki durak olan Anadynata'ya uzaklığın 28 Roma Mili olarak belirtilmesi yatar. Buradan Gangaris'e olan uzaklık ise 36 Roma milidir. Dolayısıyla Gangaris yani Gangra'nın modern Çankırı yerleşim sınırlarında olduğu bilindiği için, bir Roma Mili 1,48 km olarak hesaplandığında Antoniopolis'in Çerkeş ve/veya çevresinde bulunduğu fikri daha somut hale bürünür. Ancak Tabula Peutingeriana'nın ölçü bakımından dar ve uzun bir parşömen üzerine ve ölçeksiz olarak çizilmiş olması hem coğrafi alanlarda hem de yer isimlerinin birbiri arasındaki uzaklıkları gösteren Roma Mili cinsinden değerlerin yazımında birtakım hataları beraberinde getirmiştir. Bu yüzden haritadaki Antoniopolis ismine dair görüş ayrılıkları ortaya çıkmaktadır. Bazı araştırmacılar bu ismin bir kenti ifade ettiğini ve bunun Çerkeş ve/veya çevresinde bulunduğunu öne sürerken bazıları ise bu ismin halihazırda bir kente yani Claudiopolis'e kısa süreliğine verilen bir *epithet* olduğunu düşünür. Bunun yanında mevcut veriler, Antoniopolis'e dair görüşlerden ilkini, yani en azından söz konusu bölgedeki bir antik kentin mevcudiyetini destekler niteliktedir. Çerkeş ve çevresine yolu düşen seyyahların notlarında ve günümüz araştırmalarıyla Çerkeş yerleşim merkezi ve yakınlarındaki Aydınlar köyünde kayda değer arkeolojik verilere ulaşılmaktadır. Bunlar içerisinde yer alan Grekçe yazıtlar incelendiğinde, bu epigrafik kanıtların kent ismine ilişkin herhangi bir ifadeyi içermediği anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak konuya ilişkin tüm bu tartışmaların merkezindeki iki somut kanıtı yani Tabula Pautingeriana'da açık bir şekilde ifade edilen Antoniopolis ismini ve kuruluş tarihi ile adı bilinmeyen ancak Çerkeş ile çevresinde saptanan arkeolojik verilerle mevcudiyeti kanıtlanabilen bir antik kente konumlandırmak ve bunların aynı yerleşime işaret ettiği kanısına varabilmek için eldeki verilerin yetersiz olduğunu belirtmek gerekir. Bu yüzden Antoniopolis ile Çerkeş ve/veya Aydınlar köyü arasındaki ilişkiye, bölgede yapılacak olan arkeolojik çalışmalar ışık tutacak ve epigrafik veriler başta olmak üzere somut arkeolojik kanıtlarla desteklenene kadar Tabula Peutingeriana'daki yer ismi ile antik kent arasında muhtemel görünen bu bağlantı, belirsizliğini koruyacaktır.

EXTENDED ABSTRACT

Tabula Peutingeriana, which was found in a library by Konrad Celtes Protuccius in 1494, has been kept in Österreichische Nationalbibliothek (Austrian National Library) since 1738. It, published by Miller in 1887, was reinterpreted by Ekkehard Weber in 1976.

Tabula Peutingeriana, which we can define as a roadmap in terms of its functionality, is also considered a propaganda tool that reflects the geographies dominated by Roman Empire. The map contains different geographical areas, cities and place names, junctions, stations, mansions or mutationes and especially quite an extensive road network, from Britain to India, and from North Sea to the southern coast of Mediterranean. The Tabula Peutingeriana is a copy of a Latin map from the 12th/13th century, probably created in the Hellenistic period or in the 1st century AD and regularly updated until the 4th/5th century.

Chapters VII and IX of the Tabula Peutingeriana cover a large part of Anatolia. There are many road networks in this geography. One of them runs from Nicomedia to Sinope, and Antoniopolis which is 164 Roman miles away from Nicomedia and 126/7 Roman miles away from Sinope, lies on this line. The cities located on east of Antoniopolis are Anadynata and Gangaris on the map. Anadynata is 28 Roman miles away from Antoniopolis and Gangaris is 36 Roman miles away from Anadynata. Gangaris is located in the boundaries of Çankırı Province. Since the distance between Gangaris and Anadynata is 36 Roman miles (53 kilometers), Anadynata is considered to be within the boundaries of the Kurşunlu. Considering the distances shown on the map, Antoniopolis, which is 28 Roman miles (41 kilometers) west of Anadynata, would have to be in Çerkeş and/or its surroundings.

The first suggestion for the localization of Antoniopolis was expressed skepticism at the beginning of the 19th century. However, this localization was accepted as correct and used in subsequent maps and research. Since Tabula Peutingeriana was drawn on a narrow and long parchment without scale, it contained some errors and mistakes in representation of geographical areas and the spelling of Roman miles. Therefore, there are differences of opinion about the name Antoniopolis on the map. Some researchers suggest that this name refers to a city and that it was located in Çerkeş and/or its surrounding areas, while others believe that this name is an epithet given to Claudiopolis, for a short time. The available data support the first of the views on Antoniopolis in terms of indicating the existence of an ancient city in Çerkeş and/or its surroundings. Some significant archaeological and epigraphical data recorded in Çerkeş and Aydınlar village are obtained from the notes of the travelers who came to Çerkeş and its surroundings and modern research reports. One of these data, epigraphic evidence, consists of Greek funerary inscriptions, and their texts do not provide the name of any place.

Consequently, the available data are not sufficient to locate the name Antoniopolis in Tabula Pautingeriana to the ancient city of Çerkeş and its surroundings. In the light of new surveys or excavations in the region, the relationship between Antoniopolis in Tabula Peutingeriana and Çerkeş and/or Aydınlar village will be proved or the name of the ancient city in Çerkeş and/or Aydınlar village will be determined.

KAYNAKÇA

- Ainsworth, W. F. 1842. *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia* 2. London.
- Albu, E. 2005. "Imperial Geography and the Medieval Peutinger Map." *Imago Mundi* 57.2:136-148.
- Albu, E. 2014. *The Medieval Peutinger Map: Imperial Roman Revival in a German Empire*. Cambridge.
- Ayhan, B. 1988. *Çankırı ve İlçeleri*. Ankara.
- Ayhan, B. 1998. *Çankırı Tarihi*. Ankara.
- Belke, K. 1996. *Paphlagonien und Honörias*. *Tabula Imperii Byzantini* 9. Vienna.
- Belke, K. 2017. "Bithynien und Hellespont in der Tabula Peutingeriana." A. Külzer, M. St. Popović (eds.), *Space, Landscapes and Settlements in Byzantium. Studies in Historical Geography of the Eastern Mediterranean: Presented to Johannes Koder*. Vienna: Akademiska Knjižnica, 51-74.
- Büyüm, N. 1982. *Yurt Ansiklopedisi. Türkiye, İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını* 3. İstanbul.
- Cassius Dion & Historia Augusta, *Hadrianus* (Çev. R. Öztürk, A. Yakut). Ankara: Doğu-Batı Yayınları 2022.
- Cohen, G. M. 1995. *The Hellenistic Settlements in Europe, the Island, and Asia Minor*. California.
- Cramer, J. A. 1832. *Geographical and Historical Description of Asia Minor with a Map I*. Oxford.
- Çelikoğlu, Ş. 2011. Çerkeş İlçesi'nin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Erzurum.
- d'Anville, J.-B. B. 1764. *Asiae, quae vulgo Minor dicitur, et Syriae Tabula Geographica*.
- Dilke, O. A. W. 1985. *Greek and Roman Map*. New York.
- Dilke, O. A. W. 1987. "Itineraries and Geographical Maps in the Early and Late Roman Empires." J. B. Harley, D. Woodward (eds.), *The History of Cartography, Volume One: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*. Chicago & London: The University of Chicago Press, 234-257.
- Drakoulis, D. P. 2007. "The Study of Late Antique Cartography Through Web Based Sources." *e-Perimetron* 2.3:160-172.
- Duman, B. 2013. "Son Arkeolojik Araştırmalar ve Yeni Bulgular Işığında Tripolis Ad Maeandrum." *Cedrus* 1:179-200.
- Duman, B. 2017. "Tripolis'in Yeri, Önemi ve Kısa Tarihi." B. Duman (ed.), *Tripolis ad Maeandrum I: Tripolis Araştırmaları*. İstanbul: Ege Yayınları, 1-16.
- Duman, B. 2019a. "Tripolis 2017 Kazı ve Restorasyon Çalışmaları." *Kazı Sonuçları Toplantısı* 40.1:325-344.
- Duman, B. 2019b. "Tripolis 2017 Kazı ve Restorasyon Çalışmaları." *Geçmişten Günümüze Denizli* 58:30-43.
- Feissel, D. 2014. "Greco d'Asie Mineure dans l'Italie de l'Antiquité Tardive." S. Demougin, M. Navarro-Caballero (eds.), *Se Déplacer dans l'Empire Romain Approches Épigraphiques. XVIIIe Rencontre Franco-Italienne d'Épigraphie du Monde Romain, Bordeaux 7-8 Octobre 2011*. Bordeaux: Ausonius, 157-168.
- Fellmeth, U. 2009. "Tabula Peutingeriana." H. Cancik, H. Schneider (eds.), *New Pauly, Antiquity* 14. Stuttgart, Weimar: J. B. Metzler, 93-94.
- Foss, C. 2000. "Map 86 Paphlagonia." R. J. A. Talbert (ed.), *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*. Princeton: University Press, 1217-1225.
- French, D. 2016. *Roman Roads and Milestones of Asia Minor* 4, Fasc. 4.1. Electronic Monograph 10. Ankara.
- Grosjean, G. 1996. *Geschichte der Kartographie*. Bern.
- Habicht, C. 1975. "New Evidence on the Province of Asia." *JRS* 65:64-91.
- Hirschfeld, G. 1894. "Antinoupolis." G. Wissowa, W. Kroll, K. Witte (eds.), *RE* 1. Stuttgart: J. B. Metzler, 2441-2442.

- Kaygusuz, İ. 1982. "Deux Inscriptions de Gangra-Germanicopolis (Cankiri)." *ZPE* 49:177-183.
- Kiepert, H. 1867. *Neuer Atlas von Hellas und den Hellenischen Kolonien in 15 Blätter*. Berlin.
- Kimble, G. H. T. 1968. *Geography in the Middle Ages*. New York.
- Kubitschek, W. 1919. "Karten." G. Wissowa, W. Kroll, K. Witte (eds.), *RE* 10. Stuttgart: J. B. Metzler, 2022-2149.
- Lafli, E. – E. Christof 2012. *Hadrianopolis I: Inschriften aus Paphlagonia*. BAR International Series 2366. Oxford.
- Lapie, P. 1834. *Orbis Romanus ad Illustranda Itineraria Antonius Burdigalense Tabulam Peutingerianam Periplos Itineraria Maritima Delinatus*. Lutetiae.
- Leake, W. M. 1824. *Journal of a Tour in Asia Minor, with Comparative Remarks on the Ancient and Modern Geography of that Country*. London.
- Legrand, P.-E. 1897. "Inscriptions de Paphlagonie." *BCH* 21:92-101.
- Levi, A. C. – M. A. Levi 1967. *Itineraria picta. Contributo allo studio della Tabula Peutingeriana*. Roma.
- Lieb, H. 1974. "Zur Herkunft der Tabula Peutingeriana." H. Maurer (ed.), *Die Abtei Reichenau. Neue Beiträge zur Geschichte und Kultur des Inselklosters*. Sigmaringen: Thorbecke, 31-34.
- Liccardo, S. 2020. "Geography of Other-ness. Ethnonyms and non-Roman Spaces in Tabula Peutingeriana." *Orbis Terrarum* 18:147-166.
- Magie, D. 1950. *Roman Rule in Asia Minor to the end of the 3rd century after Christ*. Princeton.
- Marek, C. 1993. *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia*. Istanbul Forschungen 39. Tübingen.
- Marek, C. 2002. "Die Phylen von Klaudiopolis, die Geschichte der Stadt und die Topographie Ostbithyniens." *MusHelv* 59.1:31-50.
- Marek, C. 2003. *Pontus et Bithynia. Die Römischen Provinzen im Kleinasien*. Mainz am Rhein.
- Mathisen, R. 2017. "Die Tabula Peutingeriana: Itierare, Identitäten und Ideologien." D. Mairhofe, B. Palme, D. R. Shanzer (eds.), *Handschriften und Papyri: Wege des Wissens*. Wien: Phoibos Verlag, 73-83.
- Matthews, R. 1997. "Project Paphlagonia." *Anatolian Archaeology: Research Reports of the British Institute of Archaeology at Ankara* 3:20-21.
- Matthews, R. 1999a. "Regional Survey in Paphlagonia." *1998 Yıllı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*:66-75.
- Matthews, R. 1999b. "Project Paphlagonia: Landscapes with Figures." *Anatolian Archaeology: Research Reports of the British Institute of Archaeology at Ankara* 5:16-28.
- Matthews, R. 1999c. "Project Paphlagonia: Regional Survey in Çankırı Province, 1997." *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 16.2:245-254.
- Matthews, R. 2000. "Time with the Past in Paphlagonia." P. Matthiae, A. Enea, L. Peyronel, F. Pinnock (eds.), *Proceedings of the First International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East II*. Rome: Università Degli Studi di Roma "La Sapienza", 1013-1028.
- Matthews, R. 2001. "Project Paphlagonia 2001." *Anatolian Archaeology: Research Reports 2001. British Institute of Archaeology at Ankara* 7:20-21.
- Matthews, R. – M. Metcalfe – D. Cottiga 2009. "Landscapes with Figures: Paphlagonia through the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods, 330 BC-AD 1453." R. Matthews, C. Glatz (eds.), *At Empire' Edge: Project Paphlagonia. Regional Survey in NorthCentral Turkey*. Ankara: British Institute at Ankara, 173-225.
- Matthews, R. – T. Pollard – M. Ramage 1998. "Project Paphlagonia: Regional Survey in Northern Anatolia." R. Matthews (ed.), *Ancient Anatolia. Fifty Years' Works by the British Institute of Archaeology at Ankara*. London: British Institute at Ankara, 195-206.
- Merkelbach, R. – J. Stauber 2001. *Steinepig-*

ramme aus dem Griechischen Osten 2. Die Nord-küste Kleinasiens (Marmarameer und Pontos). Leipzig.

Miller, K. 1887. *Die Weltkarte des Castorius genannt die Peutingersche Tafel*. Ravensburg.

Miller, K. 1916. *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana dargestellt von Konrad Miller*. Stuttgart.

Mordtmann, A. D. 1925. *Anatolien: Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien*. Hannover.

Özükan, B. 2017. *Osmanlı ve Türkiye Coğrafyasındaki İzleriyle Tabula Peutingeriana: Roma İmparatorluğu'nun 2000 Yıllık Yol Haritası*. İstanbul.

Pazarli, M. – E. Livieratos – C. Boutoura 2007. "Road Network of Crete in Tabula Peutingeriana." *e-Perimetron* 2.4:245-260.

Pinder, M. – G. Parthey 1860. *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica, ex libris manu scriptis*. Berolini.

Podossinov, A. V. 2012. "Bithynia, Paphlagonia and Pontus on the Tabula Peutingeriana." G. R. Tsetschladze (ed.), *The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity: Aspects of Archaeology and Ancient History*. Oxford: Archaeopress, 203-206.

Podossinov, A. V. 2016. "К вопросу о времени создания Певтингеровой карты." *Вестник Древней Истории* 76.4:938-955.

Podossinov, A. V. 2019. "The Black Sea on the Tabula Peutingeriana." G. R. Tsetschladze, S. Atasoy (eds.), *Settlements and Necropoleis of the Black Sea and its Hinterland in Antiquity*. Oxford: Archaeopress, 42-51.

Plinius, *Natural History III-VII* (Çev. H. Rackham). Cambridge: Harvard University Press 1961.

Ramsay, W. M. 1890. *The Historical Geography of Asia Minor*. Royal Geographical Society. Supplementary Papers 4. London.

Rathmann, M. 2011-2012. "Neue Perspektiven zur Tabula Peutingeriana." *Geographia Antiqua* 20-21:83-102.

Rathmann, M. 2013a. "The Tabula Peutingeriana in the Mirror of Ancient Cartography: Aspects of a Reappraisal." K. Geus, M. Rathmann (eds.), *Vermessung der Oikumene*. Boston: De Gruyter, 203-222.

Rathmann, M. 2013b. "Kartographie in der Antike. Überlieferte Fakten, bekannte Fragen, neue Perspektiven." G. Blumberger, D. Boschung (eds.), *Geographische Kenntnisse und ihre Konkreten Ausformungen*. München: Wilhelm Fink Verlag, 11-49.

Rathmann, M. 2014. "Tabula Peutingeriana: Bekannte Thesen und neue Forschungsansätze." J. Althoff, S. Föllinger, G. Wöhrle (eds.), *Antike Naturwissenschaft und ihre Rezeption* 24. Trier: WVT Wissenschaftlicher Verlag, 81-123.

Rathmann, M. 2015. "Певтингерова карта: состояние вопроса и перспективы дальнейшего исследования." *Арустей* 12:98-131.

Rathmann, M. 2016a. "Die Tabula Peutingeriana: Stand der Forschung und neue Impulse." B. Takmer, E. N. Aydoğdu-Arca, N. Gökalp-Özdil (ed.), *Vir Doctus Anatolicus: Studies in Memory of Sencer Şahin/Sencer Sahin Anısına Yazılar* İstanbul: Kabaıcı Yayınları, 714-735.

Rathmann, M. 2016b. "The Tabula Peutingeriana and Antique Cartography." S. Bianchetti, M. R. Cataudella, H.-J. Gehrke (eds.), *Brill's Companion to Ancient Geography. The Inhabited World in Greek and Roman Tradition*. Leiden: Brill, 337-362.

Rathmann, M. 2018. *Tabula Peutingeriana. Die einzige Weltkarte aus der Antike, eingeleitet und kommentiert*. Darmstadt.

Rathmann, M. 2020. "Певтингерова карта – предварительные итоги изучения." *Арустей* 22:72-97.

Roller, D. W. 2007. "The Lost Building Program of Marcus Antonius." *AntCL* 76:89-98.

Ruge, W. – K. Bittel 1949. "Paphlagonia.;" K. Ziegler (ed.), *RE* 18.4. Stuttgart: J. B. Metzler, 2486-2550.

Salway, B. 2005. "The Nature and Genesis of the Peutinger Map." *Imago Mundi* 57.2:119-135.

Salway, B. 2005. "The Nature and Genesis of the Peutinger Map." *Imago Mundi* 57.2:119-135.

Schnetz, J. 1990. *Itineraria Romana II: Raven-natis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geo-graphica*. Stuttgartiae.

Staab, F. 1976. "Ostrogothic Geographers at the Court of Theodoric the Great: A Study of the Anonymus Cosmographer of Ravenna." *Viator* 7:27-64.

Talbert, R. J. A. 2004. "Cartography and Taste in Peutinger's Roman Map." R. J. A. Talbert, K. Brodersen (eds.), *Space in the Roman World: Its Perception and Presentation*. Münster: Lit Verlag, 113-141.

Talbert, R. J. A. 2007. "Peutinger's Roman Map: The Physical Landscape Framework." M. Rathmann (ed.), *Wahrnehmung und Erfassung Geographischer Räume in der Antike*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 221-230.

Talbert, R. J. A. 2008. "The World in the Roman Traveler's Hand and Head." J. R. Tovar, M. Vallejo-Girvés, F. J. Gomez-Espolos (eds.), *Viajes y Visiones del Mundo*, Málaga: Ediciones Clásicas, 109-127.

Talbert, R. J. A. 2010. *Rome's World. The Peuting-er Map Reconsidered*. Cambridge.

Talbert, R. J. A. – T. Elliott. 2008. "New Windows on the Peutinger Map of the Roman World." A. Hillier, A. K. Knowles (eds.), *Placing History: How Maps, Spatial Data, and GIS are Changing Historical Scholarship*. Redlands: ESRI Press, 200-218.

Von Diest, W. – M. Anton 1895. *Neue Forschun-gen im Nordwestlichen Kleinasien*. Gotha.

Weber, E. 1976. *Tabula Peutingeriana. Codex Vindobonensis 324, vollständige Faksimile-Aus-gabe im Originalformat*. Graz.

Wilson, D. R. 1960. *The Historical Geog-raphy of Bithynia, Paphlagonia and Pontus in the Greek and Roman Periods: A New Survey with Particular Reference to Surface Remains Still Visible*. Unpublished BLitt Thesis. Oxford University: Oxford.

Wright, J. K. 1925. *The Geographical Lore of the Time of the Crusades: A Study in the His-tory of Medieval Science and Tradition in Western Europe*. New York.

ANKARA UNIVERSITY
PRESS

ANADOLU ANATOLIA
JOURNAL OF THE ARCHAEOLOGY DEPARTMENT

Anadolu Anatolia 49, 2023, 113-155
DOI: 10.36891/anatolia.1371389

Araştırma Makalesi
Research Article

NYSA AD MAEANDRUM'DA ELE GEÇEN ROMA EYALET SİKKELERİ

Canan ÖZBİL¹

¹Sorumlu Yazar/Corresponding

Author: Canan Özbil
(Dr. Öğr. Üyesi),
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi,
İnsan ve Toplum Fakültesi, Arkeoloji
Bölümü, Farabi Kampüsü.
67100 Zonguldak / TÜRKİYE
E-Posta: ozbilcanan@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3379-2860
ROR ID: <https://ror.org/01dvabv26>

Başvuru Tarihi/Submitted Date:

04.10.2023

Kabul Tarihi/Accepted Date:

01.12.2023

Yayın Tarihi/Published Date:

22.12.2023

Atıf/Cite as: Özbil, C. 2023.

"Nysa ad Maeandrum'da Ele Geçen
Roma Eyalet Sikkeleri."

Anadolu Anatolia 49: 113-155

DOI: 10.36891/anatolia.1371389

Anahtar Kelimeler: *Nysa ad Maeandrum, Roma Eyalet Sikkeleri, Sikke Buluntuları, Menderes Vadisi*

Öz: 20. yüzyılın başından itibaren Nysa ad Maeandrum'da aralıklarla yapılan çalışmalar, 1990'dan bu yana Ankara Üniversitesi ekiplerince sistematik olarak sürdürülmektedir. Kazı çalışmalarında ele geçen sikkeler ile kent ve çevresinde bulunan yüzey buluntuları, Nysa tarihine katkı sağlamanın yanı sıra bölgesel veya dönemsel olarak da sikke kullanımı ve dolaşımı hakkında fikir vermektedir. 1992 ile 2023 yılları arasında ele geçen 693 adet sikkeden 111'i Roma İmparatorluğu'na bağlı kentlerin darp ettiği Roma eyalet sikkeleridir. Tanımlanabilen sikkeler arasında çoğunluk Nysa'nın kendi darplarıdır. Yabancı sikkelerin çoğunluğunun Maiandros Vadisi ve çevresindeki kentlere ait olması dikkat çekicidir. Bu sikkeler bölgedeki önemli yol güzergâhlarının kullanımının nümismatik kanıtlarındandır. Ayrıca, Batı Anadolu'nun hem kıyı hem de iç bölgelerindeki kentlere ait sikkeler de ele geçmiştir. Romanya kıyısındaki Kallatis'in bir sikkesi ise yabancı sikkeler arasında en uzaktan geleni temsil etmektedir.

ROMAN PROVINCIAL COINS FOUND AT NYSA ON THE MAEANDER

Keywords: *Nysa ad Maeandrum, Roman Provincial Coins, Coin Finds, Maeander Valley*

Abstract: The excavations, which have been conducted intermittently in Nysa on the Maeander since the beginning of the 20th century, have been systematically conducted by Ankara University expedition since 1990. The coins from the excavations and the surface finds found in and around the city contribute to the history of Nysa, as well as gives an idea about the use and circulation of coins regionally or by period. Out of the total 693 coins were found between 1992 and 2023, 111 are Roman provincial coins struck by cities under the Roman Empire. Among the identifiable coins, the majority consists of Nysa's own coins. It is noteworthy that the majority of the foreign coins are from the cities located in the Maeander Valley and its surroundings. These are the numismatic evidence of the use of important regional routes. In addition, coins from both coastal and inland cities in Western Anatolia have also been found. A coin from Callatis on the Romanian coast represents the farthest among the foreign coins.

GİRİŞ¹

Nysa antik kenti günümüzde Aydın ilinin 30 km doğusunda, Sultanhisar ilçesinin yaklaşık 2 km kuzeyinde yer alır. Maiandros Nehri'nin (Büyük Menderes Nehri) kuzeyinde, Mesogis Dağı'nın (Aydın Dağları) güney eteğindeki derin vadilerin arasında konumlanan kent, Maiandros yakınında bulunmasına istinaden Nysa ad Maeandrum olarak anılır. Karia ve Lydia bölgeleri arasında doğal sınırları oluşturan bir bölgede bulunması nedeniyle kent, antik kaynaklarda olduğu gibi modern kaynaklarda da bazen bir Karia kenti bazense bir Lydia kenti olarak tanımlanır². Bununla birlikte Plinius, Ptolemaios, Strabon ve Stephanos Byzantios gibi antik yazarlar³ Nysa'yı bir Karia kenti olarak nitelemektedir.

MÖ 3. yüzyılın başlarında kurulan kent, muhtemelen MÖ 3. yüzyılın sonu-MÖ 2. yüzyılın başında Nysa adını almıştır⁴. Bu erken dönemlerden itibaren kent, hem Maiandros Vadisi'ndeki konumuna bağlı olarak hem de yaklaşık 3 km batısındaki Akharaka'da bulunan Plouton ve Kore Tapınağı sayesinde önem kazanmış, önce Seleukos, ardından Attalos ve Roma hakimiyetinde önemli bir eğitim ve kültür merkezi olarak gelişmiştir⁵. Augustus Dönemi'nden itibaren, özellikle MS 2. yüzyıldaki güçlü mimarisıyla dikkat çeken Nysa, Provincia Asia'nın önde gelen kentlerinden biri olmuştur. MS 3. yüzyıl ortalarından itibaren imparatorluğun giderek zayıflayan siyasi ve eko-

¹ Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji (Klasik Arkeoloji) Anabilim Dalı'nda, Prof. Dr. Zeynep Çizmeli Öğün danışmanlığında tamamlanan "Nysa Sikkeleri" adlı doktora tezi kapsamında, Nysa'nın Hellenistik Dönem ve Roma İmparatorluk Dönemi sikke darpları ile Nysa kazılarında ele geçen sikke buluntuları değerlendirilmiştir. Bu makaleye konu olan Roma Eyalet sikkelerinin bir kısmı (1992-2015 buluntuları) söz konusu tez kapsamında ele alınmıştır. Özbil 2017, 573-584 (N9-N77), 646-658, 725-732.

² Antik kaynaklar, yazıtlar ve modern literatürde Nysa'nın konumu ve hangi bölgede olduğuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Gökçalp Özdiil – Akdoğu Arca 2022a, 40-42. 19. yüzyıl numismatik yayınlarında Nysa genellikle bir Karia kenti olarak ele alınmışsa da, B. V. Head'in 1887'de yayımladığı *Historia Nummorum. A Manual of Greek Numismatics* adlı eserinde ve bundan sonraki kataloglarda Lydia bölgesi altında sınıflandırılmıştır. Özellikle antik çağ numismatiği için temel referans kaynakları olan *Sylloge Nummorum Graecorum* ve *Roman Provincial Coinage* serilerinde Nysa bir Lydia kenti olarak ele alınır.

³ Plin. *nat.* V.XXIX.108; Ptol. V.2.18; Strabon XIV.1.1 ve XIV.1.43-48; Steph. Byz. "Nysa" maddesi. Yakın geçmişte Nysa'da ele geçen bir onurlandırma yazıtı, Nysa'nın MS 3. yüzyıl ortalarında idari olarak bir Karia kenti olduğunu doğrulamaktadır. Phrygia-Caria eyalet valisi Quintus Clodius Agrippianus Celsinus'un onurlandırıldığı bu yazıt için bkz. Akdoğu Arca 2016, 60-73; Özdiil – Akdoğu Arca 2022b, 138-139; Blümel 2019, 115, Nr. 457.

⁴ Kentin adı ve kuruluşu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Akdoğu Arca – Gökçalp Özdiil 2022a, 50-52.

⁵ Ayrıntılı bilgi ve literatür için bkz. Akdoğu Arca – Gökçalp Özdiil 2022a, 50-59; Akdoğu Arca – Gökçalp Özdiil 2022b, 62-75; Kadioğlu 2006, 3-6.

nomik sıkıntılarından tüm Asia kentleri gibi Nysa da etkilenmiştir. Buna rağmen Geç Antik Çağ ve Bizans hakimiyetinde de idari ve dini açıdan değişen dinamiklere uyum sağlamış ve 13. yüzyılda bölgenin Türkler tarafından alınışına kadar varlığını sürdürmüştür⁶.

Kentte 20. yüzyılın başlarından 1980'lerin sonuna kadar aralıklarla ve kısa süreli kazı ve araştırmalar yapılmış olsa da sistematik çalışmalar 1990 yılından bu yana Ankara Üniversitesi öğretim üyelerince yürütülmektedir⁷. 1990-2010 yıllarında Prof. Dr. Vedat İdil başkanlığında, 2012-2016 yıllarında Aydın Müze Müdürlüğü başkanlığında ve Prof. Dr. Serdar Hakan Öztaner danışmanlığında sürdürülmüş ve 2017 yılından itibaren Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile yine Prof. Dr. Öztaner'in başkanlığında devam etmektedir. Bu çalışmalarla elde edilen arkeolojik bulgular kentin tarihi ve mimari dokusunun yanı sıra sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik açıdan da yorumlanmasına olanak tanımaktadır⁸. Bu bağlamda, Nysa'da ele geçen sikke buluntuları tarihsel süreç içinde kentin gelişimi ve değişimine dair gözlemler yapmanın yanı sıra daha bütüncül anlamda ait oldukları dönemin ekonomik yapısıyla ilgili çalışmalara da katkı sağlamaktadır.

NYSA KAZILARI VE NÜMİSMATİK ARAŞTIRMALARI

1907 ve 1909'da Alman hükümeti adına Prusyalı Albay Walther von Diest'in⁹, 1921-1922'de Yunan Arkeolog Konstantinos Kourouniotis'in¹⁰ kısa süreli kazı ve araştırmaları kentin anlaşılmasına önemli katkılar sağlamıştır. Von Diest ve ekibinin çalışmalarının sonuçlarını içeren monografide herhangi bir sikke buluntusundan bahsedilmezken, monografinin eklerinden biri Kurt Regling'in Nysa darplarını değerlendirdiği "Überblick über die Münzen von Nysa" adlı bölümüne ayrılmıştır¹¹. Batı Anadolu'nun Yunanlar tarafından işgali sırasında bölgede arkeolojik araştırmalar yapan Kourouniotis ve ekibinin, özellikle *gerontikon* ve *agora*'da yaptıkları kazı çalışmalarının sonuçlarında ise sadece *gerontikon*'daki kazılarda ele geçen üç adet Manuel Komnenos sikkeden bahsedilmektedir¹². 1960'lı yıllarda İzmir Müze Müdürlüğü'nün tiyatro ve *gerontikon*'da, 1982-1988 yıllarında Aydın Müze Müdürlüğü'nün tiyatrodaki¹³ gerçekleştirdiği kazılarda sikke buluntularının varlığına dair yayımlanmış bir veri bulunmamaktadır.

1990'lara kadar kesintilerle yapılan arkeolojik çalışmalarda sikke buluntularına ilişkin veri ve bilgilerin az olmasına karşın, Ankara Üniversitesi kazılarında ele geçen çok sayıda sikke çeşitli yayınlarda ele alınmıştır. Tiyatro kazılarında 4. podyumunun temel blokları arasında ele geçen sikkeler, diğer bronz eserlerle birlikte Prof. Dr. Musa Kadioğlu ve Dr. Philip von Rummel tarafından değerlendirilmiştir¹⁴. Kütüphane ve çevresinde, Freiburg Albert Ludwig Üniversitesi'nden Prof. Dr. Volker Michael Strocka ve ekibince yapılan çalışmaların sikke buluntularını ise Simon Hoffmann yayımlamıştır¹⁵. Kadioğlu'nun *gerontikon* ve çevresinde yürüttüğü çalışmalarda ele

⁶ Geç Antik Çağ ve Bizans kentinin gelişimi için bkz. Peker 2022, 76-83.

⁷ Kentteki arkeolojik kazı ve araştırmaların detaylı tarihçesi için bkz. Öztaner – Kadioğlu 2022, 30-37.

⁸ Kentle ilgili araştırmaların güncel değerlendirme ve sonuçları için bkz. Öztaner 2022a.

⁹ Von Diest 1913.

¹⁰ Kourouniotis 1924.

¹¹ Regling 1913a, 70-103, Taf. 12-13.

¹² Kourouniotis 1924, 49, dn. 1.

¹³ Sezer vd. 1988; Sezer vd. 1989.

¹⁴ Kadioğlu – von Rummel 2003, 103-119, Abb. 1-13; Kadioğlu 2006, 343-344. Her iki yayında değerlendirilen 7 sikkeden 4'ü Roma eyalet sikkesidir: Kadioğlu – von Rummel 2003, 105, Nr. 3-6, Abb. 2-5; Kadioğlu 2006, 343, Nr. 700-703. Bu sikkeler aşağıdaki katalogda 72, 82, 8 ve 61 numaralı sikkelerdir.

¹⁵ Hoffmann 2012, 100-106, Taf. 62-63. Kütüphane ve çevresinde ele geçen 20 sikkeden 4'ü Roma eyalet sikkesidir: Hoffmann 2012, 101-103, Nr. 1-3, 6, Taf. 62, 1-6, 11-12. Bu sikkeler aşağıdaki katalogda 59, 60, 51 ve 30 numaralı sikkelerdir.

geçen sikkeler¹⁶ ile kent genelindeki tüm buluntular bu satırların yazarınca değerlendirilmiştir¹⁷.

Nysa'da 1992'den günümüze süregelen çalışmalar sırasında toplam 693 adet sikke ele geçmiştir¹⁸. Bunların buluntu yerlerinden kısaca bahsetmek gerekirse, 525'i kent içindeki çeşitli yapılarda, 6'sı Akharaka'daki Plouton-Kore Kutsal Alanı'nda yapılan kazı çalışmalarında ele geçmiştir, diğer 162 adet sikke ise kent içinde veya *territorium*'unda rastlantısal olarak bulunarak "yüzy buluntusu" olarak kaydedilmiştir.

Kentte sürdürülen kazılar ağırlıklı olarak, *agora*, tiyatro, *gerontikon*, kütüphane, forum-çarşı bazilikası gibi kamu yapıları ile kentin cadde-sokak planlamasının araştırılmasına yönelik olarak gerçekleştirilmiştir. Mevcut verilere göre, kentte Geç Hellenistik-Erken Augustus Dönemi'nden itibaren başlayan imar ve yapı faaliyetleri¹⁹ özellikle MS 2. yüzyılda ivme kazanmıştır²⁰. Bununla birlikte Geç Antik Çağ ve sonrasında yapıların çoğu, dönemin değişen dinamiklerine bağlı olarak bazı değişikliklere uğrayarak kullanılmaya devam etmiştir. Kentin mimari dokusundaki değişikliklerde etkili olan bir başka unsur ise şiddetli depremlerdir. Menderes grabenindeki aktif fay hatları bölgedeki diğer kentler gibi Nysa'yı da birçok kez etkilemiştir. Özellikle MS 4. yüzyıl ortasında ve 5. yüzyıl sonunda gerçekleşen depremler yıkıcı hasara yol açmışsa da Hıristiyan kül-

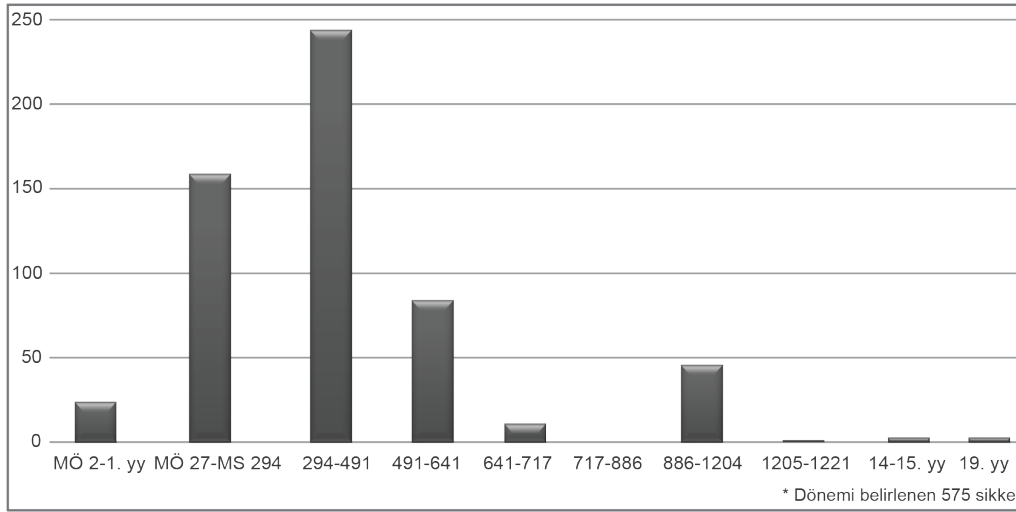

Fig. 1: Nysa Kazısı (1992-2023) sikke buluntularının dönemlere göre dağılımı.

¹⁶ Özbil 2014a, 129-139, Taf. 63-65. *Gerontikon* ve çevresinde ele geçen 63 sikkeden 9'u Roma eyalet sikkesidir: Özbil 2014a, 130-131, no. 143-151, Taf. 63. Bu sikkeler aşağıdaki katalogta 17, 21, 62, 56, 35, 39, 80, 85 ve 86 numaralı sikkelerdir.

¹⁷ Özbil 2017, 567-738 (1992-2015 buluntuları). Ayrıca bkz. Özbil 2014b, 429-436 (1992-2012 buluntuları); Özbil 2022, 391-401 (1992-2019 buluntuları).

¹⁸ 1990-1991 yıllarında sikke buluntusu ele geçmemiştir.

¹⁹ Strabon XIV.1.43. Strabon'un anlatımındaki konumlarda günümüze ulaşan bu yapıların mevcut arkeolojik verilerle kanıtlanabilen evreleri farklılık göstermektedir. Köprü: Kadioğlu - Öztaner 2022, 99. *Amphitiyatro (stadion)*: Kadioğlu - Öztaner 2022, 102-104. Tiyatro: Kadioğlu 2006, 91-141; Kadioğlu 2022a, 199-202. *Gymnasion*: Beckmann 2022, 205. *Agora*: İdil 2006, 75; İdil 2022, 278-279. *Gerontikon*: Kadioğlu 2014, 155-173; Kadioğlu 1999, 179; Kadioğlu 2008, 362-363; Kadioğlu 2011, 143-148; Kadioğlu 2022b, 278-279. Ayrıca kentteki orthogonal cadde-sokak sisteminin de en geç Augustus Dönemi'nde tamamlanmış olduğu düşünülmektedir. Bkz. Kadioğlu - Öztaner 2022, 86-107; Öztaner 2018a, 843-849; Öztaner 2022b, 225-244.

²⁰ Mevcut yapılardaki yenileme çalışmaları dışında kütüphane, sütunlu cadde (Cadde 1/*Plateia*), forum-çarşı bazilikası, anıtsal çeşme (*nymphaion*), hamamlar gibi yeni yapılar MS 2. yüzyılın ortalarından itibaren kentte güçlü bir imar faaliyeti olduğunu gösterir. Kütüphane: Stročka 2022, 316-327; Stročka ve diğ. 2012. Sütunlu Cadde (Cadde 1/*Plateia*): Öztaner 2022b, 235-236; Öztaner 2022c, 110-129; Öztaner 2022d, 369-380; Öztaner ve diğ. 2014, 225-246. Forum-Çarşı Bazilikası: Öztaner 2016, 311-320; Öztaner 2018b, 517-532; Öztaner 2022e, 222-240; Öztaner 2022f, 281-292.

türün etkisiyle kent yaşamındaki canlılık kaybolmamıştır. MS 7. yüzyıl başındaki deprem ise kent giderek küçülmesine, yapıların işlevini kaybetmesine neden olmuştur²¹. Sonraki yüzyıllarda, Anadolu'nun içinde bulunduğu savaş ve istilaların da etkisiyle giderek zayıflayan kentte yaşam kesintiye uğramıştır. MS 11-12. yüzyıllara gelindiğindeyse, atıl durumdaki yapıların kalıntılarında küçük çaplı yaşam izleri yeniden başlamış ancak hiçbir zaman bunun ötesine geçememiştir.

Mimari veriler ve diğer arkeolojik buluntularla desteklenen kentin bu değişim ve dönüşüm süreci, sikke buluntularıyla da izlenebilmektedir. Buluntuların kronolojik çeşitliliği MÖ 2. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar değişmekle birlikte, Roma İmparatorluk Dönemi ve özellikle MS 4-5. yüzyıl sikkeleri çoğunluktadır (Fig. 1). Ancak sikkelerin çoğu orijinal darp dönemi veya kullanım süreci gibi bağlamlarından uzaklaşmış olarak ele geçmiştir. Ayrıca kentin topografik yapısı, sürekli yaşanan sel ve toprak akıntısı gibi doğal faktörler, kent genelinde karışık dolgu tabakalarının oluşmasına, dolayısıyla bu tabakalardan gelen sikkelerin yine ait oldukları bağlamdan uzak bir şekilde günümüze ulaşmasına neden olmuştur. Kentin kutsal alanı Akharaka'daki Plouton-Kore Tapınağı'nda yapılan kısa süreli çalışmalarda bulunan 6 adet sikke de tıpkı kent içindekiler gibi geç dönem kontekstleri ya da dolgularından ele geçmiştir.

Buluntu yerlerine dair üzerinde durulması gereken bir başka konu, yüzey buluntularıyla ilgilidir. Bunlardan bazıları kent ve çevresindeki araştırmalar ya da temizlik çalışmaları sırasında kazı ekibince bulunarak buluntu yerleri kaydedilmiştir. Ayrıca güvenlik görevlileri veya kent alanında zeytinlik, bahçe gibi yerlerde çalışmaya gelen vatandaşlar gibi farklı bireylerin bulup teslim ettiği sikkeler de "yüzey buluntusu" olarak kazı envanterine kaydedilmiştir. Tüm sikkelerin yaklaşık üçte birini oluşturan yüzey buluntularının bu denli fazla olması yağışlara bağlı toprak akıntılarının fazla olmasıyla ilişkilendirilebilir. Her ne kadar çoğunun buluntu yerlerine dair kesin bilgiye sahip olmasak da yüzey buluntularının dönemsel dağılımı genel olarak kazı buluntuları ile uyumlu bir tablo ortaya koyduğu için istatistiksel karşılaştırma amaçlı olarak kullanılabilir²².

NYSA'DA ELE GEÇEN ROMA EYALET SİKKELERİ

Roma İmparatorluğu'nun, *Principatus* Dönemi olarak adlandırılan sürecinde, imparatorluğun merkezi darphanelerinin yanı sıra özellikle doğudaki eyalet ve kentlerde de sikke darp edilmiştir. Literatürde "Roma imperial coinage" ve "Roman provincial coinage" şeklinde sınıflandırılan iki ana gruptaki sikkeler, Augustus Dönemi'nden itibaren genel olarak birlikte kullanılmış ve dolaşımda kalmıştır. MS 3. yüzyılın ortalarından itibaren ekonomik kriz ve yüksek enflasyon karşısında neredeyse tüm kentler sikke darbını bırakmış ve sadece imparatorluk sikkeleri kullanılmıştır. İmparatorluğun girdiği krizlerin önüne geçmek için yapılan düzenlemeler kapsamında, MS 294'teki sikke reformuyla tamamen farklı bir sisteme geçilmiştir. Nysa'da *Principatus* Dönemi'ne tarihlenen toplam 159 adet sikke ele geçmiştir²³. Bunlardan 111 adedi Roma eyalet ve 48 adedi Roma imparatorluk sikkesi olup eyalet sikkelerinden 73 adedinin, imparatorluk sikkelerinden 27 adedinin kesin tanımlaması yapılabilmektedir.

²¹ Kentin doğu yakasındaki sütunlu cadde (Cadde 1/*plateia*) ile hemen kuzeyindeki forum-çarşı bazilikası ve anıtsal girişindeki kazı ve araştırmalar, söz konusu depremlerin bu yapılardaki etkisinin hem mimari açıdan hem de seramik buluntularla en iyi gözlemlendiği yerlerdir. Bkz. Öztaner 2022c, 110-129; Öztaner 2022e, 220-240; Sönmez 2022a, 154-155; Sönmez 2022b, 248-249.

²² Yüzey buluntuları arasında kentin yaklaşık 4 km kuzeyinde, Strabon'un en iyi Mesogites şarabının yani Aromeus'un üretildiğini aktardığı Aroma ile lokalize edilen Kavaklı Köyü'nde bulunan birer adet Faustina Minor darbı (Kat. 18) ve Anonymous Follis ile batıda Akharaka'ya giden yol hattındaki Eskihsar Köyü'nde bulunan 1 adet İslami sikke de bulunmaktadır. Aroma için bkz. Strabon XIV.1.47. Von Diest 1913, 28.

²³ Bunların 125'i kazı çalışmalarında, 32'si yüzey buluntusu olarak, 1'i Akharaka'da (Kat. 75), 1'i Kavaklı Köyü'nde (Aroma, Kat. 18) ele geçmiştir.

DARPHANELER

Sikkelerin darp edildiği yerden farklı bir yere hangi koşul ve süreçlerde ulaştığını belirlemek çoğu zaman mümkün değildir. Kent sikkelerinin dağılımı ve dolaşımı konusunda akla gelen ilk etken coğrafi yakınlık olsa da bu sikkeler idari, siyasi, askeri, ekonomik, ticari, dini ve kültürel birçok nedenle yakın veya uzak mesafelere ulaşmış olabilirler. Farklı bölgelerde kazısı yapılan birçok kentin sikke buluntularına bakıldığında iki ortak nokta dikkati çeker. Bunlardan ilki yerel sikkelerin, darp edildikleri kentte kullanılmalarına bağlı olarak, o kentin kazılarında bulunma oranlarının fazla olmasıdır²⁴. Diğeryise yabancı sikkelerin, çoğu zaman yakın kentlere ait olmasıdır. Bu iki olgunun en iyi gözlemlendiği kentlerden biri, uzun süreli kazılara paralel olarak sikke buluntularının da fazla olduğu Sardeis'tir²⁵. 1000'e yakın Roma eyalet sikkesinden tanımlanabilenler arasında kentin kendi darpları % c. 57 oranındadır. Yabancı sikkelerin % c. 89'u ise başta Pergamon, Smyrna ve Ephesos gibi önemli merkezler olmak üzere, Lydia ve komşu bölgelerdeki kentlere aittir. Kazı süreleri ve buluntu sayıları gibi etkenlerden bağımsız olarak birçok antik kentin kazı buluntularında da benzer sonuçları görmek mümkündür²⁶.

Nysa'da ele geçen Roma eyalet sikkelerinde de kentin darpları ile yabancı sikkeler arasındaki dağılımda her iki olguyu tekrar görüyoruz. Hangi kente ait olduğu belirlenebilen 72 adet sikkeden 31'i Nysa'nın kendi darpları, 41'i ise 18 farklı kente ait darplardır (Tablo 1). Yabancı sikkelerin toplamı Nysa sikkelerinden fazla olsa da her kentin sikke sayısı dikkate alındığında Nysa darplarının % 43 oranıyla çoğunluğu oluşturduğu görülür. Nysa'da sikkeleri ele geçen diğer kentler ise Nysa'ya olan uzaklıklarına göre çoğunlukla 10-50 km ve 51-100 km mesafelerdeki kentlerdir (Fig. 2)²⁷.

Ele geçen sikkelerin sayıca az ve dönemlerinin farklı olması bir yana bırakılırsa, yabancı sikkelerin çoğunun bölgesel yol ağları ile bağlantılı kentlere ait olduğu açıkça görülmektedir (Fig. 3). Nysa'nın kendi sikkelerinden sonra en fazla temsil edilen darphaneler doğu ve batıdaki komşuları Tralleis ve Mastaura ile *conventus* merkezi Ephesos'tur. Diğer sikkelerin çoğu ise Ephesos'tan (*caput viae*) başlayarak Maiandros Nehri boyunca ilerleyen yol²⁸ ve çevresindeki kentlere aittir. Strabon'un²⁹ aktarımına göre Ephesos'tan doğuya doğru seyahat eden herkes tarafından

²⁴ Johnston 2007, 5. Benzer durum Roma İmparatorluk Dönemi öncesi için de geçerlidir. Çizmeli Öğün – Marcellesi 2011, 297-343. Anadolu'daki kazılarda ele geçen sikke buluntularının bibliyografyası için bkz. Çizmeli Öğün ve diğ. 2016, 229-254; Çizmeli Öğün 2017, 273-290; Tekin 1993, 36-59.

²⁵ Buradaki istatistikler Bell 1916, vi; Table V, Johnston 1981 ve Evans 2018'den alınan verilere göre hesaplanmıştır.

²⁶ Assos: Bell 1902, 297-309. Lenger 2016, 114. Assos kazılarında ele geçen Yunan ve Roma eyalet sikkeleri için bkz. Lenger 2009, 202-203. İlion: Bellinger 1961, 156-171; Mannsperger 2006, 267. Parion: Keleş – Kızılyalçın Oyarçin 2022, 123-124, Fig. 1; Kızılyalçın Oyarçin 2022, 117, Grafik 24. Kyme: Caccamo Caltabiano ve diğ. 2014, 141. Ayrıca bkz. Ünal 2009, 7. Kyzikos: Köker 2007a, 305. Pergamon: Regling 1913b, 355-358; Voegtli 1993, 5-7. Tripolis ad Maeandrum: Tek 2019, 169. Ephesos: Schachinger 2016, 308-309. Smyrna: Demirtaş 2014, 113-114; Ersoy ve diğ. 2014. Priene: Regling 1927, 97-117; Eberhardt – Weisser 2020, 259. Aphrodisias: Tek 2019, 168-170, Fig. 5, 173, Fig. 7; Mac Donald 1976, 40-42, Fig. 2. Iasos: Pennestri 2003-2004, 273-276. Stratonikeia: Tek ve diğ. 2015, 138. Arykanda: Tek 2019, 170 (sadece Gordianus Pius Dönemi için); ayrıca bkz. Tek 2009. Perge: Tekin 1994, 179-186; Şen 2003, 38-54; Erol 2005, 17-32; Köker 2007b, 34-61. Side: Tek 2016, 236-240, Fig. 3, Table 2 (Buradaki sonuçlara Atlan 1976, 33-55'teki veriler de dahil edilmiştir). Elaiussa Sebaste: Tekin 2003, 541-542; Polosa 2003, 570-571. Amorium: Lightfoot 2012, 122-124. Hierapolis Phrygiae: Travaglini 2010, 11-12, tab. 3a-3c. Tios: Lenger 2012, 343; Lenger – Atasoy 2015, 381.

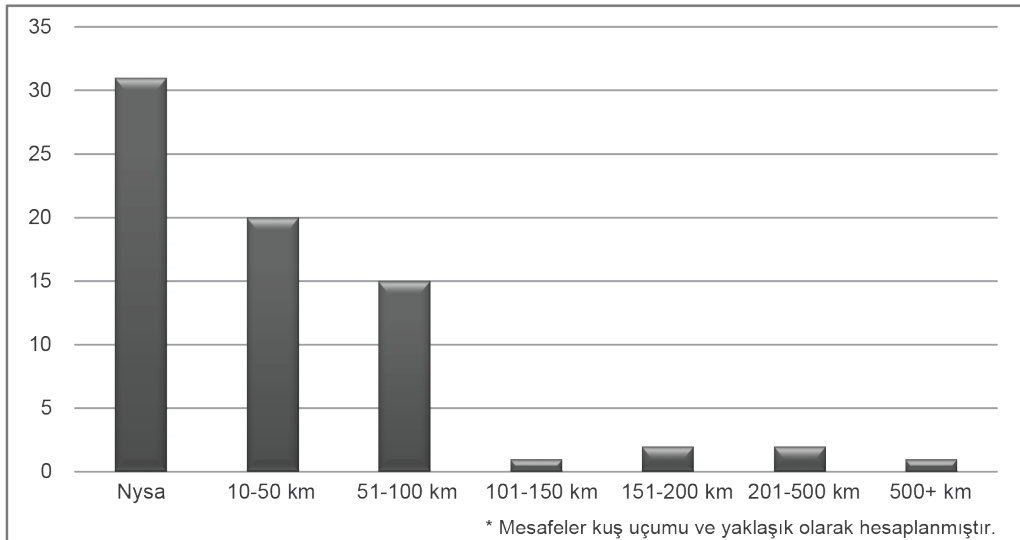
²⁷ Farklı kentlerin sikkelerinin kente ulaşımında kullanılan gerçek yol güzergâhı veya yönteminin bugün bilinemeyecek olması nedeniyle mesafeler kuş uçuşu ve yaklaşık olarak hesaplanmıştır. Konuyla ilgili değerli fikirlerini paylaşan Prof. Dr. A. Tolga Tek'e teşekkür ederim.

²⁸ Güzergâh üzerindeki mil taşları için bkz. French 1988, 169-170, no. 472=French 2012, 36, no. 5 (5 mil); French 1988, 76, no. 198 = French 2012, 37-38, no. 6 (29 mil); French 2014, 82, no. 36B (31 mil); French 2014, 84, no. 37=Blümel 2019, 19-20, Nr. 278; Kadioğlu – Özbil Serin 2011, 127-131 (52 mil); French 2014, 85, no. 38=Blümel 2019, 130, Nr. 477 (Tralleis'ten 14 mil); French 1988, 77, no. 200; French 2014, 83-84, no. 36C.1 (30 mil). Ayrıntılı bilgi ve Nysa'nın bu yol üzerindeki konumu ile ilgili bkz. Gökalp Özdil – Akdoğu Arca 2022a, 40-41; Kadioğlu – Öztaner 2022, 86.

²⁹ Strabon, güzergâh üzerindeki kentler arasında Nysa'yı da sayar. Strabon XIV.2.29.

PROVINCIA / CONVENTUS	KENT	SİKKE SAYISI
Asia / Ephesos	Nysa ad Maeandrum	31
	Mastaura	4
	Briula	1
	Tralleis	5
	Ephesos	7
	Metropolis	1
Asia / Miletos	Magnesia ad Maeandrum	4
Asia / Alabanda	Alabanda	2
	Harpasa	1
	Neapolis ad Harpasum	2
	Antiokheia ad Maeandrum	5
	Aphrodisias	1
Asia / Kibyra	Laodikeia ad Lycum	2
Asia / Sardeis	Philadelphia	1
Asia / Smyrna	Magnesia ad Spylum	1
	Aigai	1
Asia / Synnada	Synnada	1
Asia / Kyzikos	Parion	1
Asia	Belirsiz darphane "CA" serisi	1
Moesia Inferior	Kallatis	1
Toplam		73

Tab. 1: Roma eyalet sikkelerinin darphanelere göre sayısal dağılımı.

Fig. 2: Roma eyalet sikkelerinin darphanelerinin Nysa'ya uzaklıklarına göre dağılımı.

kullanılan bu yol üzerindeki kentlerden, Ephesos, Magnesia ad Maeandrum, Tralleis, Mastaura, Antiokheia ad Maeandrum, Briula ve Laodikeia ad Lycum'a ait sikkelerin Nysa'da ele geçmesi, kentin bu önemli ulaşım ve ticaret hattındaki uğrak yerlerinden biri olmasıyla ilgilidir. Yine bu konumuyla bağlantılı olarak, Maiandros'un güneydeki kolları Marsyas, Harpasos ve Morsynos vadilerindeki kentlerden Alabanda, Harpasa, Neapolis ad Harpasum ve Aphrodisias'ın sikkeleri de Nysa'da ele geçmiştir. Mevcut buluntulara göre, Maiandros ve güneye inen kollarındaki kentlere ait sikkeler, Nysa'daki yabancı sikkelerin % c. 83'ünü oluşturur.

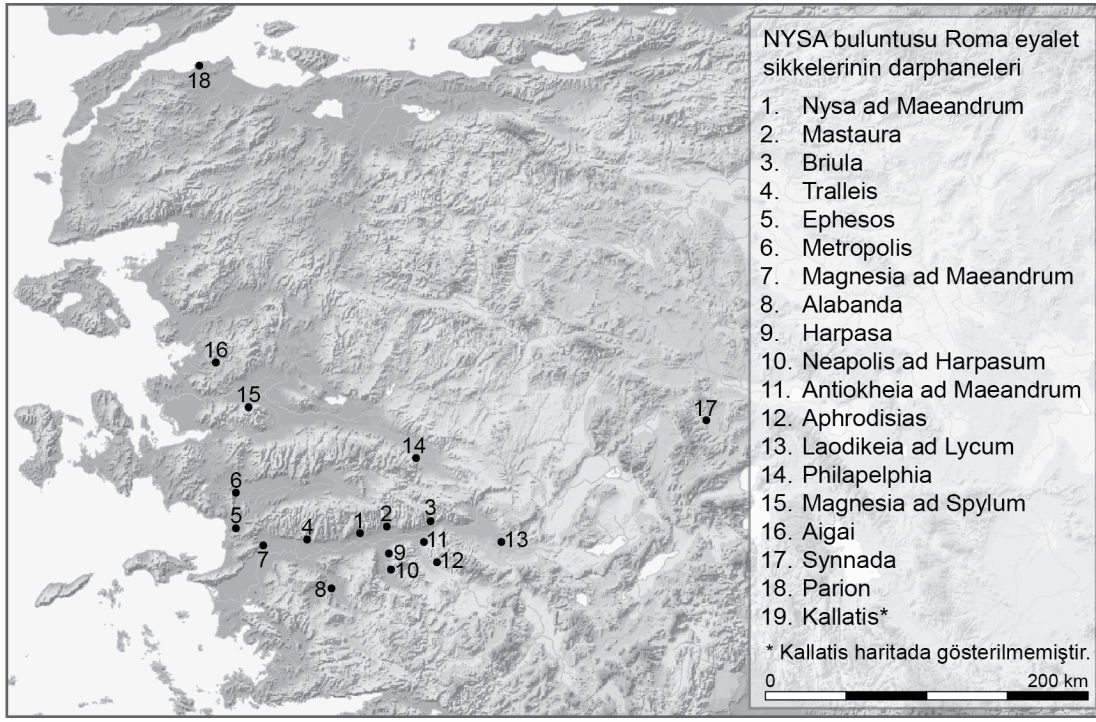

Fig. 3: Roma eyalet sikkelerinin darphanelerinin konumları.

Bunların dışında, 5 kente ait birer sikke ile Batı Anadolu'nun hem kıyı hem de iç kesimindeki bağlantıları gözlemlenmek mümkündür. Ephesos'tan kuzeye giden yol güzergâhındaki ilk kent olan Metropolis, bu yolun Hermos Nehri'nden ayrılarak doğuya ilerleyen yan hattındaki Magnesia ad Sipylum ve kuzeyde Pergamon'a devam eden yolun dağlık iç kesimindeki Aigai'nin sikkeleri Kuzey Ege kıyılarından iç kesimlere doğru uzanan bağlantılara işaret eder. Ephesos'tan başlayıp doğuya giden yolun önemli kavşak noktalarından biri olan Laodikeia ad Lycum'dan kuzeybatıya yönelerek Sardeis'e ulaşan yol üzerindeki Philadelphia'nın sikkesi ise geniş çaplı bölgesel yol ağlarını gözlemlemeye olanak tanır.

Nysa buluntuları arasında Phrygia'daki Synnada'nın, Mysia'nın kuzey kıyısındaki Parion'un ve özellikle Moesia Inferior'daki Kallatis'in sikkelerinin bulunması, coğrafi, kültürel ya da idari olarak farklı bölgelerden sikkelerin de uzak mesafelerde ele geçebileceğinin örnekleridir.

Nysa kazılarında bu 18 kent dışında, literatürde "CA Coinage" olarak adlandırılan ve MÖ 20'li yıllarda muhtemelen *Provincia Asia* için darp edilen sikkelerden de bir adet bulunmuştur³⁰. Darphane kenti/kentleri bilinmeyen bu sikkelerin, Syria'dan batı eyaletlerine uzanan geniş bir dağılım alanı vardır ve özellikle Asia'daki büyük kentlerde ele geçen buluntuların çoğunlukta olduğu bilinmektedir³¹. Bu bağlamda, bir örneğinin de Nysa'da ele geçmesi şaşırtıcı değildir³².

³⁰ RPC I, 380-381; Howgego 1982, 1-20; Grant 1969, 102-110. Bu sikkeler MÖ c. 27 ve MÖ c. 25'e tarihlenen iki gruba ayrılır. RPC I, 380-381, no. 2227-2235. Ancak Nysa örneğinin korunma durumu hangi gruba ait olduğunu belirlemek için yeterli değildir.

³¹ Howgego 1982, 3-6.

³² Ayrıca, tiyatro kazılarında ele geçen bir başka sikke de daha önce bu gruba dahil edilmiştir. Kadioğlu - v. Rummel 2003, 105, Nr. 4, Abb. 3; Kadioğlu 2006, 343, Nr. 701. Ancak söz konusu sikkenin arka yüzünde, çok silik olmakla birlikte ayakta duran bir figür olduğu anlaşılmaktadır (Kat. 82).

DÖNEMLER

Nysa'da ele geçen Roma eyalet sikkelerinin, kentlere göre darp dönemleri tablo 2'de özetlenmiştir³³. Kent sikkeleri ile aynı süreçte dolaşımda olan imparatorluk sikkeleri eklendiğinde ortaya çıkan dönemsel dağılım ise figür 4'teki grafikte görülmektedir.

Nysa buluntuları arasında Iulius-Claudiuslar Dönemi hem eyalet hem de imparatorluk sikkeleri ile temsil edilmektedir. Roma eyalet sikkelerinden 3'ü Augustus, 3'ü muhtemelen Tiberius³⁴, 1'i Claudius ve 3'ü Nero darplarıdır. Bunların dışında Tiberius Dönemi'ne tarihlenen 1 adet portresiz sikke bulunmaktadır³⁵. Ayrıca Augustus Dönemi'ne ait 1 adet *denarius* ile Nero Dönemi'ne ait 1 adet *aes* bu sürece ait olan imparatorluk darplarıdır³⁶.

Flaviuslar Dönemi'ne tarihlenen sikkelerden imparatoru bilinen örnekler Domitianus'a ait 3 adet kent sikkesi ve 1 adet *denarius*'tur³⁷. Nerva, Traianus ve Hadrianus dönemlerine ait herhangi bir sikke Nysa'da ele geçmemiştir. Antoninuslar Dönemi'nde ise buluntuların sayısında yeniden artış olduğu görülmektedir. Tamamı kent darpları olan bu sikkeler, Antoninus Pius'un 4, Marcus Aurelius'un 3, Faustina Minor'un 2³⁸ ve Commodus'un 1 sikkedir. Bunların dışında portre özelliklerine göre söz konusu döneme ait olabilecek 4 sikke daha bulunmaktadır (Kat. 75-78).

Severuslar Dönemi'ne tarihlenen sikkelerin de tamamı kent darplarıdır. Erken Severuslar Dönemi sikkeleri birer adet Septimius Severus, Iulia Domna, *caesar* Geta, Caracalla olmak üzere 4 adettir. Hanedanın geç dönemine ait 6 sikke ise Elagabalus, Iulia Maesa (2 adet), Annia Faustina adına darp edilmiş sikkeler ile Severus Alexander'ın hem *caesar* hem de *augustus* dönemlerine ait sikkelerdir.

MS 3. yüzyıl ve Asker İmparatorlar Dönemi Nysa buluntuları arasında yüksek oranda temsil edilir. MS 235-253 arasına tarihlenen sikkelerin tamamı kent darpları olup bunlar, Maximinus Thrax, Gordianus Pius, Philippus Arabs, Traianus Decius, Trebonianus Gallus ve Aemilianus dönemlerine aittir. Maximinus Thrax'ın kısa süreli imparatorluk dönemine ait Nysa buluntuları 8 adettir ve 5'i Maximinus, 2'si Maximus darbidir ayrıca aynı döneme tarihlenen 1 adet portresiz sikke de bulunmaktadır³⁹. Gordianus Pius Dönemi sikkeleri, imparatora ait 3 sikkeden oluşur. Ardından gelen Philippus Arabs Dönemi'ne tarihlenen 2 sikkeden biri Otacilia Severa adına darp edilmiş, diğeri ise portresiz sikkedir⁴⁰. Traianus Decius, Trebonianus Gallus ve Aemilianus Dönemi'ne ait sikkeler ise birer adettir.

Valerianus ve Gallienus Dönemi darpları tüm *Principatus* Dönemi buluntuları arasında çoğunluğu oluşturur. Valerianus adına darp edilen 4 adet sikkenin hepsi kent sikkeleriyken, Gallienus darpları hem eyalet hem de imparatorluk sikkeleridir. Kent sikkeleri arasında Gallienus

³³ Bu veriler arasında darp tarihi çoğu zaman hanedan ya da yüzyıl düzeyinde belirlenebilen portresiz sikkeler de yer almaktadır. Bkz. Johnston 1985, 89-112; Bennett 2017, 185-200.

³⁴ K. Regling ve çağdaşı araştırmacıların Augustus'a atfettiği bu emisyon RPC I'de "Augustus or Tiberius" olarak sınıflandırılmıştır. Bkz. Regling 1913a, 79, Nr. 50; RPC I, no. 2664. Bu emisyonun Tiberius Dönemi'ne ait olabileceği hakkında bkz. Özbil 2017, 473-476.

³⁵ Laodikeia ad Lycum (Kat. 65): RPC I, 475-476, 478, no. 2905, <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/1/2905> (erişim tarihi: 10.09.2023).

³⁶ RIC I, Augustus, 207; RIC I, Nero 312.

³⁷ RIC II.1, Domitian 770-773 (MS 95), 787-792 (MS 95-96) ya da 818-821 (MS 96).

³⁸ Sikkelerden biri Kavaklı Köyü'nde (Aroma) yüzeyde bulunmuştur (Kat. 18).

³⁹ Neapolis ad Harpasum'un portresiz sikkesi (Kat. 57) yayımlanmış kataloglarda bulunmamıştır. Ancak aynı görevli ismine kentin Maximinus Dönemi'ne ait portreli ve portresiz sikkelerde rastlandığı için Nysa buluntusu da aynı döneme tarihlenebilir. Benzerleri için bkz. Delrieux 2008, 40-41, NP/11, no. 17, NP/13, no. 20; 47, NP/31, no. 11.

⁴⁰ Magnesia ad Sipylum'un bu sikke tipi (Kat. 68) Roman Provincial Coinage (RPC) serisinin Philippus Dönemi için hazırlanan çevrimiçi kataloğunda yer almaktadır. <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/type/53782> (erişim tarihi: 10.09.2023). Diğer kataloglardaki tarihlenmeler: BMC Lydia, 42 (Time of M. Aurelius to Gallienus); SNG Cop. Lydia I, 255 (Time of the Antonines-Gallienus).

	Nysa ad Maeandrum	Mastaura	Briula	Tralleis	Ephesos	Metropolis	Magnesia ad Maeandrum	Alabanda	Harpasa	Neapolis ad Harpasum	Antiokheia ad Maeandrum	Aphrodisias	Laodikeia ad Lycum	Philadelphia	Magnesia ad Sypulum	Aigai	Synnada	Parion	"CA" serisi	Kallatis	Belirsiz
Augustus	2																		1		
Tiberius	3																				
Claudius	1																				
Nero	3																				
Domitianus	2										1										
Antoninus Pius	1				1						1										1
Marcus Aurelius	2										1										
Faustina Minor	2																				
Commodus	1																				
Septimius Severus								1													
Iulia Domna	1																				
Geta (<i>caesar</i>)								1													
Caracalla						1															
Elagabalus					1																
Iulia Maesa	2																				
Annia Faustina					1																
S. Alexander (<i>cae.</i>)	1																				
S. Alexander									1												
Maximinus	1	2					2														
Maximus	1						1														
Gordianus Pius	1	1																			1
Traianus Decius					1																
Otacilia Severa		1																			
Trebonianus Gallus										1											
Aemilianus																		1			
Valerianus	1				2																1
Gallienus	4			3							1										1
Saloninus (<i>caesar</i>)					1																
Salonina						1					1	1									
Portresiz	2		1	2						1			2	1	1	1	1			1	1

Tab. 2: Roma eyalet sikkelerinin darp dönemleri.

adına darp edilmiş 9 sikkenin yanı sıra *caesar* Saloninus'un 1 ve Salonina'nın 3 sikkesi de bulunmaktadır. Ayrıca Gallienus Dönemi'ne ait 12 adet *antoninianus* da Nysa'da ele geçmiştir. Gallienus'tan sonra MS 284'e kadarki sürece ait sikkeler, aralarında Gallia imitasyonlarının da bulunduğu, *antoninianus* birimindeki imparatorluk darplarıdır. Dönemleri belirlenebilen bu sikkelerin dışında, 10 adet portresiz sikke darp tarihi kesin olmadığı veya daha geniş aralıkları kapsadığı

için figür 4'teki grafiğe dahil edilmemiştir⁴¹. Bunlardan 2'si Nysa'nın MS 1. yüzyıla tarihlenen sikkeleridir⁴². Briula'nın 1, Tralleis'in 2 sikkesi ise MS 1. yüzyıl sonlarına⁴³, Aigai⁴⁴ ve Synnada'nın⁴⁵ birer adet sikkesi MS 2. yüzyıl sonu-3. yüzyıl başına, Kallatis sikkesi MS 3. yüzyılın ilk yarısına⁴⁶, Philadelphia sikkesi ise MS 2. yüzyılın sonu ile Gallienus Dönemi arasına⁴⁷ tarihlenmektedir. Ay-

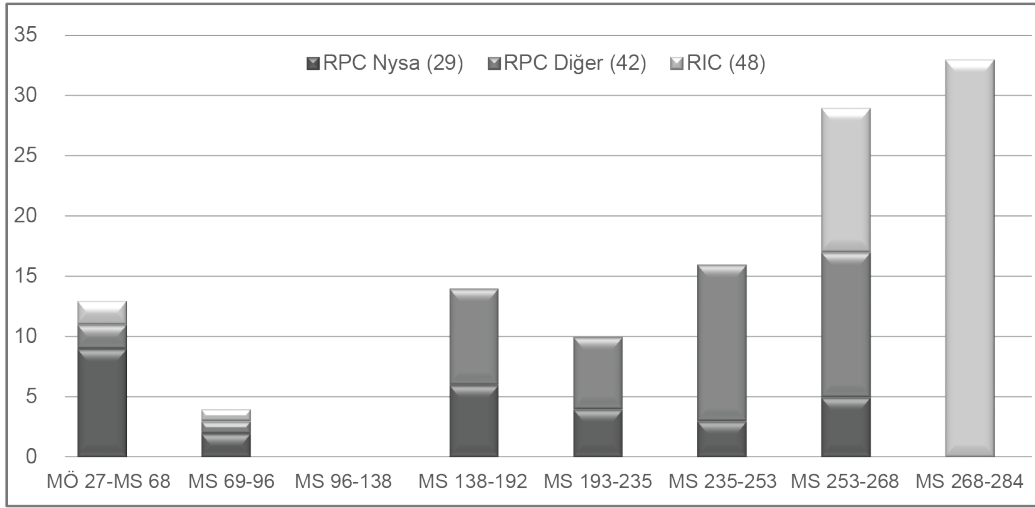

Fig. 4: Principatus Dönemi buluntularının genel dağılımı.

- ⁴¹ Darphanesi belirlenemeyen sikkeler arasında muhtemelen MS 3. yüzyıla ait bir portresiz sikke daha bulunmaktadır (Kat. 84).
- ⁴² Nysa (Kat. 12-13) örnekleri RPC serisinin Flaviuslar Dönemi'ni kapsayan bandında "First century AD ?" şeklinde sınıflandırılmıştır. RPC II, 171-172, no. 1116, <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/2/1116> (erişim tarihi: 10.09.2023). K. Regling, bu sikkelerin MS 1-2. yüzyıldan daha geç olamayacağını belirtmiştir. Regling 1913a, 78, Nr. 46.
- ⁴³ Briula (Kat. 36) ve Tralleis'e (Kat. 37-38) ait portresiz sikkeler, RPC serisinin Flaviuslar Dönemi'ni içeren bandında "Late first century AD?" şeklinde sınıflandırılmış ancak tarihlenmenin daha geç olabileceği de belirtilmiştir. Briula: RPC II, 173, no. 1124, <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/2/1124> (erişim tarihi: 10.09.2023). Tralleis: RPC II, 170-171, no. 1104, <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/2/1104>, no. 1108, <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/2/1108> (erişim tarihi: 10.09.2023).
- ⁴⁴ Aigai'nın (Kat. 69) bu tipteki sikkeleri RPC serisinin Antoninuslar Dönemi için hazırlanan çevrimiçi kataloğunda "2nd or early 3rd century AD, c. 100-218" tarihlemesiyle yer almaktadır. <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4/1770> (erişim tarihi: 10.09.2023). Diğer kataloglardaki tarihlemeler: BMC Troas-Aeolis-Lesbos, 17-19 (Time of Commodus); SNG Cop. Aeolis-Lesbos, 18 (late 2nd-3rd century AD); SNG Leypold I, 496 (Time of Commodus); SNG Hunterian I, 1410 (mid 2nd-mid 3rd century AD).
- ⁴⁵ Synnada'nın bu tipteki portresiz sikkesi (Kat. 70), RPC serisinin Antoninuslar Dönemi için hazırlanan çevrimiçi kataloğunda sınıflandırılmıştır (c. 138-161 or 193-218?). <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4/9796> (erişim tarihi: 10.09.2023). Farklı kataloglardaki tarihlemeler: BMC Phrygia, 11 (Claudius); SNG Cop Phrygia II, 713 (Imperial times); SNG Mün. Phrygien, 465 (Imperial times).
- ⁴⁶ Kallatis'in Nysa'da ele geçen "Demeter/Gemi" tipli portresiz sikkesi ile aynı özelliklerde bir sikke (Kat. 73), yapılan literatür taramasında bulunamamıştır. Bununla birlikte, arka yüzdeki geminin stili, lejantın yönü ve harf karakterleri farklı olan benzerleri RPC serisinin Elagabalus - Maximinus Thrax Dönemi çevrimiçi kataloğunda, Pick 1898, 110, no. 287'deki sikke referans verilerek sınıflandırılmıştır. <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/6/1753> (erişim tarihi: 10.09.2023). Bu tipteki sikkelerin arka yüzünde birim işareti olarak yer alan *gamma* ($\Gamma=3$ *assaria*) Severuslar Dönemi ve sonrasında, kentlin son darplarını yaptığı Philippus Arabs Dönemi'ne kadar görülür. Pick 1898, 115, no. 312 (Iulia Domna), 119, no. 336-337 (Iulia Mamaea), 123, no. 363-365 (Otacilia Severa). Otacilia Severa örneklerinde Nysa buluntusunda olduğu gibi arka yüzünde gemi betimi bulunur. Pick 1898, 123, no. 365; <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/type/27626> (erişim tarihi: 10.09.2023). Kallatis'in "Demeter/Gemi" tipli portresiz sikkeleriyle ilgili ayrıca bkz. Pick 1898, 93-94; Peter 2017, 256.
- ⁴⁷ Philadelphia'nın bu tipteki sikkeleri (Kat. 67) RPC serilerinin yayınlanmış bandlarında yer almamaktadır. Diğer kataloglardaki tarihlemeler: Kurth 2020, Philadelphia 131 (198-268 AD); BMC Lydia, 50 (Caracalla-Gallienus); SNG Hunterian I, 1961 (Third century, second quarter); SNG Turkey 5.1, 451 (Caracalla-Gallienus).

rica Laodikeia ad Lycum'un dönemi kesin olmayan 1 sikkesi de bulunmaktadır⁴⁸. 30 adet Roma eyalet sikkesininse darp dönemleri kesin olarak saptanamamıştır. Bunların aşınma biçimleri ve genel nitelikleri çoğunun MS 1. ve 2. yüzyıllara ait olabileceklerini göstermektedir ancak burada herhangi bir çıkarım yapmaktan kaçınılmıştır. 20'sinin üzerine kontrmark vurulmuş olması da dikkate alındığında bunların uzun süre kullanımda kalmış sikkeler olduğu söylenebilir.

KONTRMARKLAR

Sikke buluntularının darphane kentleri ve dönemlerinin yanı sıra sikkeler üzerine sonradan vurulan kontrmarklar da sikke kullanımı ve dolaşımı hakkında fikir verir⁴⁹. Bununla birlikte kazılarda ele geçen kontrmarklı örnekler, bunların hangi kentte vurulmuş olabileceği hakkında da bazı çıkarımlar yapmayı sağlar.

Nysa buluntularından 37'sinin üzerinde kontrmark bulunmaktadır ve bunlar tüm Roma eyalet sikkelerinin yaklaşık üçte birini oluşturur. Kontrmarkların çoğu ön yüzde yer alırken, arka yüze veya her iki yüze kontrmark vurulmuş örnekler de mevcuttur (Kat. 93, 94, 74). Kontrmarkların türüne bakıldığında değer kontrmarkları ile figürlü kontrmarkların aynı oranda olduğu, her iki türde kontrmark taşıyan birkaç sikkenin de bulunduğu görülür.

Tanımlanabilen kontrmark figürlerinden ilki c. 4,5 mm çapındaki dairesel bir damga içinde, sağa dönük *capricornus* figürüdür. Nysa buluntuları arasında 5 farklı sikke üzerinde görülen bu kontrmark figürü Asia ve diğer eyaletlerdeki çeşitli kentlerin sikkelerinde Augustus Dönemi ve sonrasında sıklıkla kullanılmıştır⁵⁰. Nysa'nın da muhtemelen Tiberius Dönemi'ne ait bir emisyonundaki bilinen örneklerin tümünde c. 4,5 mm çapındaki damgada *capricornus* betimi yer alır⁵¹. Nysa buluntularındaki *capricornus* kontrmarklı sikkelerden de üçü bu emisyonun ait örneklerdir (Kat. 3-5). Bunların Nysa kazılarında ele geçmesi, Nysa'da ve kentin kendi darplarına vurulduklarını bir kez daha doğrulamaktadır. MS 17 ve 23 depremlerinden etkilenen kentlerin ekonomik zorlukları aşmak için bu süreçte sikke ağırlıklarını düşürdükleri bilinmektedir⁵². Nysa darplarının üzerindeki bu kontrmarklar da benzer ekonomik nedenlerle yeni sikke darp etmek yerine, mevcut sikkeleri kullanımda tutmak amacıyla vurulmuş olabilir.

Capricornus kontrmarklı diğer iki sikkenin darphane ve dönemi belli değildir (Kat. 93, 94). Bunlar yukarıda bahsi geçen emisyonundaki örneklerden, damganın arka yüzde olması ve çaplarının daha büyük olmasıyla (c. 7,5 mm) farklılık gösterirler. Kat. 94'teki kontrmark figürünün hemen altında, kesin olmamakla birlikte, kısmen korunan izler birkaç harften oluşan bir yazıya benzemektedir. Kat. 93'teki sikkede *capricornus* kontrmarkının hemen yanında özensiz yapılmış bir *gamma*'ya benzeyen başka bir damga daha vardır. Bahsi geçen bu iki sikke aşırı derecede silik şekilde günümüze ulaştıkları için dönemleri hakkında fikir yürütmek mümkün değildir fakat aşınma biçimleri ve kontrmarklanmış olmaları uzun süreli kullanımlarına işaret eder. Arka yüzdeki bu *capricornus* kontrmarklarının Nysa'da vurulduğunu söylemek mümkün olmasa da *capricornus* kontrmarklı sikkelerin hem kentin darplarında hem de kazı buluntularında karşımıza çıkması dikkate değerdir.

Nysa'da ele geçen kontrmarklı sikkelerde görülen diğer bir figür Mên büstüdür. Darphanesi ve dönemi kesin olarak belirlenemeyen 3 sikkenin ön yüzünde, c. 6,5 mm çapındaki damga

⁴⁸ Laodikeia ad Lycum'un bu tipteki sikkeleri (Kat. 66) RPC serilerinin yayınlanmış bandlarında yer almamaktadır. Diğer kataloglardaki tarihlenmeler: SNG Cop. Phrygia II, 537 (Time of Antoninus Pius); BMC Phrygia, 99-100 (Time of Antoninus Pius); SNG Aulock Nach. IV, 8413 (Zeit des Antoninus Pius).

⁴⁹ Roma eyalet sikkelerindeki kontrmarklarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Howgego 1985; Johnston 2007.

⁵⁰ Howgego 1985, 160-163, no. 297-311.

⁵¹ Howgego 1985, 162, no. 308; RPC I, no. 2664, <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/1/2664> (erişim tarihi: 10.09.2023).

⁵² RPC I, 23, 375. Sardes için ayrıca bkz. Johnston 1981, 83-84, no. 270.

içinde sağa dönük Mên büstü yer almaktadır (Kat. 77-78, 99). Sikkelerden ikisi korunan portre özelliklerine göre muhtemelen Antoninuslar Dönemi'ne aittir (Kat. 77-78). Literatürde Mên büstü kontrmarkları, Pisidia Antiokheia'sındaki Mên Askenos kültüyle ve kent civarından ele geçen örneklerle ilişkilendirilerek Antiokheia'ya atfedilmiştir⁵³. Ayrıca, 2012 yılında Antiokheia kazısında Mên büstü kontrmarkı taşıyan Antiokheia darbının bulunmuş olması da bu durumu desteklemektedir⁵⁴. Buna göre, Nysa'nın Marcus Aurelius ile Lucius Verus'un birlikte imparatorluk yaptıkları döneme ait iki farklı sikkesinin⁵⁵ ön yüzünde bulunan Mên büstü kontrmarkı da Antiokheia'ya atfedilmiştir⁵⁶. Ancak bugün özel koleksiyonlarda bulunan bu sikkelerin buluntu yerlerine dair bir bilgi yoktur. Buna karşın, hem Nysa darplarında hem de Nysa kazı buluntuları arasında da Mên büstü kontrmarklı örneklerin bulunması, bu kontrmarkların Nysa'da vurulmuş olma ihtimalini akla getirmektedir. Özellikle MS 2-3. yüzyıllarda Phrygia, Lydia, Pisidia bölgeleri başta olmak üzere, Anadolu'nun birçok bölgesinde yaygınlaşan Mên tapınımının⁵⁷ Nysa'daki varlığına dair arkeolojik, epigrafik veya filolojik veri bulunmamaktadır. Buna karşın kentin sikkelerinde, MS 1. yüzyıl ortalarından itibaren, özellikle MS 2-3. yüzyıllarda en sık betimlenen tanrıların başında gelmesi, Mên'in Nysa'daki önemine işaret etmektedir⁵⁸. Kentin sikke repertuarında, büst, ayakta, tapınak içinde ve nehir tanrısı görünümünde olmak üzere dört farklı ikonografideki betimlerinin yanı sıra kent tanrıçasının elinde veya yanında küçük bir figür olarak da Mên karşımıza çıkar. Ayrıca *homonoia* sikkelerinde de Nysa'yı temsil eden tanrı genellikle Mên'dir⁵⁹. Bu betimlere ek olarak Nysa sikkelerinde tanrının, az bilinen "*kamareites*" *epitheton*'u ile anılması da kentteki özel konumuna işaret eder⁶⁰. Bu veriler göz önüne alındığında, Nysa'da kontrmark figürü olarak da Mên'in seçilmesi, kesin olmamakla birlikte, ihtimal dahilindedir.

Figürlü kontrmarklardan belirlenebilen diğer iki örnek Alabanda'ya ait Septimius Severus ve *caesar* Geta darpları üzerinde yer alır (Kat. 54-55). Septimius Severus'un sikkesinde biri figürlü diğeri değer kontrmarkı olmak üzere 2 kontrmark bulunur. Figürlü kontrmarkta, Caracalla'nın büstü ve sağında okunaksız olmakla birlikte muhtemelen *alpha* (A) veya < vardır. Değer kontrmarkı ise *digamma/stigma*'dır (Ϛ). Geta sikkesindeyse 2 adet figürlü kontrmark ve 1 adet değer kontrmarkı bulunmaktadır. Figürlülerden ilkinde Caracalla'nın büstü ve solunda A, ikincisindeyse şua taçlı bir büst yer alır. Değer kontrmarkı yine *digamma/stigma*'dır (Ϛ). Son darplarını Caracalla Dönemi'nde yapan Alabanda'nın, Severuslar Dönemi sikkelerinde imparator büstü ve/veya değer kontrmarkı vurulmuş benzer örneklerine çeşitli kataloglarda rastlanır⁶¹. Alabanda'da darp edilen ve orada kontrmarklanan sikkelerin Nysa'da ele geçmeleri, bu iki kentin coğrafi yakınlığı nedeniyle olağandır.

⁵³ Howgego 1985, 107, no. 18 (dairesel) ve 19 (dikdörtgen); <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/countermark/136>, <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/countermark/137> (erişim tarihi: 10.09.2023). Ayrıca bkz. Hill 1914, 306, Pl. XIX, 11; Johnston 2007, 251.

⁵⁴ Sancaktar 2011, 518; Sancaktar 2013, 371.

⁵⁵ Martini 1992, 1229, no. 2884 = RPC IV.2, 1462.5 (temp.), <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4/1462> (erişim tarihi: 10.09.2023); RPC IV.2, 11648.1 (temp.), <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4/11648> (erişim tarihi: 10.09.2023).

⁵⁶ Howgego 1985, 107, no. 18. Ayrıca bkz. <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/countermark/136> (erişim tarihi: 10.09.2023).

⁵⁷ Lane 1971, 19-155; Lane 1976, 17-66.

⁵⁸ Regling 1913a, 94; Lane 1975, 19-34, Nysa 1-43; Lane 1976, 44-45, 75, 85-86, 107; Özbil 2022, 374-378.

⁵⁹ Nysa-Ephesos, Elagabalus Dönemi: Franke – Nollé 1997, Nr. 1452 (Artemis Ephesia karşısında Mên); Nysa-Lakedaimonia, Maximinus Dönemi: Franke – Nollé 1997, Nr. 1453 (Ares kült heykeli karşısında Mên); Laodikeia ad Lycum-Nysa, Hadrianus ve Marcus Aurelius dönemleri: Franke – Nollé 1997, Nr. 1159-1160, 1161 (Zeus Laodikeios karşısında Mên). Bunların dışında Nysa'nın bilinen bir başka *homonoia* sikkesi Tralleis'ledir ve her iki kenti genç birer *heros* temsil etmektedir. <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4/11648> (erişim tarihi: 10.09.2023).

⁶⁰ Mevcut verilere göre Mên Kamareites, Nysa sikkeleri dışında Sardeis'in güneyindeki Allahdiyen yakınlarında ele geçen bir adak stelinde (MS 1-2. yüzyıl) Plouton ve Kore birlikte anılmaktadır. Malay 1994, 165, Abb. 56. Ayrıca bkz. de Hoz 1999, 16, dn. 75; 40; 212, no. 35.2.

⁶¹ BMC Caria, 32-33; SNG Aulock Karien, 2394-2399, 2401; SNG Cop Caria, 11-14; SNG Tüb. Karien-Lydien, 3343-3348; Forrer 1926, 6355. Kontrmarklar için bkz. Howgego 1985, 112, no. 39i-ii ve 114, no. 52.

Değer kontrmarkları, figürlü kontrmarklardan farklı olarak sikkenin sadece geçerliliğini sağlamak için değil aynı zamanda birim olarak değerini belirlemek için de vurulan kontrmarklardır. Asia ve diğer eyaletlerdeki kent sikkelerinde, özellikle MS 3. yüzyılda yaşanan ekonomik krizlere bağlı olarak yaygın biçimde karşımıza çıkan değer kontrmarkları kentlerin kendi darplarına vurulabileceği gibi yabancı kentlerin sikkelerine de vurulmuş olabilir⁶². Nysa kazı buluntularında tespit edilen değer kontrmarklarından ilki A (Kat. 23)⁶³, diğer değer kontrmarklarının tamamı C ve varyasyonlarıdır (Kat. 28, 29, 43, 44, 48, 57, 62, 80, 83, 84, 103, 104, 105)⁶⁴. Her iki kontrmark da Asia'daki birçok kent tarafından özellikle MS 3. yüzyılda sıklıkla kullanılmıştır.

BİRİMLER

Kazılarda ele geçen kent sikkeleriyle ilgili genel kanı bunların küçük birimlerde ve nispeten düşük değerdeki paralar olduğudur. Ancak sikke birimlerinin dönem ve kentlere göre değişiklik göstermesi, sikkelerin tedavülde oldukları süreç ve sonrasında fiziki özelliklerindeki değişiklikler ve kazı buluntularının dolaşımdaki sikkelerin sadece küçük bir kısmını temsil etmesi gibi nedenlerle, bir kentte ele geçen sikkeleri birimler açısından değerlendirmek zordur. Birimlerin orijinal isimlerine veya birbiriyle ilişkisine dair bilgilerimizin kısıtlı olması da anlamlı sonuçlara ulaşmayı güçleştirir. Ayrıca, değer kontrmarkları da sikke birimlerinin dönemlere göre değişmesindeki bir başka faktördür. Bunlara bağlı olarak, Nysa buluntularının birimleriyle ilgili bir değerlendirme yapmak, bu makalenin kapsamını aşmaktadır. Ancak bazı gözlemler yapmak mümkündür.

Nysa buluntuları arasında birimi bilinen iki sikkeden ilki, "CA Coinage" serisinden bir *dupondius* (Kat. 72), ikincisi ise Kallatis'in 3 *assaria* değerindeki sikkesidir (Kat. 73). Diğer sikkelerin birimleriyle ilgili, nicel özelliklerine göre bir değerlendirme yapmak gerekirse, çaplarının 15,8-38,4 mm, ağırlıklarının 2,55-26,31 gr arasında değiştiği görülür. Bununla birlikte, çap ve ağırlık frekanslarında 18-20/21-23/24-27 mm, 3-4/5-6 gr ağırlığındaki sikkeler çoğunluktadır. Dolayısıyla yukarıda bahsedildiği gibi, Nysa'da da küçük birimlerdeki sikkelerin daha çok ele geçtiği söylenebilir. Sikkelerin nicel özelliklerinin dışında, aşınmışlık düzeyleri ve üzerlerindeki kontrmarklar da bunların çoğunun küçük birimlerde ve/veya zamanla değerini kaybetmiş sikkeler olduğunu göstermektedir.

DEĞERLENDİRME

MÖ 3. yüzyılın başında kurulmasından itibaren, özellikle Plouton ve Kore Tapınağı sayesinde ün kazanan Nysa, aynı zamanda önemli bir eğitim ve kültür merkezi olarak bilinir. Maiandros'un verimli topraklarının da etkisiyle gelişen kent, yine bu nehirle bağlantılı önemli bir yol güzergâhının üzerinde yer alır. Bu yanı sıra Nysa, Seleukoslardan itibaren dini, askeri ve ticari amaçlarla bu yolu kullananların uğrak noktalarından biri olmuştur. Nysa'da ele geçen Roma eyalet sikkeleri, her şeyden önce kentin bu konumuyla bağlantılı bölgesel ilişkilerine işaret etmektedir. Ephesos'tan başlayarak Maiandros'un kuzeyi boyunca doğuya devam eden yol Laodikeia ad Maeandrum'a ulaşarak buradan iç bölgelere devam eder. Nysa buluntuları arasında bu önemli yol güzergâhındaki kentlerin neredeyse hepsine ait sikkeler ele geçmiştir: Ephesos, Magnesia ad Maeandrum, Tralleis, Mastaura, Antiokheia ad Maeandrum, Briula ve Laodikeia ad Lycum. Yolun iki önemli kavşak noktası olan Tralleis ve Antiokheia ad Maeandrum'dan güneye ayrılan yollar ise Marsyas ve Morsynos vadilerini takip eder. Bu güzergâhlardaki iki önemli kentin, Alabanda ve Aphrodisias'ın sikkeleri de Nysa buluntuları arasındadır. Nysa'nın hemen güneydoğusunda,

⁶² Ayrıntılı bilgi için bkz. Johnston 2007.

⁶³ Howgego 1985, 260, no.747; Johnston 2007, 97, no. 10.

⁶⁴ Howgego 1985, 282-286, no. 811-817ii; Johnston 2007, 104-107, no. 50-60.

Maiandros'un bir başka kolu olan Harpasos Çayı ve vadisi bulunur. Bu vadideki kentlerdense Harpasa ve Neapolis ad Harpasum'un sikkeleri Nysa'da ele geçmiştir. Maiandros ve güneye inen kollarındaki kentlere ait bu sikkeler, Nysa'da temsil edilen yabancı sikkelerin % c. 83'ünü oluşturur. Bu durum, kent'in Roma İmparatorluk Dönemi'nde yol bağlantıları ve coğrafi yakınlığa bağlı olarak bölge kentleri ile ilişkisini nümismatik açıdan göstermektedir.

Kıyı ve kuzey Ege kentlerinden Metropolis, Magnesia ad Sipylum, Aigai ve iç kesimde Philadelphia'nın birer sikkelerinin Nysa buluntuları arasında yer alması ise daha geniş kapsamdaki bölgesel bağlantılara işaret eder. Phrygia kentlerinden Synnada'nın, Mysia'nın kuzey kıyısında bir koloni kenti olan Parion'un ve deniz aşırı uzaklıktaki Kallatis'in sikkelerinin de Nysa'da ele geçmesi, antik dönem sikkelerinin uzak mesafeler boyunca yer değiştirebileceğinin göstergeleridir. Ancak bu durum, kentler arasındaki ilişkilerden çok bireysel seyahatler ve rastlantısal sikkeler kayıplarıyla bağlantılı görülmelidir.

Nysa buluntularıyla karşılaştırmak açısından Louis Robert'in Eylül 1947'deki gezilerinde Sultanhisar'dan aldığı sikkelerden de kısaca bahsetmek yerinde olacaktır⁶⁵. Bu sikkelerin, gerçek buluntu yerleri bilinmese de, alındıkları yerin yakın çevresinde ele geçmiş oldukları varsayılabilir⁶⁶. Robert'in Sultanhisar'dan aldığı 13 sikkenin 9'u Roma eyalet sikkeleridir⁶⁷ ve bunlardan 3'ü Nysa⁶⁸, 2'si Ephesos⁶⁹, birer adedi Tralleis⁷⁰, Mastaura⁷¹, Hierapolis Phrygiae⁷² ve Metropolis⁷³ darbidir. Açıkça görüldüğü gibi Hierapolis hariç diğer kentler, kazı buluntularında da temsil edilen kentlerdir. Hierapolis sikkelerinin Nysa çevresinde ele geçmesi ise yol bağlantısı ve coğrafi yakınlığı nedeniyle şaşırtıcı değildir.

Nysa sikkelerinin kent dışında ele geçtiği yerler ve Nysa darplarına kontrmark vurulan kentlerde de, kazı buluntularıyla benzer coğrafi dağılım gözlemlenmektedir. Buluntu yerlerinden ilki, Nysa'da da sikkeleri ele geçen Ephesos'tur⁷⁴. Benzer olarak, Nysa buluntuları arasındaki kentlerden Tralleis ve Aphrodisias'ta da hem kazı buluntuları⁷⁵ hem de kontrmarklı sikkelerle⁷⁶ Nysa sikkeleri kaydedilmiştir.

Bu üç kent ve Nysa, Maiandros çevresindeki bölgesel yol ağları üzerindeki önemli merkezler olduğu için birbirleriyle ilişkileri her zaman canlı olmuştur. Sikkeler buluntuları da bu ilişkilerin tanıklığını bir kez daha sağlamaktadır. Aynı bağlamda ele alabileceğimiz bir başka veri Aydın'ın Bozdoğan ilçesindeki Haydere yakınlarında ele geçen sikkelerdir⁷⁷. Aralarında 1 adet Nysa darbinin de bulunduğu sikkelerin çoğu Maiandros ve kolları çevresindeki kentlere aittir.

⁶⁵ Delrieux 2011. Ayrıca bkz. Callataÿ – Delrieux 2010, 26-29.

⁶⁶ Louis Robert'in 1932'den 1964'e kadar çeşitli yıllarda Anadolu'da yaptığı araştırma gezileri sırasında topladığı sikkelerin bazıları İstanbul, İzmir gibi dönemin antika ticaretinde etkin pazarlarından alındığı için bunların kökeni hakkında bilgi sahibi olmak mümkün değildir. Buna karşın Jean ve Louis Robert'in titiz kayıtları sayesinde birçoğunun satın alındığı yer, en azından kasaba, köy veya mahalle düzeyinde bilinmektedir. Bu tür örnekleri kesin veriler olarak kabul edemesek de karşılaştırma amaçlı kullanıldıklarında bölgesel açıdan anlamlı sonuçlara ulaşmaya yardımcı olabilirler.

⁶⁷ Delrieux 2011, 314, carte 32.

⁶⁸ Delrieux 2011, 159-160, no. 723 (Nero), 724 (Domitianus), 727 (Portresiz, MS 3. yüzyıl).

⁶⁹ Delrieux 2011, 94-95, no. 315 (Valerianus), 317 (Gallienus).

⁷⁰ Delrieux 2011, 162, no. 747 (Portresiz, MS 3. yüzyıl).

⁷¹ Delrieux 2011, 158, no. 716 (Commodus).

⁷² Delrieux 2011, 168, no. 772 (Portresiz, MS 221).

⁷³ Delrieux 2011, 98, no. 336 (Salonina).

⁷⁴ Karwiese 2003, 342, F. Nr. 62. Ayrıca bkz. Karwiese 1982, 90, Nr. 101; Karwiese 1986, 153, Nr. 492, 155, Nr. 566.

⁷⁵ Tralleis: Türkmen 2004, 74-79, no. 5, 6, 8, 9, 17. Aphrodisias: Mac Donald 1976, 11, no. 388-389; Tek 2019, 168, Fig. 5, no 20.

⁷⁶ Aphrodisias'ta yabancı sikkelere vurulan "Aphrodite kült heykeli" kontrmarklı Nysa'nın Gordianus Pius sikkelerinde kaydedilmiştir. Howgego 1985, 147, no. 228. Tralleis'e ait olduğu düşünülen "kanatları açık kartal" kontrmarklı Nysa'nın Elagabalus, Maximinus, Otacilia Severa Valerianus ve Gallienus sikkelerinde görülmektedir. Howgego 1985, 46-47, 165-166, no. 324a-v.

⁷⁷ Delrieux 2010, 209-228, 214, no. 17; Delrieux 2008, 170-171.

Nysa kazılarında rastlamadığımız Güney İonia kentlerinden Priene ve Miletos-Didyma'daki kazı çalışmalarında⁷⁸, Samos'ta ise bir define içeriğinde Nysa sikkeleri ele geçmiştir⁷⁹. Bu veriler de yine Maiandros havzasındaki sikke dolaşımının Nysa özelindeki kanıtlarındandır.

Nysa sikkelerinin varlığı, kazı buluntusu ve kontrmark verileriyle kaydedilen bir başka kent Sardeis'tir⁸⁰. Her ne kadar şimdiye dek Nysa'da Sardeis sikkesi ele geçmemişse de dönemin önemli merkezlerinden biri olan Sardeis'te Nysa'nın sikkelerinin dolaşımı olağandır. Bununla birlikte iki kent arasındaki yol hattında bulunan Philadelphia'nın sikkesinin Nysa'da ele geçmesi, daha önce belirtildiği gibi geniş kapsamlı bölgesel bağlantılara işaret eder.

Anadolu'nun merkezindeki konumuyla Nysa'ya nispeten uzak olan Ankyra'daki Çankırıkapı Kazıları'nda ele geçen 1 adet Nysa sikkesini⁸¹, Nysa'da ele geçen Synnada sikkesi gibi iç bölgelerle bağlantılar açısından değerlendirmek mümkündür.

Bunların dışında, 20. yüzyılın başında Alman arkeologların çeşitli yerlerde yaptığı çalışmalarda ele geçen ve bugün Berlin Münzkabinett'te bulunan sikkeler arasında da Nysa sikkeleri yer almaktadır⁸². Bunlardan biri Magnesia ad Maeandrum'da ele geçmiştir ki, iki kentin yakınlığına bağlı olarak Magnesia'da Nysa'nın, Nysa'da da Magnesia'nın sikkelerinin bulunması olağandır. Dodona buluntusu olan diğer sikke ise tıpkı Nysa'da ele geçen Kallatis sikkesi gibi uzak mesafeler arasındaki bireysel yolculuklara işaret eder.

Çeşitli koleksiyonlardaki Roma İmparatorluk Dönemi Nysa sikkelerinden, buluntu yeri kaydedilen örnekler de yukarıdaki verilerle karşılaştırma amaçlı olarak ele alınabilir. Batı Anadolu müzelerindeki Nysa sikkelerinden buluntu yeri kayıtlı olan örnekler, Efes Müzesi'nde Aydın (2 adet) ve Kuyucak (1 adet) kökenli; Aydın Müzesi'nde Aydın (5 adet), Tralleis (2 adet), Magnesia (1 adet) ve Germencik (1 adet) kökenli, Bergama Müzesi'nde ise Larisa (1 adet) kökenlidir⁸³. L. Robert'in koleksiyonundaki Nysa darpları ise Sultanhisar, Nazilli ve Geyre'den satın alınmıştır. Bu koleksiyonlardaki sikkelerin buluntu yerleri kesin olmasa da coğrafi yakınlık ve bölgesel bağlantılar açısından kazı buluntularıyla benzer dağılım gösterdikleri dikkat çekmektedir.

Sikkeler ve kontrmarklar dışında, kentler arasındaki ortak kalıp kullanımı ve kalıplardaki stilistik benzerlikler de bölgesel bağlantılara işaret eder⁸⁴. Konrad Kraft bu konudaki çalışmasında, Augustus Dönemi'nden itibaren kalıp paylaşımına dair örneklerin bulunduğunu ve özellikle Severuslar Dönemi'nden itibaren yaygınlaştığını ortaya koymuştur. Buna göre Septimius Severus'tan itibaren Asia'daki farklı kentlerin kullanımı için kalıp üreten dört büyük merkez, Smyrna, Sardeis, Ephesos ve Pergamon'dur⁸⁵. Ayrıca daha küçük kentler arasında da ortak kalıp kullanımı ve stilistik benzerlikler görülmektedir. Nysa sikkelerinde kullanılan Ephesos merkezli kalıpların yanı sıra çeşitli dönemlerde aynı ön yüz kalıbını kullandığı tespit edilen kentler Tralleis, Magnesia ad Maeandrum, Smyrna, Kyme, Hierapolis Phrygiae ve Kibyra'dır. Ayrıca, Ephesos, Tralleis, Aphrodisias, Magnesia ad Maeandrum, Priene, Samos, Kolophon, Erythrai ve Priene sikkeleri ile stilistik benzerlikler bulunmaktadır. Görüldüğü gibi, Nysa sikkelerinde *Provincia Asia*'nın çeşitli kentleriyle ve özellikle Maiandros çevresindeki kentlerle ortak kalıp kullanımı ve stilistik benzerlikler bulunmaktadır.

⁷⁸ Priene: Regling 1927, 183. Didyma: Baldus 2006, Nr. 38, 644, 645.

⁷⁹ CoinH II, 154 (Samos 1973/74 definesi).

⁸⁰ Bell 1916, 24, no. 233. Valerianus Dönemi'ne ait bir Nysa sikkesi üzerinde ise Sardeis'e ait "CAP •Δ•" kontrmarkı bulunmaktadır. Johnston 2007, 215-216, no. 561.

⁸¹ Arslan 1996, no. 29.

⁸² Berlin Münzkabinett'deki Nysa sikkeleri ile ilgili araştırmalarıma izin verip destekleyen Sayın Prof. Dr. Bernhard Weisser'e çok teşekkür ederim.

⁸³ Efes, Aydın ve Bergama müzelerindeki çalışmalarına izin veren ve her türlü kolaylığı sağlayan Sayın Emin Yener, Yılmaz Akkan, Handan Özkan, Cengiz Topal, Lale Pancar ve Nilgün Ustura'ya çok teşekkür ederim.

⁸⁴ Bkz. Kraft 1972.

⁸⁵ Kraft 1972, 22-66, Karte 1-14.

Sonuç olarak, Nysa'da ele geçen Roma eyalet sikkeleri, kentin Maiandros çevresindeki komşu kentlerle bağlantılarının öne çıktığını göstermektedir. Ayrıca, Nysa sikkelerinin ele geçtiği diğer yerler, kontrmarklı sikkeler, ortak kalıp kullanımı gibi veriler de kazı buluntularıyla tutarlı bir tablo ortaya koyar. Tüm bu veriler, birçok farklı kentte olduğu gibi Nysa özelinde de, bölgesel yol ağlarının ve coğrafi yakınlığın kentler arası ilişkilerdeki rolünü nümismatik veriler aracılığıyla ortaya koymaktadır.

Sikkelerin dönemsel dağılımında, Augustus Dönemi ile başlayan buluntuların Iulius Claudiuslar Dönemi sonrasında düştüğü ve Antoninus Pius Dönemi ile birlikte yeniden arttığı görülür. Buluntular arasında en fazla temsil edilen sikkeler ise Severuslar sonrasına aittir. Özellikle Valerianus ve Gallienus dönemi eyalet sikkelerine imparatorluk darpları da eklendiğinde diğer dönemlerle fark açılmaktadır. Dönemlere göre dağılımda iki olgu dikkat çeker. Bunlardan ilki, MS 2. yüzyılın ilk yarısından itibaren, *euergesia* faaliyetlerinin de katkısıyla kentte gerçekleşen büyük imar faaliyetlerinin arkeolojik ve epigrafik verilerle takip edilebilmesine karşın, aynı sürece ait nümismatik verilerin zayıf kalmasıdır. Sikke buluntularında Flaviuslar ve Antoninuslar Dönemi arasına tarihlenen örnek olmamasının yanı sıra kentin Nerva ve Tarianus darbının bilinmemesi ve Hadrianus Dönemi darplarının diğer dönemlere göre sayıca ve çeşitlilik açısından az olması ilginçtir. Zira söz konusu dönem, yukarıda bahsedildiği gibi yapı faaliyetlerinin artışına paralel olarak yüksek kültür öğelerinin de arttığı bir dönemdir. İkinci Sofistik akımın da etkisiyle dini ve kültürel mirasın önemsendiği, geleneksel kültürün yanı sıra eski Yunan efsanelerinin öne çıkmaya başlaması kentteki yeni yapı programları ile kendini gösterir. Bu durum aynı zamanda kenttin maddi olarak görece zenginliğine de işaret eder⁸⁶. Ancak bu zenginliğin yansımaları ne sikke buluntularında⁸⁷ ne de kentin darplarında görmekteyiz. Sikke buluntularının dönemleri ile ilgili ikinci olgu ise Valerianus ve Gallienus Dönemi sikkelerinin nispeten yüksek oranda olmasıdır. Nysa'nın söz konusu dönemdeki darplarının emisyon hacminde de önceki dönemlere göre büyük bir artış olmuştur⁸⁸. Bunun muhtemel sebebi, her yıl Plouton ve Kore onuruna düzenlenen Theogamia Festivalleri'nin *oikoumenika* statüsüne yükseltilmesine bağlı ekonomik canlanmayla ilgili olmalıdır⁸⁹. Nysa'da ele geçen bu döneme ait buluntuların, sayıca az görünmekle birlikte oransal olarak fazla olması da belki bununla ilişkilendirilebilir.

⁸⁶ Nysa özelinde, Hellenistik Dönem'den itibaren bilinen Plouton-Kore kültü ve tanrı çiftinin onuruna düzenlenen Theogamia Şenlikleri, Dionysos efsaneleri ve yerel zenginliklerin personifikasyonlarının tiyatronun sahne binasının podiyum frizlerinde detaylı bir şekilde öyküleştirilmesi kentteki kültürel miras bilincinin ve ekonomik rehafın göstergesi olarak yorumlanabilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kadioğlu 2022a, 162-191.

⁸⁷ Sardis, Ephesos, Aphrodisias, Hierapolis Phrygiae gibi merkezlerde de Flaviuslar ve Antoninuslar Dönemi arasına tarihlenen sikke buluntularının az veya hiç olmaması dikkate alındığında, bu durumun sadece Nysa'ya özgü olmadığı anlaşılmaktadır. Sardis: Bell 1916, vi; Table V, Johnston 1981 ve Evans 2018'den alınan verilere göre. Ephesos: Tiyatro buluntuları için bkz. Schachinger 2017, 235, Grafik 21; Schachinger 2016, 310, Diagram 4. Hanghaus 1 için bkz. Schachinger 2017, 235, Grafik 22. Aphrodisias: Tek 2019, 175, Fig. 8. Hierapolis Phrygiae: Travaglini 2010, 11-12, tab. 3a-3c.

⁸⁸ Özbil 2022, 367; Özbil 2017, 562-566.

⁸⁹ Strabon'un da bahsettiği Plouton ve Kore onuruna düzenlenen festivalin ismi ilk kez Augustus Dönemi'ne tarihlenen bir onurlandırma yazıtında görülür. Strabon XIV.1.44. Moretti 1953, 160-162, Nr. 61. Kentin sikkelerinde ise ilk kez Otacilia Severa darplarında rastlanan Theogamia'nın, *oikoumenika* statüsü ise Valerianus Dönemi sikkelerinde geçmektedir. Regling 1913a, Nr. 177, 189, 195, 196. Festivalle ilgili epigrafik veriler için bkz. Öztaner ve diğ. 2014, 231-232, no. 5, 236; Gökalp Özdiil 2016, 165-173=Blümel 2019, 124-126, Nr. 469; Gökalp Özdiil - Akdoğu Arca 2022b, 133-134, no. 5; Akdoğu Arca- Gökalp Özdiil 2022b, 70-73. Ayrıca, Nysa Tiyatrosu sahne binasının podiyum frizlerindeki festivalle ilgili sahneler için bkz. Kadioğlu 2022a, 165-167, 170, 190.

TEŞEKKÜR

2003 yılından bu yana çalıştığım Nysa Kazılarında ele geçen sikkeleri çalışmama izin veren ve bu konuda beni daima destekleyen Kazı Başkanı hocalarım Prof. Dr. Vedat İdil'e ve Prof. Dr. Serdar Hakan Öztaner'e, hem nümismatik hem de arkeoloji alanında ilerlememde yol gösteren hocalarım Prof. Dr. Zeynep Çizmeli Ögün'e ve Prof. Dr. Musa Kadioğlu'na teşekkürlerimi sunarım.

EXTENDED ABSTRACT

The ancient city of Nysa, located in the Sultanhisar district of Aydın, is situated north of the Maeander River and on the southern slope of Mount Mesogis. Referred to as Nysa ad Maeandrum due to its location near the Maeander, the city became an important city in the region from its establishment in the early 3rd century BC. Nysa has gained fame with the Plouton Temple, which was a significant sacred site in the region, and is also known as an educational and cultural centre. One of the undoubtedly significant factors contributing to the city's development is its location right on the edge of the fertile basin of the Maeander River. Also, the city's positioning on one of the frequently used transportation and trade roads, that reached inland from the Aegean shores has played a role in the city's wealth, development, and its status as one of the important destinations in the ancient times. The archaeological excavations carried out in the city indicate continuous and strong settlement from the Late Hellenistic Period to the end of the Late Antique Period. In addition, excavations revealed that small-scale settlement continued in the 11th-12th centuries AD. By the end of the 13th century AD, Nysa had been abandoned, and settlement established in modern Sultanhisar. The coins found in the excavations and researches carried out in the city between 1992 and 2023, reflect the changing dynamics of this extended period, dated from the 2nd century BC to the end of the 13th century AD. Additionally, a small number of coins from the Beylik and Ottoman periods have also been found. However, most of the finds have been found in a disassociated manner from their original historical or spatial contexts, either within fill layers or within Late Antique and Byzantine contexts. Indeed, they provide information or evidence about both the city's history and the using and circulation patterns of coins in antiquity. The Roman provincial coins found in Nysa, discussed in this article, reflect the city's relationship with the neighbouring cities. Out of the 111 Roman provincial coins found in Nysa, 73 have been identified and the majority of these are the city's local coins. Most of the other coins, on the other hand, belong to the cities in the surroundings of the Maeander River. Coins from nearly all cities located along the road from Ephesus to Laodicea ad Lycum have been found in Nysa. Also the cities of Marsyas, Harpasus and Morsynus Valley, which are the southern connections of the Maeander and the main road, have been found in Nysa. Indeed, the finding of Nysa coins in different cities around the region, beyond Nysa itself, also points to the city's regional connections. In addition, relations between relatively distant, even overseas, regions can be observed both in finds from Nysa and in other cities where the coins of Nysa have been unearthed. These finds can be explained by individual journeys that could be made for various reasons, rather than by economic or commercial relationships.

KATALOG

Katalogdaki kentlerin sıralaması "Roman Provincial Coinage-RPC" serisine bağlı kalınarak, *provincia* ve *conventus*'lara göre yapılmıştır⁹⁰. Bununla birlikte bağlı olunan *provincia* ve *conventus*'ların dönemlere göre değiştiği, örneğin Nysa, Antiokheia, Aphrodisias, Neapolis, Laodikeia, Synnada gibi kentlerin MS 3. yüzyıl ortalarında kurulan Phrygia-Caria eyaletine bağlanması ya da Parion'un önce Adramytteion sonra Kyzikos *conventus*'una bağlı olması gibi durumlar göz ardı edilmiştir. Ayrıca, Nysa buluntuları söz konusu olduğu için kentin kendi darplarına öncelikle yer verilmiş ve diğer kent sikkeleri idari sınıflamanın yanı sıra coğrafi konumları da dikkate alınarak sıralanmıştır⁹¹. Kentlerin altında dönemlere göre kronolojik olarak sikke tipleri yer almaktadır. Ön yüz (Ö.) ve arka yüz (A.) tanımları mümkün olduğunca kısa bir şekilde yazılmış ve lejantlar sikke üzerinde korunduğu haliyle, eksik kısımlar benzer örneklere göre köşeli parantez içerisinde tamamlanarak belirtilmiştir. Kesin olmayan veya farklı seçenekleri olan lejantlar ise köşeli parantez içerisinde boş bırakılmıştır. Lejantlardaki ligatürler üstü çizgili olarak gösterilmiştir. Katalog numarasının ardından sırasıyla ağırlık (gr), çap (mm) ve darp aksları (h), kazı envanter numarası ve buluntu yeri bilgileri yazılmıştır. Daha önce yayımlanmış sikkeler için ilgili yayına atıfta bulunulmuştur. Referanslarda RPC serisinin basılı ve çevrimiçi kataloglarında benzerleri bulunan sikkeler için sadece RPC numaraları, RPC'de olmayan veya yayınlanmamış serilerini kapsayan sikkeler için diğer kaynaklar kullanılmıştır. Ayrıca, varsa yayımlanmış *corpus*'lara da yer verilmiştir.

⁹⁰ Katalogların sınıflandırılmasındaki farklı yöntemler hakkında bkz. RPC I.I, xiv-xvii. Iulius-Claudiuslar Dönemi'nde *Provincia Asia*'nın organizasyonu ve için bkz. RPC I.I, 365-366.

⁹¹ Robert 1966, 105.

**PROVINCIA ASIA
EPHESOS CONVENTUS'U**

NYSA AD MAEANDRUM

Augustus

- Ö. Augustus başı, sağa.
A. NYCAΕωΙ; Livia başı, sağa.
1* 4,14 gr 18,8 mm 11 h. 05-39 (Cadde 1-Plateia-batı yaka)
RPC I 2662; Regling 1913a, Nr. 57.
Ö. Augustus ve Livia başı, arka arkaya, sağa.
A. [NYCA]ΕωΙ; Dionysos, ayakta, sola.
2* 4,04 gr 18,1 mm 12 h. 07-Env-37 (Dorik Tapınak/Heroon'un güneyi, yüzey)
RPC I 2663; Regling 1913a, Nr. 56.

Tiberius (?)

- Ö. ΣΕΒΑΣΤΩΣ; Tiberius başı, sağa.
A. ΦΙΛΟ ΚΑΙΣΑΡ ΓΡΑΜ ΤΟ Β ΝΥΣΑΕΩΝ; defne çelengi içinde.
3* 7,14 gr 20 mm 12 h. NY18.S3 (Roma Villası, MY.1) Ö. [ ], kontrmark: *Capricornus*;
A. [ ] B [ ]
4* 5,54 gr 19,9 mm 12 h. 05-33 (Cadde 6 Batı, C6B) Ö. [ ], kontrmark: *Capricornus*;
A. [ ] ΚΑΙ [ ] ΤΟ Β [ ] ΩΝ
5* 5,01 gr 19 mm 12 h. 94-11 (Yüzey) Ö. [ ], kontrmark: *Capricornus*; A. ΦΙΛΟ ΚΑΙΣΑΡ ΓΡΑΜ ΤΟ Β ΝΥΣΑΕΩΝ
RPC I 2664 (Augustus or Tiberius); Regling 1913a, Nr. 50 (Augustus). Kontrmark: Howgego 1985, 162, no. 308.

Claudius (?)

- Ö. [ΣΕΒΑΚΤΟΙ]; Claudius ve Agrippina başı, arka arkaya, sağa.
A. NYCAΕωΝ, kesimde: [ΧΑΙΡΗΜΩΝ]; *quadriga* içinde Plouton'un Kore'yi kaçıрма sahnesi, sağa.
6* 5,85 gr 21 mm 12 h. NY21.S4 (Tiyatro, 1. Tonoz, yüzey)
RPC I 2665 (Claudius and Agrippina II-?); Regling 1913a, Nr. 54-55 (Augustus-Livia)

Nero

- Ö. [ΝΕΡΩΝ] ΚΑΙΣΑΡ; Nero başı, sağa.
A. [Ν]ΥΣΑΕ[ΩΝ ΔΙΟΜΗΔΙΑΝΟΣ], solda ΙΕΡΕ[ΥΣ], sağda ΚΟΡΗ; Kore, ayakta, sola.

- 7*** 10,44 gr 24 mm 12 h. NY21.S13 (*Nymphasion*, NYM.1)
RPC I 2667; Regling 1913a, Nr. 59.
Ö. ΝΕΡΟΝ ΚΑΙΣΑΡ; Nero başı, sağa.
A. ΝΥΣΑΕΩΝ ΔΙΟΜΗΔΙΑΝΟΣ; *quadriga* içinde Plouton'un Kore'yi kaçıрма sahnesi, sağa.
8* 6,8 gr 18,5 mm 12 h. TR-00-4 (Tiyatro, *porta regia*) = Kadioğlu - v. Rummel 2003, 105, Nr. 5, Abb. 4 = Kadioğlu 2006, 343, Nr. 702. Ö. ΝΕ[ ] ΚΑ[ ]; A. ΝΥ[ ] ΑΕΩΝ ΔΙ[ ] ΗΔΙΑΝΟΣ
9* 5,74 gr 20 mm 12 h. 92-5 (Yüzey) A. ΝΥΣΑΕΩΝ ΔΙΟΜΗ[ ] ΝΟΣ
RPC I 2668; Regling 1913a, Nr. 60.

Domitianus

- Ö. ΔΟΜΙΤΙΑΝΟΣ ΚΑΙΣΑΡ ΣΕΒΑΚΤΟΣ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΣ; Domitianus büstü, sağa.
A. ΚΟΡΗ ΝΥΣΑΕΩΝ; Kore, ayakta, sola.
10* 9,8 gr 25,6 mm 6 h. 09-324 (Dorik Tapınak/Heroon) Ö. [ ]; A. [ ] ΡΗ ΝΥ[ ]
11* 9,5 gr 24,5 mm 6 h. NY12.S8 (Tiyatro, batı *parodos*)
RPC II 1112; Regling 1913a, Nr. 67.

MS 1. yüzyıl (?)

- Ö. ΠΑΤΡΩΟΣ ΣΩΖΩΝ; Apollon, ayakta, cepheden, başı sola.
A. ΝΥΣΑΕΩΝ; *quadriga* içinde Plouton'un Kore'yi kaçıрма sahnesi, sağa.
12* 6,44 gr 21,1 mm 12 h. 07-Etd-17 (*Gymnasion*, yüzey) Ö. [ ] Ο[ ] ΩΖΩΝ; A. [ ]
13* 5,92 gr 23,4 mm 12 h. NY14.S5 (Sütunlu Cadde/Cadde 1-Plateia, C1.17) Ö. [ ]; A. [ ]
RPC II 1116 (First century AD?); Regling 1913a, Nr. 46.

Antoninus Pius

- Ö. [ΑΥΤΟ ΚΑΙΣΑΡ] ΑΔΡΙΑ ΑΝΤ[ΩΝΕΙΝΟΣ]; Antoninus Pius başı, sağa.
A. ΝΥΣΑΕΩΝ; *cornucopia*.
14* 4,3 gr 21,9 mm 12 h. 04-ABP-51 (Cadde 2-Plateia, ABP)
RPC IV.2 1360 (temp.); Regling 1913a, Nr. 77.

1

2

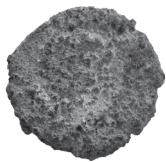
3

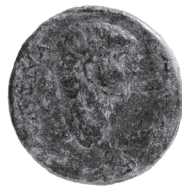
4

5

6

7

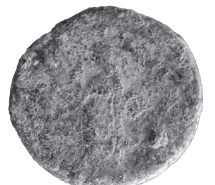
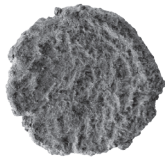
8

9

10

11

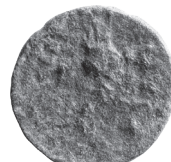
12

13

14

Marcus Aurelius

- Ö. AV [K M AV]PH AN[ΤΩΝΕΙΝΟC CE]; Marcus Aurelius büstü, sola.
- A. [EΠ ΓP] A[C]I[ATIKOV], kesimde: NVCAEΩN; *heksastylos* tapınak içinde Mên.
- 15*** 26,31 gr 37 mm 12 h. NY20.S36 (Yüzey) RPC IV.2 1453 (temp.); Regling 1913a, Nr. 84.
- Ö. AVT KAICAP M EVP (*sic.*) ANTΩΝΕΙΝΟC [C]EB; Marcus Aurelius büstü, sola.
- A. ΓP AVP ΔΙΟΔΟΤΟV NVCAEΩN; *biga* içinde Demeter, ayakta, sola.
- 16*** 24,1 gr 38,4 mm 6 h. 99-23 (Yüzey) RPC IV.2 1456 (temp.; benzer Ö.); RPC IV.2 11505 (temp., benzer A.); Regling 1913a, Nr. 87 (Benzer).

Faustina Minor (Marcus Aurelius)

- Ö. ΦAV[CTEINA CE]BACTH; Faustina Minor büstü, sağa.
- A. ΓP AVP Δ[IO]ΔΟΤΩ (*sic.*) NVCAEΩN; Nike, ayakta, sola doğru yürümekte.
- 17*** 11,1 gr 27,5 mm 6 h. 09-51 (*Gerontikon*, S18) = Özbiç 2014a, 130, no. 143, Taf. 63. RPC IV.2 1466 (temp.); Regling 1913a, Nr. 97.
- Ö. ΦAVCTEINA CEBACTH; Faustina Minor büstü, sağa.
- A. NVCAEΩN; *quadriga* içinde Plouton'un Kore'yi kaçırma sahnesi, sağa.
- 18*** 3,96 gr 19,6 mm 5 h. 04-Y-01 (Kavaklı Köyü/Aroma, yüzey); RPC IV.2 1468 (temp.); Regling 1913a, Nr. 99.

Commodus

- Ö. [Λ AVPH KOMOΔOC]; Commodus büstü, sağa.
- A. NYCA[Eω]N; Tykhe, ayakta, cepheden, başı sola.
- 19*** 7,8 gr 23,1 mm 12 h. NY15.S2 (Sütunlu Cadde/Cadde 1-*Plateia*, C1.KM5) RPC IV.2 1479 (temp.); Regling 1913a, Nr. 109.

Iulia Domna (Septimius Severus)

- Ö. IOVA ΔOMNA; Iulia Domna büstü, sağa.
- A. NVCAEΩN; Kore, ayakta, sola.
- 20*** 7,33 gr 22,9 mm 6 h. NY22.S26 (Yüzey)

caesar Severus Alexander (Elagabalus)

- Ö. AVP AΛEΞANΔPOC KAI; Severus Alexander büstü, sağa.
- A. NVCAEΩN; Tykhe, ayakta, cepheden, başı sola.
- 21*** 5,62 gr 22,9 mm 6 h. 2009-52 (*Gerontikon*, S18) = Özbiç 2014a, 130, no. 144, Taf. 63. RPC VI 4771 (temp.); Regling 1913a, Nr. 141.

Iulia Maesa (Elagabalus)

- Ö. IOV MAI CEBA; Iulia Maesa büstü, sağa.
- A. NVCAEΩN; Mên, ayakta cepheden, başı sola.
- 22*** 4,74 gr 21,8 mm 12 h. NY20.S37 (Yüzey). A. NV[ ]EΩN.
- 23*** 3,57 gr 21,8 mm 12 h. 2001-5 (Yüzey). Ö. [ ]OY MA[ ], kontrmark: A; A. N[ ]. RPC VI 768 (temp.); Regling 1913a, Nr. 135. Kontrmark: Howgego 1985, 260, no. 747; Johnston 2017, 97, no. 10.

Maximinus

- Ö. AVT MAZIMEINOC (*sic.*); Maximinus büstü, sağa.
- A. NVCAEΩN; *cornucopia* üzerinde oturan çocuk Ploutos, sola.
- 24*** 3,07 gr 18 mm 6 h. NY20.S19 (Sütunlu Cadde/Cadde 1-*Plateia*, C1.48) RPC VI 4792 (temp.); Regling 1913a, Nr. 150.

caesar Maximus (Maximinus)

- Ö. MAΞIMOC K; Maximus büstü, sağa.
- A. [NY]CAE[ΩN]; panter, sağa doğru oturmakta.
- 25*** 2,7 gr 18,3 mm 6 h. 99-1 (Yüzey) RPC VI 4793 (temp.); Regling 1913a, Nr. 160.

Gordianus Pius

- Ö. AVT ΓOPΔIANOC; Gordianus büstü, sağa.
- A. NVCAEΩN; asma dalı üzerinde üzüm salkımı ve asma yaprağı.
- 26*** 2,54 gr 16,4 mm 12 h. 06-13 (Tiyatro, g. teras) RPC VII.1 476; Regling 1913a, Nr. 171.

15

16

17

18

19

20

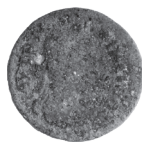
21

22

23

24

25

26

Valerianus

- Ö. [AVT K ΠO ΛIKIN OVA]ΛEPIANOC; Valerianus büstü, sağa.
A. ΕΠΙ ΓΡ ΑΡΤΕΜΩΝΙΑΝΟΝ Ν[ΥCAΕΩΝ]; Artemis, sağa doğru koşmakta.
27* 5,6 gr 30 mm 7 h. 04-SBT-21 (*Stadion*, batı terası, SBT) Kırık.
RPC X unassigned ID 61538; Regling 1913a, Nr. 182.

Gallienus

- Ö. ΠO ΛIKIN ΓΑΛΛΙΗΝOC K; Gallienus büstü, sağa.
A. ΝΥCAΕΩΝ; çelenk içinde Ç.
28* 4,7 gr 20,4 mm 6 h. NY15.S14 (Kilise, APS1) Ö. ΠO ΛIKIN ΓΑΛΛΙΗ[ ], kontrmark: Ç (*var.*); A. [ ]ΑΕΩΝ
29* 3,37 gr 21,8 mm 12 h. 94-10 (Yüzey) Kırık. Ö. [ ]ΑΛΛΙΗΝOC K, kontrmark: Ç (*var.*); A. ΝΥC[ ]
RPC X unassigned ID 61592; Regling 1913a, Nr. 219. Kontrmark: Howgego 1985, 282-286, no. 811-817ii; Johnston 2007, 104-107, no. 50-60.
Ö. [ΠO ΛI]KIN ΓΑΛΛΙΗΝOC K; Gallienus büstü, sağa.
A. ΝΥ[CA]ΕΩΝ; Dionysos, ayakta, cepheden, başı sola, sağında panter.
30* 4,16 gr 21,1 mm 6 h. 05-24 (Cadde 3 Kuzey, C3K, yüzey) = Hoffmann 2012, 103, Nr. 6, Taf. 62, 11-12.
RPC X unassigned ID 61586; Regling 1913a, Nr. 215.
Ö. ΠO ΛIKIN ΓΑ[ΛΛI]ΗΝOC K; Gallienus büstü, sağa.
A. ΝΥCAΕΩΝ; Tykhe, ayakta, cepheden, başı sola.
31* 3,73 gr 21,8 mm 12 h. NY22.S7 (Sütunlu Cadde/Cadde 1-Plateia, C1.53G)
RPC X unassigned ID 61591; Regling 1913a, Nr. 217.

MASTAURA Maximinus

- Ö. ΑΥΤ Κ Γ Ι ΟΥΗ ΜΑΞΙΜΕΙΝOC ΑΥΓ; Maximinus büstü, sağa.
A. ΕΠΙ ΜΕ ΚΛ ΙΠΠΟΔΑΜΙΑΝΟΥ, kesimde: ΜΑCΤΑΥΡΕΙΤΩΝ; Asklepios ve Hygieia, ayakta, cepheden, birbirlerine bakmaktalar.

- 32*** 22,84 gr 36,1 mm 6 h. NY22.S14 (Sütunlu Cadde/Cadde 1-Plateia, C1.59)
RPC VI 4820 (temp.).
Ö. ΑΥΤ Κ [Γ Ι ΟΥΗ ΜΑΞΙΜΕ]ΙΝOC; Maximinus büstü, sağa.
A. ΜΑCΤΑ[ΥΡΕΙΤΩΝ]; hörgüçlü boğa, ayakta, sağa.
33* 5,57 gr 22,7 mm 6 h. NY17.S18 (Roma Villası, DSY.6)
RPC VI 4815 (temp.).

Gordianus Pius

- Ö. ΑΥΤ Κ ΓΟΡΔΙΑ[ΝOC]; Gordianus Pius büstü, sağa.
A. [Μ]Α[CT]ΑΥΡ[ΕΙΤΩΝ]; Hermes, ayakta, sola.
34* 4,01 gr 22,5 mm 11 h. NY16.S2 (Forum, F3)
RPC VII.1 437.

Otacilia Severa (Philippus Arabs)

- Ö. [ΩΤΑ] CEBHPA CEBA; Otacilia Severa büstü, sağa, omuzlarında hilal.
A. ΜΑCΤΑΥΡΕΙΤΩΝ; Hekate üçlüsü, sağda altar, solda köpek.
35* 6,18 gr 24,2 mm 12 h. 98-3 (*Gerontikon*, Ön Avlu, yüzey) = Özbiç 2014a, 131, no. 147, Taf. 63 (hatalı ağırlık: 0,18 gr).
RPC VIII unassigned ID 20378.

BRIULA

MS geç 1. yüzyıl (?)

- Ö. ΗΛΙOC; Helios büstü, sağa.
A. ΒΠΙΟΥΛ[ΕΙΤΩΝ]; Apollon, ayakta, sola.
36* 4,03 gr 19,6 mm 1 h. 2002-5 (*Agora*, Doğu *Portiko*, A1)
RPC II 1124 (Late first century AD?).

TRALLEIS

MS geç 1. yüzyıl (?)

- Ö. [ΤΡ]ΑΛΛΙΑΝΩΝ; Demos (?) başı, sağa.
A. [ΚΑΙCΑ]ΡΕΩΝ; Artemis Ephesia kült heykeli.
37* 3,37 gr 17,3 mm 6 h. NY16.S9 (Forum, F13)
RPC II 1104.

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

- Ö. ΗΛΙΟC [CEBA]CTO[C]; şua taçlı Helios büstü, sağa.
A. TP[AMM]IANΩ[N]; Athena, sağa doğru ilerlemekte.
38* 5,27 gr 23,2 mm 12 h. NY17.S13 (Çarşı Bazilikası, B3)
RPC II 1108.

Gallienus

- Ö. ΠΟ ΛΙΚΙΝΝΙ ΓΑΛΛΙΗΝΟC K; Gallienus büstü, sağa.
A. ΕΠΙ ΓΡ Μ ΑVΡ ΑΦΡΟΔΕΙ[CΙΟΥ ΤΡΑΜΛ] ΙΑΝΩΝ; Artemis ve Demeter, ayakta, birbirlerine, aralarında yanan altar.
39* 7,97 gr 28,2 mm 6 h. 07-Env-36 (*Geron-tikon-Doğu Stoa*) = Özbiç 2014a, 131, no. 148, Taf. 63.
RPC X unassigned ID 61656 (Valerianus için benzer A.).
Ö. ΠΟ ΛΙΚΙΝ ΓΑΛ[ΛΙΗΝΟC] K; Gallienus büstü, sağa.
A. ΤΡΑΜΛΙΑΝΩΝ; Nike, ayakta, sola doğru yürümekte.
40* 4,2 gr 22,6 mm 6 h. NY15.S18 (Forum, F2)
RPC X unassigned ID 61694.
Ö. [ΠΟ ΛΙΚΙΝ] ΓΑΛΛΙΗΝΟC K; Gallienus büstü, sağa.
A. ΤΡΑΜΛΙΑΝΩΝ; Tykhe, ayakta, sola.
41* 3,61 gr 21,5 mm 6 h. 05-10 (Cadde 6 Batı, C6B)
RPC X unassigned ID 61696.

EPHESOS

Antoninus Pius

- Ö. ΑΝΤ[ΩΝΕΙΝΟC ΚΑΙ]; Antoninus Pius başı, sağa.
A. [ΕΦΕCΙΩΝ]; yaban domuzu, sağa.
42* 4,78 gr 18 mm 6 h. NY21.S19 (*Nymphai-on*, NYM.2)
RPC IV.2 1122 (temp.); Karwiese 2012, 60, Nr. 231-233.

Elagabalus

- Ö. [ΑV]Τ Κ Μ ΑΝΤΩ[ΝΕΙΝ]ΟC; Elagabalus büstü, sağa.
A. [ΤΑ ΜΕΓΑΛΑ] ΟΙΚΟVΜΕΝΙΚΑ, kesimde: Δ ΝΕΩ; agonistik ödül tacı, önünde yazıt: [ΕΦΕCΗΑ]

- 43*** 11,74 gr 31 mm 6 h. NY21.S17 (*Nymphai-on*, NYM.1). Ö. Kontrmark: C (var.)
RPC VI 4880 (temp.); Karwiese 2012, 145, Nr. 654. Howgego 1985, 282-286, no. 811-817ii; Johnston 2007, 104-107, no. 50-60.

Annia Aurelia Faustina (Elagabalus)

- Ö. [ΑΝΝΙΑ] ΦΑVCTΕΙΝΑ CΕΒ; Annia Faustina büstü, sağa.
A. [ΕΦΕCΙΩΝ Δ] ΝΕΟΚΟΡΩΝ; Artemis, ayakta, sağa, yanında köpek.
44* 10,2 gr 29,4 mm 6 h. 09-Y-3 (Yüzey). Ö. Kontrmark: C (var.)
RPC VI 4911 (temp.); Karwiese 2012, 157, Nr. 705. Kontrmark: Howgego 1985, 282-286, no. 811-817ii; Johnston 2007, 104-107, no. 50-60.

Traianus Decius

- Ö. ΑV[Τ Κ] ΤΡΑΙΑΝΟC Δ[ΕΚΙΟC]; Traianus Decius büstü, sağa.
A. ΕΦ[ΕCΙΩΝ]; *astragali* oynayan iki genç, aralarında Artemis kült heykeli.
45* 4,57 gr 22,5 mm 6 h. 06-07 (Dorik Tapınak/*Heroon*)
RPC IX 629; Karwiese 2012, 210, Nr. 980.

Valerianus

- Ö. [ΑV]Τ Κ ΠΟ ΛΙΚ ΟVΑΛΕΡΙΑΝΟC; Valerianus büstü, sağa.
A. [ΑΡΤΕΜΙC] ΕΦΕCΙΩΝ; Artemis, ayakta, sağa, yanında köpek.
46* 5,95 gr 27 mm 6 h. 94-5 (Yüzey) Delik.
RPC X unassigned ID 61026; Karwiese 2012, 218, Nr. 1024.
Ö. [ ]ΝΙ ΟVΑΛΕΡΙΑΝ[ΟC]; Valerianus büstü, sağa.
A. ΕΦΕCΙΩΝ [ ]; Artemis, ayakta, sağa, yanında köpek.
47* 5,80 gr 28 mm 6 h. NY21.S14 (*Nymphai-on*, NYM.1) Kırık.
RPC X unassigned ID 60887-60888 (benzer, 3. neokori), 60956-60958, 60960-60961, 87032 (benzer, 4. neokori) Karwiese 2012, 220-221, Nr. 1032 (benzer, 3. neokori) ya da Nr. 1033 (benzer, 4. neokori).

38

39

40

41

42

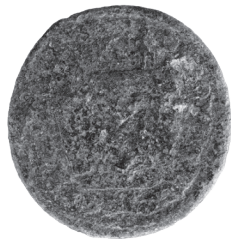
43

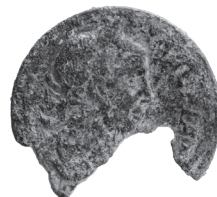
44

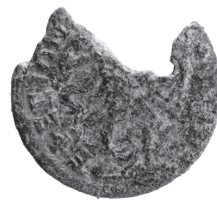
45

46

47

caesar Saloninus (Gallienus)

- Ö. ΛΙΚ ΣΑΛΩΝ ΟΒΑΛΕΡΙΑΝΟC; Saloninus büstü, sağa.
A. Γ ΝΕΩΚΟΡΩΝ, kesimde: ΕΦΕCΙΩΝ; Artemis, ayakta, sağa, sol diziyle bastırarak boynuzlarından tuttuğu geyiği yere düşürmekte.
48* 3,89 gr 21 mm 6 h. NY18.S8 (Forum, güneydoğu havuz, yüzey). Ö. Kontrmark: C (var.)
RPC X unassigned ID 60953, 82073; Karwiese 2012, 258, Nr. 1231 (3. *neokori*). Kontrmark: Howgego 1985, 282-286, no. 811-817ii; Johnston 2007, 104-107, no. 50-60.

METROPOLIS

Salonina (Gallienus)

- Ö. ΣΑΛΩΝ ΚΡΥCΟΓΟΝΗ ΣΕΒΑ; Salonina büstü, sağa, omuzlarında hilal.
A. ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΙΤΩΝ ΤΩΝ ΕΝ ΙΩΝΙΑ; Tykhe, ayakta, cepheden.
49* 6,66 gr 26,2 mm 12 h. NY14.S7 (Sütunlu Cadde/Cadde 1-Plateia, C1.23)
RPC X unassigned ID 61187.

MILETOS CONVENTUS'U

MAGNESIA AD MAEANDRUM

Caracalla

- Ö. ΑΡ ΑΝΤΩΝΕΙΝΟC; Caracalla büstü, sağa.
A. ΜΑΓΝ[ΗΤΩΝ]; Dionysos, ayakta, sola.
50* 3,03 gr 17,3 mm 6 h. NY17.S16 (Cadde 3 Güney, C3G.2)
Schultz 1975, Nr. 210-211.

Maximinus

- Ö. [ΑΥ]Τ Κ Γ Ι ΟΥΗ ΜΑΞΙΜΕΙΝΟC; Maximinus büstü, sağa.
A. ΕΠΙ ΓΡ ΤΥΧΙΚΟΥ ΜΑΓΝΗΤΩΝ; Mên, ayakta, sola.
51* 13,9 gr 32,1 mm 5 h. 05-27 (Kütüphane/Cadde 3 Kuzey, C3K) = Hoffmann 2012, 102, Nr. 3, Taf. 62, 5-6 (hatalı çap: 27,1 mm). Ö. Kontrmark: Belirsiz.
RPC VI 5236 (temp.); Schultz 1975, Nr. 316.
Ö. [Γ ΙΟΥ] ΟΥΗ ΜΑΞΙΜΕΙΝΟC; Maximinus büstü, sağa.
A. ΜΑΓΝ[ΗΤΩΝ]; altar üzerinde kanatları

açık kartal, cepheden, başı sola.

- 52*** 4,26 gr 22,6 mm 6 h. NY22.S22 (Cadde 8 Batı, C8B.5)
RPC VI 5191 (temp.); Schultz 1975, Nr. 330.

Maximus

- Ö. Γ ΙΟΥ ΟΥΗ ΜΑΞΙΜΟC; Maximus büstü, sağa.
A. ΜΑΓΝΗΤΩΝ; altar üzerinde kanatları açık kartal, cepheden, başı sola.
53* 4,4 gr 22,5 mm 6 h. 2002-8 (Yüzey)
RPC VI 5205 (temp.; benzer Ö.); Schultz 1975, Nr. 380 (Benzer Ö.)

ALABANDA CONVENTUS'U

ALABANDA

Septimius Severus

- Ö. ΑΥ Κ Λ C ΣΕΥΗ[ΡΟC]; Septimius Severus büstü, sağa.
A. ΑΛΑΒΑΝΔΕΩΝ; Athena, ayakta, cepheden, başı sağa doğru.
54* 13,1 gr 30,4 mm 12 h. NY15.S24 (Kilise, APS2) Ö. Kontrmarklar: 1. Caracalla büstü, sağa, zeminde sağda A veya <; 2. C (var.)
BMC Caria, 32; SNG Cop. Caria I, 11; SNG Aulock Karien, 2395. Kontrmarklar: 1. Howgego 1985, 112, no. 39ii (var.); 2. Howgego 1985, 285, no. 816ii.

caesar Geta (Septimius Severus)

- Ö. [Γ] C ΓΕ[Τ]Α[C K]; Geta büstü, sağa.
A. [ΑΛΑΒ] ΑΝΔ[ΕΩΝ]; Üç saplı defne dalı.
55* 9,5 gr 26,4 mm 12 h. 04-SBT-12 (*Stadion*, batı terası, SBT) Ö. Kontrmarklar: 1. Caracalla büstü, sağa, zeminde solda A; 2. Şua taçlı büst, sağa; 3. C (var.)
SNG Tüb. Karien-Lydien, 3348. Kontrmarklar: 1. Howgego 1985, 112, no. 39ii (var.); 2. Howgego 1985, 114, no. 52; 3. Howgego 1985, 285, no. 816ii.

HARPASA

Severus Alexander

- Ö. ΑΥ Κ Μ ΑΡΡΟCΕΥ ΑΑΞΑΝΔΡ (sic.); Severus Alexander başı, sağa.
A. ΑΡΡΑΧΗΝΩΝ; nehir tanrısı, sola doğru uzanmakta.
56* 6,03 gr 23,2 mm 12 h. 09-50 (*Gerontikon*, S18) = Özbiç 2014a, 130-131, no. 146,

Taf. 63.

RPC VI 5349 (temp.); Delrieux 2008, HP/17, no. 26 a-b.

NEAPOLIS AD HARPASUM

Maximinus Thrax Dönemi

Ö. [ ]ΕΡΑ [ ]ΝΚΛΗΤ[ ]; Senato büstü, sağa.

A. [ ]ΥΡ ΝΕΑΠΟΛΕΙΤΩΝ ΕΠ ΓΡ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Β; Athena, ayakta cepheden, başı sola.

57* 6,1 gr 25 mm 6 h. NY21.S21 (*Nymphaion*, NYM, yüzey) Ö. Kontrmark: Ç (*var.*)
RPC VI 5337-5339 (temp. benzer görevli ismi); Delrieux 2008, 40-41, NP/11, no. 17, NP/13, no. 20; 47, NP/31, no. 11 (benzer görevli ismi). Kontrmark: Howgego 1985, 282-286, no. 811-817ii; Johnston 2007, 104-107, no. 50-60.

Trebonianus Gallus

Ö. ΑΥΤ ΤΡΕΒΟΝΙΑΝΟC ΓΑΛΛΟC; Trebonianus Gallus büstü, sağa.

A. [Ν]ΕΑΠΟΛΕΙΤΩΝ; Dionysos, ayakta, sola.

58* 4,03 gr 21,4 mm 6 h. NY22.S20 (Cadde 8 Batı, C8B.4)
RPC IX 760; Delrieux 2008, NP/22, no. 37a-c.

ANTIOKHEIA AD MAEANDRUM

Domitianus

Ö. ΔΟΜΙΤΙΑΝΟC ΚΑΙCΑΡ CΕΒΑCΤΟC ΓΕΡΜΑΝΙΚΟC; Domitianus büstü, sağa.

A. ΕΠΙ ΜΕΛΗ ΘΕΟΝΤΟCΤΙ ΚΛ ΑΓΛΑΟΥ ΦΡΟΥΓΙ ΑΝΤΙΟΧΕΩΝ; Dionysos, ayakta, cepheden, başı sola.

59* 11,92 gr 27 mm 2 h. 03-10 (Kütüphane, R1'in kuzeydoğusu) = Hoffmann 2012, 101, Nr. 1, Taf. 62, 1-2.
RPC II 1217.

Antoninus Pius

Ö. [ΑΥ Κ(ΑΙ) ΤΙ ΑΙΛ (ΑΔ)] ΑΝ[ΤΩΝΕΙΝ(ΟC)]; Antoninus Pius büstü, sağa.

A. ΑΝΤΙΟΧΕ[ΩΝ]; Nike, ayakta, sağa.

60* 3,7 gr 18,1 mm 6 h. 04-K-01 (Kütüphane, S4 duvarı, yüzey) = Hoffmann 2012, 101-102, Nr. 2, Taf. 62, 3-4.
RPC IV.2 816 (temp.).

Marcus Aurelius

Ö. [ΑΥ ΚΑΙ Μ Α ΑΝΤΩΝΙΝΟC]; Marcus Aurelius büstü, sola.

A. ΑΝΤΙ[ΟΧΕΩΝ]; Demeter, ayakta, cepheden, başı sola.

61* 10,6 gr 27 mm 12 h. TR-00-1 (Tiyatro) = Kadioğlu – v. Rummel 2003, 105, Nr. 6, Abb. 5 = Kadioğlu 2006, 343, Nr. 703 ("Unbestimmt").
RPC IV.2 823 (temp.).

Gallienus

Ö. ΑΥ Κ ΠΟ ΛΙ ΓΑΛΛΙΗΝ[ΩC]; Gallienus büstü, sağa.

A. ΑΝΤΙΟΧΕΩΝ; Tykhe, ayakta, sola.

62* 10,15 gr 26 mm 6 h. 03-4 (*Gerontikon*, yüzey) = Özbiç 2014a, 130, no. 145, Taf. 63. Ö. Kontrmark: Ç (*var.*)
RPC X unassigned ID 79101. Kontrmark: Howgego 1985, 282-286, no. 811-817ii; Johnston 2007, 104-107, no. 50-60.

Salonina (Gallienus)

Ö. [ΙΟΥ ΚΟΡ] CΑ[ΛΩΝΙ]; Salonina büstü, sağa, omuzlarında hilal.

A. ΑΝΤΙΟΧΕΩΝ; altar üzerinde kanatları açık kartal, cepheden, başı sağa.

63* 6,99 gr 25,7 mm 1 h. 95-4 (*Agora*, Doğu *Portiko*)
RPC X unassigned ID 60070.

APHRODISIAS

Salonina (Gallienus)

Ö. ΚΟΡΝ CΑΛΩΝΙΝΑ; Salonina büstü, sağa, omuzlarında hilal.

A. ΑΦΡΟΔΙCΙΕΩΝ; Aphrodite kült heykeli, sağa.

64* 6,53 gr 24 mm 6 h. NY17.S21 (Roma Villası, DSY.2)
RPC X unassigned ID 60134; Mac Donald 1992, type 232.

KIBYRA CONVENTUS'U

LAODIKEIA AD LYCUM

Tiberius Dönemi

Ö. Apollon başı, sağa, arkasında *lyra*, önünde monogram: ΠΥΘ

A. [ΛΑΟΔΙΚΕΩΝ]; Isis'in başlığı.

65* 2,85 gr 17,6 mm 12 h. NY17.S20 (Roma Villası, DSY.6)
RPC I 2905.

57

58

59

60

61

62

63

64

65

MS 2.-3. yüzyıl (?)

- Ö. Sarapis büstü, sağa.
A. ΛΑΟΔΙΚΕΩΝ; şimşek demeti (?) üzerinde kanatları açık kartal, cepheden, başı sağa.
66* 3,52 gr 15,8 mm 6 h. 08-01 (*Agora*, Kuzey *Portiko*, AKP-S3)
RPC IV.2 -; SNG Cop. Phrygia II, 537 (Time of A. Pius); BMC Phrygia, 99-100 (Time of A. Pius); SNG Aulock Nach. IV, 8413 (Zeit des A. Pius).

SARDEIS CONVENTUS'U PHILADELPHIA

MS 3. yüzyıl

- Ö. ΦΙΛΑΔΕΛΦΙΑ; Tykhe büstü, sağa.
A. ΝΕΩΚΟΡΟΣ; Asklepios, ayakta, cepheden, başı sola.
67* 3,82 gr 20 mm 6 h. NY18.S39 (Roma Villası, MY.12)
Kurth 2020, Philadelphia 131; BMC Lydia, 50; SNG Hunterian I, 1961 = MacDonald 1905, 461.9; SNG Turkey 5.1, 451.

SMYRNA CONVENTUS'U MAGNESIA AD SIPYLUM

MS 3. yüzyıl

- Ö. [ΜΑΓ]ΝΗΧΙΑ; Tykhe büstü, sağa.
A. [ΜΑ]ΓΝΗΤΩΝ, kesimde [CΙΠ]ΥΛ; hörgüçlü boğa, ayakta, sola.
68* 5,7 gr 22,3 mm 6 h. NY19.S40 (Sütunlu Cadde/Cadde 1-*Plateia*, C1.42)
RPC VIII unassigned ID 53782.

AIGAI

MS 2.-3. yüzyıl başı

- Ö. Tykhe büstü, sağa.
A. ΑΙΓΑΕΩΝ; Athena, ayakta, cepheden.
69* 3,56 gr 19 mm 6 h. 07-Env-35 (*Agora*, Kuzey *Portiko*, AKP.S4)
RPC IV.2 1770 (temp.; c. 100-218).

SYNNADA CONVENTUS'U SYNNADA

c. 138-161 ya da 193-218 (?)

- Ö. Athena büstü, sağa.
A. [CΥ]ΝΝΑΔΕΩΝ; *amphora* üzerinde duran baykuş, cepheden.
70* 2,36 gr 17,7 mm 6 h. NY16.S6 (Forum, F8)
RPC IV.2 9796 (temp.; c. 138-161 or 193-218?).

KYZIKOS CONVENTUS'U PARION

Aemilianus

- Ö. IMP M AEM AEMILIANVS A; Aemilianus büstü, sağa.
A. C G I H P; kanatlı Cupid ayakta, cepheden.
71* 4,11 gr 20,7 mm 6 h. NY16.S12 (Forum, F13)
RPC IX 377.

PROVINCIA ASIA - BELİRSİZ DARPANE

Augustus, MÖ c. 27-25, Dupondius

- Ö. [ ]; Augustus başı, sağa.
A. Çelenk içinde CA.
72* 10,5 gr 27 mm 12 h. TR-00-5 (Tiyatro, *porta regia*, H1) = Kadioğlu - v. Rummel 2003, 105, Nr. 3, Abb. 2 = Kadioğlu 2006, 343, Nr. 700.
RPC I 2230 (c. 27 BC) ya da 2234 (c. 25 BC).

PROVINCIA MOESIA INFERIOR KALLATIS

MS 3. yüzyıl

- Ö. Demeter büstü, sağa.
A. ΚΑΛΛΑ[ΤΙΑΝΩ]Ν; sağa doğru giden gemi, zeminde solda Γ.
73* 6,92 gr 22 mm 6 h. NY18.S7 (Roma Villası, MY.3)
RPC VI 1753 (temp.; benzer).

TANIMLANAMAYAN ROMA EYALET SİKKELERİ

Antoninus Pius

- Ö. Antoninus Pius başı, sağa.
A. Belirsiz.
74* 6,48 gr 24,9 mm - 97-7 (*Agora*, Doğu *Portiko*, ADP) Ö. Kontrmark: ?; A. Kontrmark: Belirsiz.

Antoninuslar Dönemi (?)

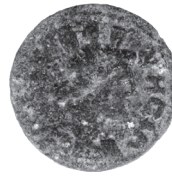
- Ö. [ ] AN[ ]; büst, sağa.
A. Zeus (?) tahtta oturmakta, sola.
75* 8,5 gr 24,6 mm 12 h. 03-8 (Akharaka, yüzey)
Ö. [ ] K-A[ ]; büst, sağa.
A. Ayakta figür, sola.
76* 6,77 gr 23 mm 1 h. 03-5 (Tiyatro, II. Podium)

66

67

68

69

70

71

72

73

74

75

76

Ö. Büst, sağa.

A. Belirsiz.

77* 8,86 gr 24,8 mm - 09-328 (*Agora*, Doğu *Portiko*, ABP 4) Ö. Kontrmark: Mên büstü, sağa.

78* 7,9 gr 24,8 mm - 97-5 (*Agora*, Doğu *Portiko*, ADP) Ö. *augusta* (?) büstü, kontrmark: Mên büstü, sağa.

Gordianus Pius

Ö. [ ]T Γ [ ]; Gordianus Pius büstü, sağa.

A. Belirsiz.

79* 4,72 gr 22,3 mm - NY17.S2 (Forum, F1)

Valerianus

Ö. AV K VAA [ ]; Valerianus büstü, sağa.

A. Ayakta figür.

80* 5,40 gr 22,8 mm 6 h. NY12.S3 (*Gerontikon*, S22/Cadde 3 Güney, C3G.D5) = Özbiç 2014a, 131, no. 149, Taf. 63. Ö. Kontrmark: Ç (*var.*)

Gallienus

Ö. AVT ΠΟ ΛΙΚ [ ]HNOÇ; Gallienus büstü, sağa.

A. Belirsiz.

81* 7,33 gr 26,8 mm - NY16.S10 (Forum, F13)

MS 1.-3. yüzyıl

Ö. Büst, sağa.

A. Ayakta figür.

82 7,6 gr 26 mm 6 h. TR-00-7 (Tiyatro, *Hypostenion* H1) = Kadioğlu - v. Rummel 2003, 105, Nr. 4, Abb. 3 = Kadioğlu 2006, 343, Nr. 701 ("Provinz Asia, *Dupondius*, AE, Augustus").

Ö. Büst, sağa.

A. Kadın figürü, ayakta, sola.

83 4,39 gr 24 mm 6 h. NY18.S6 (Roma Villası, MY.3) Ö. Kontrmark: Ç (*var.*)

Ö. ΔH [ ]; Demos başı, sağa.

A. Belirsiz.

84* 5,62 gr 23,7 mm - NY14.S11 (*Gerontikon*, yüzey) Ö. Kontrmark: Ç (*var.*)

Ö. Büst, sağa.

A. Belirsiz.

85 8,21 gr 25,8 mm - 06-22 (*Gerontikon*, yüzey) = Özbiç 2014a, 131, no. 150, Taf. 63.

Ö. Kontrmark: Erkek başı (?)

86 8,01 gr 25,4 mm - 06-10 (*Gerontikon*, yüzey) = Özbiç 2014a, 131, no. 151, Taf. 63.

Ö. Kontrmark: Belirsiz figür.

87 8,03 gr 25,4 mm - 09-Y-4 (Yüzey) Ö. Kontrmark: Belirsiz.

88 7,38 gr 24,5 mm - NY13.S20 (Yüzey)

89 5,79 gr 22,4 mm - NY13.S19 (Yüzey) Ö. Kontrmark: Belirsiz figür.

90 4,96 gr 21,2 mm - 00-A-29 (*Agora*, Doğu *Portiko*, ADP.OK.10, yüzey) Ö. Kontrmark: Erkek başı.

91 4,5 gr 20,1 mm - 05-34 (Cadde 1 terası-*Plateia*, batı yaka) Ö. Kontrmark: Belirsiz.

92 2,3 gr 20,7 mm - NY19.S25 (Cadde 1-*Plateia*-batı yaka, C1B.1) Kırık.

93* 3,91 gr 19,5 mm - NY17.S17 (Cadde 1-*Plateia*-batı yaka, C1B.2) A. Kontrmarklar: 1. *Capricornus* 2. Γ (?)

94* 3,38 gr 19 mm - 93-5 (Yüzey) A. Kontrmark: *Capricornus*, altta yazı (?)

95* 5,33 gr 18,9 mm - 05-44 (Sarnıç yanındaki tonoz, yüzey) Ö. Kontrmark: Erkek başı (?)

96 5,17 gr 18,7 mm - 95-5 (*Agora*, Doğu *Portiko*) Ö. Kontrmark: Belirsiz figür.

97 4,9 gr 18,5 mm - NY14.S12 (*Agora*, yüzey) Ö. Kontrmark: Belirsiz.

98 11,1 gr 31,3 mm - NY15.S1 (Sütunlu Cadde/Cadde 1-*Plateia*, C1.KM5)

99* 5,69 gr 25,4 mm - NY16.S7 (Forum, F8)

Ö. Kontrmark: Mên büstü, sağa.

100 11,27 gr 25,2 mm - NY22.S17 (Sütunlu Cadde/Cadde 1-*Plateia*, C1.40)

101 8,17 gr 26,0 mm - NY16.S20 (Sütunlu Cadde/Cadde 1-*Plateia*, C1.24, yüzey)

102 6,63 gr 24,4 mm - 93-2 (*Agora*, C1)

103* 11,2 gr 30,2 mm - 05-43 (Cadde 3 Kuzey, C3K, yüzey) Ö. Kontrmark: Ç (*var.*)

104* 8,56 gr 30,9 mm - 06-19 (*Agora*, Kuzey *Portiko*, AKP.S2) Ö. Kontrmark: Ç (*var.*)

105* 11,11 gr 23,6 mm - 09-Y-2 (Yüzey) Ö. Kontrmark: 1. Belirsiz, 2- Ç (*var.*)

106 4,34 gr 22,6 mm - NY22.S28 (Yüzey)

107 3,83 gr 21,7 mm - 95-1 (*Gymnasium*, yüzey)

108 4,71 gr 20,3 mm - 93-4 (Yüzey)

109 4,23 gr 20,1 mm - 93-11 (Yüzey)

110 3,93 gr 19,2 mm - 93-10 (Yüzey) Ö. Kontrmark: Belirsiz.

111 4,77 gr 18,0 mm - NY20.S32 (Sütunlu Cadde/Cadde 1-*Plateia*, C1.51) Ö. Kontrmark: Belirsiz.

77

78

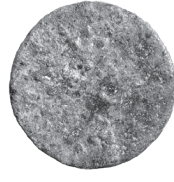
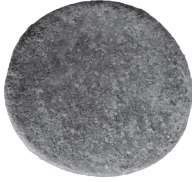
79

80

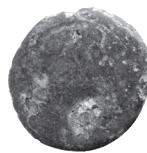
81

84

93

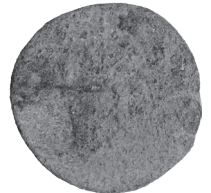
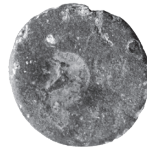
94

95

99

103

104

105

KAYNAKÇA

Arslan, M. 1996. "Greek and Greek Imperial Coins Found During the Çankırıkapı Excavations at Ankara." R. Ashton (ed.), *Studies in Ancient Coinage from Turkey*. BIAA Monograph 17. London: The Royal Numismatic Society, 107-114.

Akdoğru Arca, E. N. 2016. "Iulius Iulianus Phrygia-Caria Eyaletinin İlk Valisi miydi?" B. Takmer – E. N. Akdoğru Arca – N. Gökalp Özdil (ed.), *Vir doctus Anatolicus, Studies in Memory of Sencer Şahin/Sencer Şahin Anısına Yazılar*. Philia Suppl. 1. İstanbul: Kabalıcı, 60-73.

Akdoğru Arca, E. N. – N. Gökalp Özdil 2022a. "Hellenistik Dönem'de Nysa." S. H. Öztaner (ed.), *Nysa. Çift Yakalı Kent*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 50-59.

Akdoğru Arca, E. N. – N. Gökalp Özdil 2022b. "Roma İmparatorluk Dönemi'nde Nysa." S. H. Öztaner (ed.), *Nysa. Çift Yakalı Kent*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 62-75.

Atlan, S. 1976. *1947-1967 Yılları Side Kazıları Sırasında Elde Edilen Sikkeler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Baldus, H. R. 2006. *Fundmünzen aus den Jahren 1962-1998*. Didyma III.3. Mainz: Philipp von Zabern.

Beckmann, M. 2022. "Gymnasion." S. H. Öztaner (ed.), *Nysa. Çift Yakalı Kent*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 298-313.

Bell, H. W. 1916. *Coins. Part 1: 1910-1914*. Sardis XI. Leiden: Brill.

Bell, H. W. 1902. "Coins from Assos." J. T. Clarke – F. H. Bacon – R. Koldewey, *Investigations at Assos: Expedition of the Archaeological Institute of America. Drawings and Photographs of the Buildings and Objects Discovered during the Excavations of 1881, 1882, 1883*. London: Quaritch, 295-313.

Bellinger, A. R. 1961. *The Coins. Troy*. Supplementary Monograph II. Princeton, N.J.: Princeton University.

Bennett, R. 2017. "Ann Johnston and the So-called 'Pseudo-Autonomous' Coins Thirty Years on." *NC* 177:185-200.

Blümel, W. 2019. *Die Inschriften von Nysa*. Die Inschriften von Tralleis und Nysa. Teil II. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.

BMC Caria. B. V. Head 1897. *British Museum Catalogue of Greek Coins. Catalogue of the Greek Coins of Caria, Cos, Rhodes, etc*. London: The Trustees.

BMC Lydia. B. V. Head 1901. *British Museum Catalogue of Greek Coins. Catalogue of the Greek Coins of Lydia*. London: The Trustees.

BMC Phrygia. B. V. Head 1906. *British Museum Catalogue of Greek Coins. Catalogue of the Greek Coins of Phrygia*. London: The Trustees.

Caccamo Caltabiano, M. – B. Carroccio – M. Puglisi 2014. "The Coins and the Relational Network of Kyme: Evidence from the Italian Excavations." K. Dörtlük – O. Tekin – R. Boyraz Seyhan (ed.), *Birinci Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve Numismatik Kongresi, 25-28 Şubat 2013, Antalya, Bildiriler / First International Congress of the Anatolian Monetary History and Numismatics, 25-28 February 2013, Antalya, Proceedings*. Antalya: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 139-156.

Callataÿ, F. de – F. Delrieux 2010. "Karian Numismatics in the Fonds Louis Robert (Académie des Inscriptions et Belles-Lettres)." R. van Bremen – J.-M. Carbon (ed.), *Hellenistic Karia: Proceedings of the First International Conference on Hellenistic Karia, Oxford, 29 June-2 July 2006*. Bordeaux: Ausonius, 23-39.

CoinH II. M. J. Price 1976. *Coin Hoards II*. London: The Royal Numismatic Society.

Çizmeli Öğün, Z. 2017. "Les monnaies provenant des fouilles archéologiques en Asie Mineure." L. Bricault – A. Burnett – V. Drost – A. Suspène (ed.), *Rome et les Provinces. Monnayage et Histoire. Mélanges offerts à Michel Amandry*. Bordeaux: Ausonius, 273-290.

Çizmeli Öğün, Z. – M. C. Marcellesi 2011. "Réseaux d'échanges régionaux en Asie Mineure occidentale: l'apport des monnaies de fouilles." M. C. Marcellesi – T. Faucher – O. Picard (ed.), *Nomisma: La circulation monétaire dans le monde grec antique. actes du colloque international Athènes, 14-17 avril 2010*. BCH

Suppl. 53. Athènes, Paris: École Française d'Athènes, Diffusion de Boccard, 297-343.

Çizmeli Öğün, Z. – C. Özbil – D. Ö. Yalçın 2016. "Antik Dönem Anadolu Nümismatiği: Arkeolojik Kazılarda Ele Geçen Sikkelerin Bibliyografyası." Z. Çizmeli Öğün (ed.), *Kaunos/Kbid Toplantıları 3: Anadolu Numismatik Çalıştayı*. Anadolu Anatolia Ek Dizi I.3. Ankara: Ankara Üniversitesi, 241-266.

Delrieux, F. 2008. *Les monnaies des cités grecques de la basse vallée de l'Harpasos en Carie (IIe siècle a.C. - IIIe siècle p. C.)*. Bordeaux: Ausonius.

Delrieux, F. 2010. "Monnaies Découverts sur le Site." P. Debord – E. Varinlioğlu, *Cités de Carie: Harpasa, Bargasa, Orthosia dans l'Antiquité*. Rennes: Univ. de Rennes, 209-228.

Delrieux, F. 2011. *Les monnaies du Fonds Louis Robert: (Académie des Inscriptions et Belles-Lettres)*. Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 45. Paris: Académie des Inscriptions et Belles-Lettres.

Demirtaş, N. 2014. "İzmir (Smyrna) Agora Kazısı 2002-2003 Yılları Sikke Buluntuları." *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 4.8:111-138.

Eberhardt, J. – B. Weisser 2020. "Die Fundmünzen von Priene im Kontext." A. Filges – İ. H. Mert – W. Raeck (ed.), *Priene von der Spätklassik bis zum Mittelalter. Ergebnisse und Perspektiven der Forschungen seit 1998*. Asia Minor Studien 94. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 251-286.

Erol, A. 2005. *Perge Kazı Sikkeleri: 1989-1998*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul.

Ersoy, A. – M. Önder – H. Turan 2014. *Antik Smyrna Sikkeleri (2008-2012) / Coins From Ancient Smyrna Excavations (2008-2012)*. İzmir: İzmir Ticaret Odası.

Evans, J. D. 2018. *Coins from the Excavations at Sardis. Their Archaeological and Economic Contexts: Coins from the 1973 to 2013 Excavations*. SardisMon 13. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Forrer L. 1926. *Descriptive Catalogue of the Collection of Greek Coins Formed by Sir Hermann Weber II.I*. London: Spink & Son.

Franke, P. R. – M. K. Nollé 1997. *Die Homonoia-Münzen Kleinasiens und der thrakischen Randgebiete. 1. Katalog*. Saarbrücker Studien Zur Archäologie und Alten Geschichte 10. Saarbrücken: Saarbrücker Druckerei und Verlag.

French, D. H. 1988. *Roman Roads and Milestones of Asia Minor. Fasc. 2: An Interim Catalogue of Milestones, Part 1*. BAR-IS 392; BIAA Monograph 9. Oxford: British Archaeological Reports. <https://doi.org/10.30861/9780860545064>

French, D. H. 2012. *Roman Roads and Milestones of Asia Minor Vol. 3: Milestones, Fasc. 3.1: Republican*. BIAA Electronic Monograph 1. London: British Institute at Ankara. <https://doi.org/10.18866/biaa/e-01>

French, D. H. 2014. *Roman Roads and Milestones of Asia Minor Vol. 3: Milestones, Fasc. 3.5: Asia*. BIAA Electronic Monograph 5. London: British Institute at Ankara. <https://doi.org/10.18866/biaa/e-05>

Gökalp Özdil, N. 2016. "The Heavy Athlete M. Aurelius Eutychion from Nysa ad Maeandrum." *Philia* 2:163-176.

Gökalp Özdil, N. – E. N. Akdoğu Arca 2022a. "Antik Kaynaklar Işığında Nysa'ya Genel Bakış." S. H. Öztaner (ed.), *Nysa. Çift Yakalı Kent*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 40-49.

Gökalp Özdil, N. – E. N. Akdoğu Arca 2022b. "Sütunlu Cadde/Cadde 1-Plateia Epigrafik Buluntuları." S. H. Öztaner (ed.), *Nysa. Çift Yakalı Kent*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 130-144.

Grant, M. 1969. *From Imperium to Auctoritas. A Historical Study of Aes Coinage in the Roman Empire, 49 B.C.-A.D. 14* (reprinted). Cambridge, England: University Press.

Hill, G. F. 1914. "The Coinage of Pisidian Antioch." *NC 4th Series* 14:299-313.

Hoffmann, S. 2012. "Die Fundmünzen aus dem Bereich der Bibliothek." V. M. Strocka – S. Hoffmann – G. Hiesel, *Die Bibliothek von*

Nysa am Mäander. Forschungen in Nysa am Mäander 2. Darmstadt/Mainz: Philipp von Zabern, 100-106.

Howgego, C. 1982. "Coinage and Military Finance: The Imperial Bronze Coinage of the Augustan East." *NC* 142:1-20.

Howgego, C. 1985. *Greek Imperial Countermarks. Studies in the Provincial Coinage of the Roman Empire*. London: The Royal Numismatic Society.

İdil, V. 2006. "Neueste Grabungsergebnisse von der Agora in Nysa am Mäander." W. Hoepfner – L. Lehmann (ed.), *Die Griechische Agora. Bericht über ein Kolloquium am 16. März 2003 in Berlin*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 66-76.

İdil, V. 2022. "Agora." S. H. Öztaner (ed.), *Nysa. Çift Yakalı Kent*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 270-279.

Johnston, A. 1981. "The Greek Coins." T. V. Buttrey – A. Johnston – K. Mackenzie – M. Bates, *Greek, Roman, and Islamic Coins from Sardis*. SardisMon 7. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1-89.

Johnston, A. 1985. "The so-called pseudo-autonomous Greek Imperials." *ANSMN* 30:89-112.

Johnston, A. 2007. *Greek Imperial Denominations, ca. 200–275. A Study of the Roman Provincial Bronze Coinages of Asia Minor*. London: The Royal Numismatic Society.

Kadioğlu, M. 1999. "Der Opus Sectile-Boden aus dem Gerontikon-Bouleuterion von Nysa ad Maeandrum." *Studien zum antiken Kleinasien IV*. Asia Minor Studien 34. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 175-188.

Kadioğlu, M. 2006. *Die Scaenae frons des Theaters von Nysa am Mäander*. Forschungen in Nysa am Mäander 1. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Kadioğlu, M. 2008. "Ein Porträtfragment des Lucius Verus? aus dem Gerontikon von Nysa am Mäander." E. Winter (ed.), *Vom Euphrat an den Bosphorus. Kleinasien in der Antike. Festschrift für Elmar Schwertheim zum 65. Geburtstag*. 2 Bde. Asia Minor Studien 65.2, 359-366.

Kadioğlu, M. 2011. "Vorbericht über die Arbeiten im Gerontikon von Nysa am Mäander 2006-2009." *JdI* 126, 2011:107-154.

Kadioğlu, M. 2014. *Das Gerontikon von Nysa am Mäander*. Forschungen in Nysa am Mäander 3. Darmstadt/Mainz: Philipp von Zabern.

Kadioğlu, M. 2022a. "Tiyatro ve Podyum Frizleri." S. H. Öztaner (ed.), *Nysa. Çift Yakalı Kent*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 158-205.

Kadioğlu, M. 2022b. "Yaşlılar Meclisi "Gerontikon - Odeion." S. H. Öztaner (ed.), *Nysa. Çift Yakalı Kent*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 250-269.

Kadioğlu, M. – C. Özbil Serin 2011. "Atça'da (Aydın) Bulunan Yeni Bir Miltaş." H. Taşkiran – M. Kartal – K. Özçelik – M. B. Kösem – G. Kartal (ed.), *Işın Yalçinkaya'ya Armağan/Studies in Honour of Işın Yalçinkaya*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat, 127-131.

Kadioğlu, M. – S. H. Öztaner 2022. "Nysa Kent Planlaması – Cadde Sokak Sistemi." S. H. Öztaner (ed.), *Nysa. Çift Yakalı Kent*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 86-107.

Kadioğlu, M. – P. von Rummel 2003. "Frühbyzantinische Funde aus dem Theater von Nysa am Mäander." *Anatolia* 24:103-119. https://doi.org/10.1501/andl_0000000291

Keleş, V. – F. Kızılyalçın Oyarçin 2022. "Philippi Coins found in Parion Excavations." *Thracia Balcanica* 1:121-132.

Karwiese, S. 1982. "Ephesos 1981. Liste der Fundmünzen." *AnzWien* 119:86-102.

Karwiese, S. 1986. "Vorausliste der ephesischen Fundmünzen 1983-1985." *AnzWien* 123:110-161.

Karwiese, S. 2003. "Liste der Fundmünzen aus den Grabungen in Hanghaus 1 in Ephesos 1968 bis 1998." C. Lang-Auinger (ed.), *Hanghaus 1 in Ephesos. Funde und Ausstattung*. FiE VIII/4. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 340-355.

Karwiese, S. 2012. *Die Münzprägung von Ephesos 5*. Veröffentlichungen des Instituts für Numismatik und Geldgeschichte 14. Wien:

Österreichische Forschungsgesellschaft für Numismatik.

Kızıyalçın Oyarçın, F. 2022. Parion Kazılarında Bulunan Roma Eyalet Sikkeleri. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Erzurum.

Kourouniotis, K. 1924. "Ανασκαφαί ἐν Νύση τῇ ἐπὶ Μαϊάνδρω." *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 7, 1921-1922:1-88; 227-246.

Köker, H. 2007a. "The Roman Provincial, Roman Imperial, Byzantine, Medieval and Islamic Coins from the 1952-3 Excavations at Cyzicus." *NC* 167:305-314.

Köker, H. 2007b. Perge Kazı Sikkeleri: 1999-2004. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul.

Kurth D. 2020. *Greek and Roman Provincial Coins. Lydia (4 Vols)*. İstanbul: Ege Yayınları.

Lane, E. N. 1975. *Corpus Monumentorum Religionis dei Menis II. The Coins and Gems*. ÉPRO 19/2. Leiden: Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004294851>

Lane, E. N. 1976. *Corpus Monumentorum Religionis dei Menis III. Interpretations and Testimonia*. ÉPRO 19/3. Leiden: Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004294868>

Lenger, D. S. 2009. Les monnaies grecques et provinciales romaines trouvées à Assos. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Université Paris-Sorbonne IV: Paris.

Lenger, D. S. 2012. "Coins from the Tieion Excavations, Including an Unpublished Koinon Bithynion Coin." *NC* 172:343-346.

Lenger, D. S. 2016. "Assos Kazılarında Bulunan Hellen ve Roma Eyalet Sikkeleri." Z. Çizmeli Ögün (ed.), *Kaunos/Kbid Toplantıları 3: Anadolu Numismatik Çalıştayı*. Anadolu Ek Dizi I.3. Ankara: Ankara Üniversitesi, 113-119.

Lenger, D. S. – S. Atasoy 2015. "Tios Kazılarında Bulunan Sikkeler-Coins from the Tios Excavation." S. Atasoy – Ş. Yıldırım (ed), *Zonguldak'ta Bir Antik Kent: Tios-2006-2012 Arkeolojik Çalışmaları ve Genel Değerlendirme / An Ancient City in Zonguldak: Tios-General Assess-*

ment of Works between 2006 and 2012. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 381-415.

Lightfoot, C. S. 2012. "Hellenistic, Roman, and Byzantine Coin Finds." C. Katsari – C. S. Lightfoot – A. Özme, *The Amorium Mint and the Coin Finds*. Amorium Reports 4. Berlin: Akademie Verlag GmbH, 111-172. <https://doi.org/10.1524/9783050058290.110>; <https://doi.org/10.1524/9783050058290.121>

MacDonald, G. 1905. *Catalogue of the Greek Coins in the Hunterian Collection, University of Glasgow 3. Further Asia, Northern Africa, Western Europe*. Glasgow: J. Maclehose and Sons.

Mac Donald, D. J. 1976. *Greek and Roman Coins from Aphrodisias*. BAR Supplementary Series 9. Oxford: British Archaeological Reports. <https://doi.org/10.30861/9780904531411>

Mac Donald, D. J. 1992. *The Coinage of Aphrodisias*. London: Royal Numismatic Society.

Mannspurger, D. 2006. "Vom Zahlungsmittel zum Leitartefakt-Münzen und Münzfunde in Ilion." M. O. Korfmann (ed.), *Troia. Archäologie eines Siedlungshügels und seiner Landschaft*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 265-274.

Martini, R. 1992. "Emissioni Semi Autonome." N. Vismara, *Monetazione provinciale romana II. Collezione Winsemann Falghera 5. Valerianus-Aurelianus-semi autonome*. GlauX 8. Milano: Edizioni Ennerre S.r.l, 1205-1257.

Moretti, L. 1953. *Iscrizioni agonistiche greche*. Roma: Signorelli.

Özbil, C. 2014a. "Coin Finds." M. Kadioğlu, *Das Gerontikon von Nysa am Mäander*. Forschungen in Nysa am Mäander 3. Darmstadt/Mainz: Philipp von Zabern, 129-139.

Özbil, C. 2014b. "Nysa Kazısı Sikkeler Buluntuları (1992-2012)." K. Dörtlük – O. Tekin – R. Boyraz Seyhan (ed.), *Birinci Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve Numismatik Kongresi, 25-28 Şubat 2013, Antalya, Bildiriler / First International Congress of the Anatolian Monetary History and Numismatics, 25-28 February 2013, Antalya, Proceedings*. Antalya: Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 429-436.

Özbiç, C. 2017. Nysa Sikkeleri. Yayımlanmamış Birleşik Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara.

Özbiç, C. 2022. "Nysa'da Sikke Üretimi ve Kullanımı." S. H. Öztaner (ed.), *Nysa. Çift Yakalı Kent*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 356-397.

Öztaner, S. H. 2016. "La Basilique Civile de Nysa du Méandre", *Anatolia Antiqua* XXIV:311-320. <https://doi.org/10.4000/anatoliaantiqua.389>

Öztaner, S. H. 2018a. "Nysa Antik Kenti Şehir Planlaması." *Yarının Kentleri, II. Uluslararası Şehir, Çevre ve Sağlık Kongresi, Tam Metinler Kitabı*. 843-849.

Öztaner, S. H. 2018b. "Nysa Çarşısı Bazilikası." *XVII. Türk Tarih Kongresi (15-17 Eylül 2014, Ankara) Kongreye Sunulan Bildiriler, I. Cilt, Eski Anadolu Uygarlıkları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 517-532.

Öztaner, S. H. (ed.) 2022a. *Nysa. Çift Yakalı Kent*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Öztaner, S. H. 2022b. "Büyük Menderes Vadisinin Çift Yakalı Kenti: Nysa ad Maeandrum." *Lycus Dergisi* 6:225-250. <https://doi.org/10.54577/lycus.1219100>

Öztaner, S. H. 2022c. "Sütunlu Cadde/Cadde 1-Plateia (Doğu Yaka)." S. H. Öztaner (ed.), *Nysa. Çift Yakalı Kent*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 110-129.

Öztaner, S. H. 2022d. "Nysa Sütunlu Caddesi (Cadde 1 / Plateia)." S. Nurdan – M. Özler (ed.) *XVIII. Türk Tarih Kongresi (1-5 Ekim 2018, Ankara) Kongreye Sunulan Bildiriler, I. Cilt, Arkeoloji - Roma ve Bizans Tarihi ve Medeniyeti - Sanat Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 369-380.

Öztaner, S. H. 2022e. "Forum-Çarşısı Bazilikası-Anıtsal Giriş." S. H. Öztaner (ed.), *Nysa. Çift Yakalı Kent*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 222-240.

Öztaner, S. H. 2022f. "Nysa Su Yapıları." S. H. Öztaner (ed.), *Nysa. Çift Yakalı Kent*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 280-297.

Öztaner, S. H. – M. Kadioğlu 2022. "Araştırma Tarihçesi." S. H. Öztaner (ed.), *Nysa. Çift Yakalı Kent*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 24-37.

Öztaner, S. H. – E. N. Akdoğu Arca – N. Gökalp Özdil 2014. "Nysa ad Maeandrum'daki Yeni Bulgular Üzerine Bir Değerlendirme." Ç. Akşit – S. Kalaycıoğulları – R. Kayapınar – R. Öztürk – C. Üstünel Keyinci (ed.), *In Memoriam Filiz Öktem*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 225-246.

Peker, N. 2022: "Bir Kentin Dönüşümü: Geç Antik Çağ ve Bizans Dönemi Nysası." S. H. Öztaner (ed.), *Nysa. Çift Yakalı Kent*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 76-83.

Pennestrì, S. 2003-2004. "Monete degli scavi a Iasos." *Bolletino di Numismatica* 40-43:269-282.

Peter, U. 2017. "Die 'pseudo-autonomen' Münzen von Moesia Inferior- ein erster ikonographischer Überblick." *NC* 177:245-259.

Pick, B. 1898. *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands. 1. Die antiken Münzen von Dacien und Moesien. 1. Halbband*. Berlin: Georg Reimer.

Polosa, A. 2003. "Moneta dalle campagne di scavo 2000-2001." E. Equini Schneider (ed.), *Un porto tra Oriente e Occidente*. Elaiussa Sebaste II-2. Roma: L'Erma di Bretschneider, 570-596.

Regling, K. 1913a. "Überblick über die Münzprägung von Nysa." W. von Diest, *Nysa ad Maeandrum. Nach Forschungen und Aufnahmen in den Jahren 1907 und 1909*. JdI-EH 10. Berlin: G. Reimer, 70-103.

Regling, K. 1913b. "Verzeichnis der bei den Ausgrabungen von Pergamon gefundenen Münzen." A. Conze – O. Berlet – A. Philippson – F. Gräber, *Stadt und Landschaft*. AvP I.2. Berlin: G. Reimer, 355-363.

Regling, K. 1927. *Die Münzen von Priene*. Berlin: H. Schoetz & Co. GmbH.

RIC I. C. H. V. Sutherland 1984. *The Roman Imperial Coinage. Vol. I., Augustus to Vitellius (2nd ed.)*. London: Spink & Son.

RIC II.1. I. Carradice – T. V. Buttrey 2007. *The Roman Imperial Coinage. Vol. II Part 1, from AD 69 to 96: Vespasian to Domitian (2nd ed.)*. London: Spink & Son.

Robert, L. 1966. *Monnaies antiques en Troade*. Genève: Droz.

RPC I. A. Burnett – M. Amandry – P. P. Ripollès 1992. *Roman Provincial Coinage I. From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC-AD 69)*. London - Paris: British Museum Press - Bibliothèque Nationale de France. https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?volume_id=1 (erişim tarihi: 10.09.2023).

RPC II. A. Burnett – M. Amandry – I. Carradice 1999. *Roman Provincial Coinage II. From Vespasian to Domitian (AD 69-96)*. London - Paris: British Museum Press - Bibliothèque Nationale de France. https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?volume_id=2 (erişim tarihi: 10.09.2023).

RPC IV.2. V. Heuchert 2005-. *Roman Provincial Coinage IV.2. From Antoninus Pius to Commodus (AD 138-192): Asia*. Roman Provincial Coinage Online. http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?volume_id=5 (erişim tarihi: 10.09.2023).

RPC VI. D. Calomino – A. Burnett 2017-. *Roman Provincial Coinage VI. From Elagabalus to Maximinus (AD 218-238)*. Roman Provincial Coinage Online: http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?volume_id=11 (erişim tarihi: 10.09.2023).

RPC VII.1. M. Spoerri Butcher 2006. *Roman Provincial Coinage VII.1. de Gordien Ier a Gordien IIIer (238-244 ap. J.-C.)*. London - Paris: British Museum Press - Bibliothèque Nationale de France. https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?volume_id=13 (erişim tarihi: 10.09.2023).

RPC VIII. J. Mairat – M. Spoerri Butcher (ed.) 2020-. *Roman Provincial Coinage VII.1. Philip (AD 244-249)*. Roman Provincial Coinage Online: https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?volume_id=15 (erişim tarihi: 10.09.2023).

RPC IX. A. Hostein – J. Mairat 2016. *Roman Provincial Coinage IX. From Trajan Decius to*

Uranus Antoninus (AD 249-254). London - Paris: British Museum Press - Bibliothèque Nationale de France. https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?volume_id=16 (erişim tarihi: 10.09.2023).

RPC X. W. E. Metcalf (ed.) 2023. *Roman Provincial Coinage VII.1. Valerian to Diocletian (AD 253-297)*. Roman Provincial Coinage Online: https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?volume_id=17 (erişim tarihi: 10.12.2023).

Sancaktar, H. 2011. "Antiokheia (Pisidia) Kazısı Sikkeleri: 2008-2012." K. Dörtlük – O. Tekin – R. Boyraz Seyhan (ed.), *Birinci Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve Numismatik Kongresi, 25-28 Şubat 2013, Antalya, Bildiriler / First International Congress of the Anatolian Monetary History and Numismatics, 25-28 February 2013, Antalya, Proceedings*. Antalya: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 515-524.

Sancaktar, H. 2013. "2012 Yılı Pisidia Antiokheia Kazısı Sikkeleri: Ön Rapor." B. Hürmüzlü – M. Fırat – A. Gerçek (ed.), *Pisidia Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Metinleri (05-06.11.2012) Pisidia Araştırmaları 1-I*. Isparta: S.D.Ü. Arkeoloji Uygulama ve Araştırma Merkezi, 368-377.

Schachinger, U. 2016. "Der Münzumlau in Ephesos von hellenistischer Zeit bis in die spätbyzantinische Periode - ein Überblick." G. Grabherr – B. Kainrath (ed.), *Akten des 15. Österreichischen Archäologentages in Innsbruck, 27. Februar - 1. März 2014*. Innsbruck: Innsbruck University Press, 307-320.

Schultz, S. 1975. *Die Münzprägung von Magnesia am Mäander in der Römischen Kaiserzeit*. Berlin: Akademie-Verlag.

Sezer, V. – M. Tuna – R. Peker 1988. "Nysa Tiyatrosu Dış Cephe ve Doğu-Batı Girişleri Açma Çalışmaları." *TürkArkDerg* 27:85-100.

Sezer, V. – M. Tuna – R. Peker 1989. "Nysa Tiyatrosu'nda Skene Kazısı ve Podyumlar." *Türk ArkDerg* 28:307-322.

SNG Aulock Karien. K. Kraft – D. Kienast 1962. *Sylloge Nummorum Graecorum: Deutschland. Sammlung von Aulock: Heft 7. Karien*. Berlin: Gebr. Mann.

SNG Aulock Nach. IV. H. von Aulock – P. R. Franke 1968. *Sylloge Nummorum Graecorum: Deutschland Sammlung von Aulock. Heft 17. Nachträge 3. Ionien, Karien, Lydien*. Berlin: Gebr. Mann.

SNG Cop. Caria I. N. Breitenstein 1947. *Sylloge Nummorum Graecorum: Denmark. The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum. Part 25. Caria 1: (Alabanda-Orthosia)*. Copenhagen: Munksgaard.

SNG Cop. Lydia I. N. Breitenstein 1947. *Sylloge Nummorum Graecorum: Denmark. The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum. Part 27. Lydia 1: (Acra-sus-Saitta)*. Copenhagen: Munksgaard.

SNG Cop. Phrygia II. N. Breitenstein 1947. *Sylloge Nummorum Graecorum: Denmark. The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum. Part 30. Phrygia 2: (Grimenothyrae-Trajanopolis)*. Copenhagen: Munksgaard.

SNG Hunterian I. J. Goddard – I. A. Carradice 2004. *Sylloge Nummorum Graecorum: Great Britain 12. The Hunterian Museum University of Glasgow: Part 1. Roman provincial coins, Spain - Kingdoms of Asia Minor*. London: Oxford University Press.

SNG Leypold I. W. Szaivert – C. Daburon 2000. *Sylloge Nummorum Graecorum: Österreich. Sammlung Leypold, Wiener Neustadt: Kleinasiatiscche Münzen der Kaiserzeit. 1 Pontus - Lydien*. Vienna: Institut für Numismatik und Geldgeschichte.

SNG Mün. Phrygien. W. Leschhorn 1989. *Sylloge Nummorum Graecorum: Deutschland. Staatliche Münzsammlung München. Heft 24. Phrygien*. München: Hirmer.

SNG Turkey 5.1. O. Tekin – S. Altınoluk – E. Sağır 2011. *Sylloge Nummorum Graecorum: Turkey 5. Tire Museum. 1. Roman provincial coins from Ionia, Lydia, Phrygia and, etc*. İstanbul: Turkish Institute of Archaeology.

SNG Tüb. Karien-Lydien. D. Mannsperger 1994. *Sylloge Nummorum Graecorum: Deutschland. Münzsammlung der Universität Tübingen. Heft 5. Karien und Lydien*. München: Hirmer.

Sönmez, B. 2022a. "Sütunlu Cadde/Cadde 1-Plateia Seramikleri." S. H. Öztaner (ed.), *Nysa. Çift Yakalı Kent*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 145-157.

Sönmez, B. 2022b. "Çarşı Bazilikası Seramikleri." S. H. Öztaner (ed.), *Nysa. Çift Yakalı Kent*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 244-249.

Strocka, V. M. – S. Hoffmann – G. Hiesel 2012. *Die Bibliothek von Nysa am Mäander*. Forschungen in Nysa am Mäander 2. Darmstadt/Mainz: Philipp von Zabern.

Strocka, V. M. 2022. "Kütüphane." S. H. Öztaner (ed.), *Nysa. Çift Yakalı Kent*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 316-327.

Şen, T. N. 2003. Perge Akropolis Kazı Sikkeleri: 1994-2003. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul.

Tek, A. T. 2009. "1971-2002 Yılları Arasında Arykanda Kazılarında Bulunan Pamphylia Bölgesine Ait Sikkeler." O. Tekin – A. Erol (ed.), *Ancient History, Numismatics and Epigraphy in the Mediterranean World. Studies in Memory of Clemens E. Bosch and Sabahat Atlan and in Honour of Nezahat Baydur*. İstanbul: Ege Yayınları, 345-356.

Tek, A. T. 2016. "Coin finds from Side in Pamphylia: A preliminary assessment of finds made between 1947-2015." *AIIN* 62:231-250.

Tek, A. T. 2019. "Greek and Roman Provincial Coins Found at Aphrodisias: Preliminary Results from the 1998-2019 Seasons." *Colloquium Anatolicum* 18:155-182.

Tek, A. T. – H. Köker – E. Sarıiz 2015. "Stratonikeia 2008-2014 Sezonları Sikkeler Buluntuları Hakkında Ön Rapor." B. Söğüt (ed.), *Stratonikeia ve Çevresi Araştırmaları*. Stratonikeia Çalışmaları I. İstanbul: Ege Yayınları, 137-141.

Tekin, O. 1993. *Bibliography Of Ancient Numismatics For Anatolia / Antik Anadolu Numismatiği Bibliyografyası*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Tekin, O. 1994. "Some Greek Imperial Coins Found at Perge." *Anadolu Araştırmaları* 13:179-188.

Travaglini, A. 2010. "1. Monete Greche." A. Travaglini – V. G. Camilleri (ed.), *Le Monete. Campagne di Scavo 1957-2004*. Hierapolis di Frigia IV. İstanbul: Ege Yayınları, 5-24.

Türkmen, H. 2004. Tralleis Kazılarında Bulunan Roma İmparatorluk Dönemi Sikkeleri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Aydın.

Ünal, E. 2009. "Greek, Roman, Byzantine, Medieval and Islamic Coins from the Excavations at Kyme, Aiolis, 1951-1954." *NC* 169:407-423.

Voegtli, H. 1993. *Die Fundmünzen aus der Stadtgrabung von Pergamon*. Berlin/New York: W. de Gruyter.

von Diest, W. 1913. *Nysa ad Maeandrum. Nach Forschungen und Aufnahmen in den Jahren 1907 und 1909*. JdI-EH 10. Berlin: G. Reimer.

ANKARA UNIVERSITY
PRESS

ANADOLU ANATOLIA
JOURNAL OF THE ARCHAEOLOGY DEPARTMENT

Anadolu Anatolia 49, 2023, 157-184
DOI: 10.36891/anatolia.1361358

Araştırma Makalesi
Research Article

NIKAIKA KENT SİKKELERİNDE ROMANİZASYON VE ROMA PROPAGANDA ETKİSİ

Haralambos NIKOLAYIDIS¹

Anahtar Kelimeler: *Bithynia-Nikaia Sikkeleri, Romanizasyon, Roma Propagandası, Nümismatik*

Öz: Bu makale, Bithynia Bölgesi'nde yer alan Nikaia kentinin Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerini ele almaktadır. Bu süreçte darp edilen sikkeler, Romanizasyon ve Roma propagandası bakımından değerlendirilmektedir. Böylelikle sikke betimleri ve lejantlar incelenerek dönem dahilinde hangi konuların ön plana çıktığı izlenebilmektedir. Çalışmada, MÖ 1. yüzyıldan başlayarak Nikaia'nın kent sikkelerinde Roma etkilerinin görüldüğü başlıklar kronolojik açıdan sıralanmaktadır. Dea Roma ile başlayan bu etkileşim, aynı yüzyıl dahilinde Hera-Iuno Lanuvia ve *sella curulis* betimleriyle devam etmektedir. MÖ 1. yüzyılda bu etkileşim az sayıda örneklerle temsil edilmektedir. Ancak MS 1. yüzyıl itibarıyla Roma etkili örneklerin arttığı anlaşılmaktadır. Roma imparatorluk kültürü bağlamında Bithynia *Koinon*'u sikkeleri başlı başına bir grubu temsil etmektedir. Bu sikke grubunun yanı sıra *lituus*, *altar*, *capricornus* ve kartal, Roma sembolleri olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca Securitas ve Pax personifikasyonları, Mars Ultor ve Zeus Lidaios-Litaios kültleri sikke betimlerinde kullanım görmüştür. Roma propagandası bakımından bolluk-bereket, *agon*, muzaffer Roma imparatorları ve *signum militare* betimlerinin Nikaia'daki örnekleri sunulmaktadır.

¹Sorumlu Yazar/Corresponding

Author: Haralambos Nikolayidis
(Arş. Gör.),
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü.
34427 İstanbul / TÜRKİYE
E-Posta: xnikolaides@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5633-2723
ROR ID: <https://ror.org/04e9czp26>

Başvuru Tarihi/Submitted Date:

20.08.2023

Kabul Tarihi/Accepted Date:

05.11.2023

Yayın Tarihi/Published Date:

22.12.2023

Atıf/Cite as: Nikolayidis, H. 2023.
"Nikaia Kent Sikkelerinde Romanizasyon
ve Roma Propaganda Etkisi"
Anadolu Anatolia 49: 157-184
DOI: 10.36891/anatolia.1361358

ROMANISATION AND THE EFFECT OF ROMAN PROPAGANDA ON NICAEAN COINS

Keywords: *Bithynian-Nicaean Coinage, Romanisation, Roman Propaganda, Numismatic*

Abstract: This article examines the Roman coins of Nicaea, located in the Bithynia Region. The coins minted during this period are evaluated in terms of Romanisation and Roman Propaganda. Thus, by studying the coin depictions and legends, it is possible to observe which subjects were prominent during this period. In this study, the Roman influences on the coins of Nicaea are listed chronologically, starting from the 1st century BC. This interaction starts with Dea Roma and continues with the depictions of Hera-Iuno Lanuvia and sella curulis in the same century. In the 1st century BC, this interaction is represented by a small number of examples. However, it is understood that Roman influenced examples increased by the 1st century AD. In the context of the Roman imperial cult, the coins of the Koinon of Bithynia, represent a group in their own. In addition to this group of coins, the lituus, altar, capricornus and eagle stand out as Roman symbols. In addition, the personifications of Securitas and Pax, the cults of Mars Ultor and Zeus Lidaios-Litaios were used in coin depictions. In terms of Roman propaganda, examples of the depictions of abundance, agon, victorious Roman emperors and signum militare in Nicaea are presented.

GİRİŞ

Küçük Asya'nın kuzeybatısında yer alan Bithynia Bölgesi, tarih boyunca geçiş bölgesi niteliği taşımıştır. Böylelikle bölgenin önde gelen kentlerinden Nikaia, jeopolitik durumu bakımından önem arz etmiştir. Askania Limne'nin (İznik Gölü) kıyısında ve bereketli topraklara yakın olması, ayrıca geniş bir yol ağının üzerinde bulunması, kentin Hellenistik Dönem'de önemli bir merkez haline gelmesini mümkün kılmıştır¹. Ancak günümüzde kentte tespit edilen kalıntıların çoğunluğu, Roma İmparatorluk Dönemi ve daha geç dönemlere tarihlendirilmektedir.

MÖ 316'da III. Aleksandros'un komutanlarından biri olan Antigonos Monophthalmos, o zaman Helikore olarak anılan kenti ele geçirmiş ve ismini Antigoneia olarak değiştirmiştir². MÖ 301'de gerçekleşen Ipsos Savaşı'ndan sonra ise Antigonos ölmüş ve kentin hakimiyeti Lysimakhos'a geçmiştir. Böylelikle kentin adı bir kez daha değişerek Nikaia ismini almıştır³. MÖ 281'de, Lysimakhos'un ölümü ile sonuçlanan Kouropedion Savaşı'ndan kısa bir süre sonra Seleukos'un da öldürülmesiyle bölgede Bithynialıların hakimiyeti görülmektedir⁴. Akdeniz dünyasındaki güç mücadelesini kapsayan gelişmeler sırasında MÖ 133'te Pergamon Kralı III. Attalos'un krallığını Roma'ya vasiyet etmesi ile Roma Anadolu'da hakimiyet kurmaya başlamıştır⁵. Paralel olarak Bithynia'nın son kralı IV. Nikomedes Philopator'un da krallığını vasiyet yoluyla bırakması sonucunda bölgenin idaresi MÖ 74'te resmi olarak Roma'ya geçmiştir⁶.

Roma idaresi altındaki Bithynia'da, ilk yıllarda yeni bronz sikkeler darp edilmeyerek büyük ölçüde Bithynia krallarına ait sikkelerin kullanımının devam ettiği düşünülmektedir⁷. Ayrıca *otonom* olarak ifade edilebilecek ilk sikkeler MÖ 62-59 arasına tarihlendirilirken, kısmi olarak

¹ Bonacasa 1976, 623.

² Abbasoğlu - Delemen 2004, 189.

³ Strabon XII 4.7; Şahin 2004, 6.

⁴ Magie 1950, 4.

⁵ Kaya 2005, 2014; Tozan 2016, 67; Errington 2017, 262-263.

⁶ Harris 1980, 866; Macro 1980, 665; Strobel 2006, 701.

⁷ RIC I 336.

İmparator Augustus (Kat. 2) ile İmparator Claudius (Kat. 7) dönemlerinde bazı sikke örneklerinin *pseudo-otonom* tarzda darp edildiğini söyleyebilmek mümkündür⁸.

PROPAGANDA ARACI OLARAK SİKKELERİN KULLANIMI

Sikkelerin propaganda aracı olarak kullanılmış olup olmadığı ile ilgili tartışmalar yaklaşık olarak 1900'lerin ortalarından itibaren başlayarak günümüze kadar gelmiştir⁹. Ödeme aracı olarak sikkenin hareketli bir nesne olması, fiziki olarak ise ufak ve hafif olması, geniş bir kitleye ulaşmasını sağlamıştır. Üretim tekniği bakımından ise her iki yüzeyde betim ve metin taşıyabilmesi sayesinde sikkeler propaganda kullanımına uygun görülmüştür¹⁰. Böylelikle kral, yönetici ve kent gibi yetkililerin ürünü olarak sikke, darp edenlerin hitap ettiği kitleye sunmak istediği olumlu mesaj ve çağrışımları iletebilmiştir¹¹.

Sikkelerin taşıdığı kimlik ve propaganda gibi özelliklerin anlaşılması adına İncil'den bir pasaj verilerek ünlü "Caesar'ın hakkı Caesar'a"¹² ifadesi incelenmektedir¹³; İsa ona yöneltilen soruya istinaden kendisine bir *denarius*¹⁴ verilmesini istemiş, akabinde bu sikkenin üzerinde kimin başı olduğunu ve unvanının yazıldığını sormuş ve karşılığında "Caesar'ın" cevabını almıştır. Böylelikle ilk olarak belirli bir sikke birimi talep edilerek karşılık bulmakta, diğer yandan betimdeki kişinin unvanı kalabalık tarafından teyit edilmektedir. Bu soru-cevap yoluyla ortaya çıkan sonuç nezdinde, yerel halkın sikkeler ve üzerindeki betimlere aşina olduğu savunulmaktadır. Ayrıca insanların sikkelerin sahte olup olmadığını kontrol etmek durumunda olması, sikkeler üzerine yazı yazılması, haber niteliği taşıması, *damnatio memoriae* uygulamasına tabi tutulması gibi hususlara dayanılarak kullananların sikkeleri incelediği ve böylelikle etkilenmiş oldukları da desteklenmektedir¹⁵.

Sikke kullanım geleneği her ne kadar geriye gitse de Romalılar taşıdığı potansiyelin farkına vararak sikkelere siyasi bir nitelik katmıştır¹⁶. Böylelikle bu hareketlilik ve siyasi nitelikten yararlanılarak sikke betimlerinde siyasi olaylar, imparator değişimleri, inşa faaliyetleri, askeri zaferler gibi toplumu etkileyen hususlar da işlenerek etkileşim devam ettirilmiştir¹⁷. Caesar'ın Gallia Seferi (MÖ 58-50) devam ederken sikkelerde Gallialı erkek ve kadın başı, Victoria, sancak, savaş borazanları ve *biga* gibi betimler aracılığıyla, başarılarının görsel hatırlatıcıları sayesinde Caesar Roma'dan fiziki olarak uzakta olmasına karşın aristokrasi çevresinde varlığını koruyabilmiştir¹⁸. Suetonius'a göre İmparator Nero, kendisini *lyra* çalarken betimleyen heykellerini yaptırmış ve aynı betimli sikkeleri darp ettirmiştir¹⁹. Eusebius ise İmparator Constantinus'un sikke betimlerini kendisinin seçtiğini aktarmaktadır²⁰. Bütün bu alıntılar göz önünde bulundurulduğunda, sikkelerin propaganda aracı olarak ne kadar uygun olduğu anlaşılacaktır.

⁸ *Pseudo-otonom* sikkeler için bkz.: Johnston 1985, 89-112; Burnett 2011, 6.

⁹ Sutherland 1951; Jones 1956, 13-33; Crawford 1983, 47-64.

¹⁰ Kerschbaum – Vidin 2021, 5.

¹¹ Dahmen 2007, 3.

¹² *Ἀπόδοτε οὖν τὰ Καίσαρος Καίσαρι καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ* (Mt. XXII).

¹³ Ellithorpe 2017, 6-8.

¹⁴ Hangi sikkenin olabileceği hakkındaki tartışma için bkz.: Lewis – Bolden 2002, 18-20.

¹⁵ Bu hususta bkz.: Crawford 1983.

¹⁶ Hannestad 1988, 13.

¹⁷ Tekin 2021, 46.

¹⁸ Rowan 2019, 28-29.

¹⁹ Suet. Ner. XXV.

²⁰ Euseb. Vit. Con. IV 15.

ROMA EYALET SİKKELERİ

İmparatorluk ile birlikte sikkelerde birkaç özelliğin ön plana çıktığı gözlemlenmektedir. Özellikle arka yüzlerde, askeri başarının nişanesi olarak zafer ve zafer alayı teması kullanılmaktadır. Bu askeri yaklaşımın yanı sıra Roma erdemlerinin de personifikasyon şeklinde kullanıldığı, yapı ve anıtlara ait betimlerin işlendiği görülmektedir²¹. Augustus, imparatorluğun genelinde olacak şekilde, kentlerin imparatorluk denetiminde kendi yerel konularını darp etmesine izin vermiştir. Bazı istisnalar haricinde, darp edilen sikkeler İmparator Augustus'un portresini ve lejantını taşıyarak Roma dünyasının birliği vurgulanmaya başlanmıştır²².

Nikaia'da, Roma idaresi altında ilk sikkeler MÖ 60 civarı itibarıyla *proconsul* isimleri ve portreleri (?) (Kat. 3) ile darp edilmiştir²³. Ardından İmparator Claudius'tan (MS 47/48 civarı) İmparator Quietus'a (MS 261-262) kadar kent sikkelerinin darbu devam etmektedir. Bu sikkelerin ön yüzlerinde imparator portrelerine, isim ve unvanlarına yer verilirken, arka yüzlerde kent ile bağlantılı betim ve unvanların yanı sıra *proconsul* isimleri belgelenebilmektedir²⁴. Bu gruptaki sikkelerin lejantları Hellence yazılmış olup Latince yazıma bölgede sadece Roma kolonisi statüsünü alan kentlerin sikkelerinde rastlanmaktadır²⁵. Romalı memurların isimlerinin sikkelerin arka yüzünde gösterilmesi durumunda *ethnikon* ön yüze taşınmaktadır; genel kapsamda ön yüzde lejant kullanımı, Hellen örneklerinde nadiren görüldüğünden, bu uygulama Roma yeniliği şeklinde yorumlanmaktadır²⁶.

Eyaletteki Roma hakimiyeti altında nümismatik verilere genel olarak bakıldığında, her ne kadar Hellen *pantheon*undaki tanrıların baskın olduğu görülse de Roma etkisiyle yeni özelliklerin ortaya çıktığını da söyleyebilmek mümkündür. Bithynia'da daha önce özellikle Zeus, Apollon, Dionysos, Hermes ve Herakles gibi figürler kullanılırken, bölge halkı için Dea Roma ve Tykhe gibi betimler bir yenilik olarak değerlendirilmektedir²⁷.

Nikaia'nın Roma İmparatorluk Dönemi kent sikkeleri incelendiğinde, çeşitli mesajların ve- rilmek istendiği ve bu amaca yönelik betimlerin kullanıldığı anlaşılmaktadır (Tab. 1)²⁸.

²¹ Woytek 2018, 380.

²² West 1949, 19.

²³ Söz konusu sikke tiplerinin ön yüzünde betimlenen portreler için literatürde lejantlarda isimleri geçen *proconsul*'ler önerilmektedir. Ancak bu ilişkilendirme, yazarın doktora tez çalışmasında tartışılmakta ve yeni bir öneri sunulmaktadır. Konu bütünlüğü nedeniyle burada bu tartışmaya yer verilmemiştir.

²⁴ Heuchert 2005, 31.

²⁵ Nikaia sikkelerindeki *ethnikon*'un kronolojik gelişimi için bkz.: Artuk 1960, 310-315. Nikaia kent sikkelerine ait lejantları incelediği çalışmasında Artuk, kullanılan *ethnikon*'un isim halinin darp sahibini gösterebileceğini önermektedir; *genitivus pluralis* (ΝΙΚΑΙΕΩΝ) durumunda halk tarafından, *genitivus singularis* ile (ΝΙΚΑΙΑΣ) kent tarafından sikkelerin basıldığı, son olarak *nominativus* ile (ΝΙΚΑΙΑ) darp belirtilmeksizin kullanıldığı anlaşılmaktadır.

²⁶ Callatay 2011, 65-66.

²⁷ Galani 2022, 143.

²⁸ İlgili tez çalışmasında, bu kategorilere ek olarak ktistes (Dionysos, Herakles ve Theseus) ve yerel figür (III. Aleksandros, Homeros, Hipparkhos ve Saggarios) içeren betimler de değerlendirilmiştir. Ancak konunun tartışmaya açık olması, başka bir çalışmada detaylıca ele alınmasını gerektirmektedir. Benzer sebeple yapı betimlerini içeren alt başlık da dahil edilmemiştir. Konu bütünlüğünün sağlanabilmesi adına, sunulan başlıklarda esas olarak Roma unsurlarına odaklanılmıştır. Çalışmadaki başlıklar, ilk örneğin ortaya çıktığı tarih esas alınarak kronolojik sırayla sunulmuştur. Nikaia kentinin Romanizasyon süreci hakkında ayrıca bkz. Bayram 2020.

	G. Papirius Carbo	Augustus	Claudius	Nero	Vespasianus	Titus	Domitianus	Traianus	Hadrianus	Marcus Aurelius	Commodus	Septimius Severus	Geta	Elagabalus	Severus Alexander	I. Maximinus	Gordianus	Philippus	Traianus Decius	Valerianus	Gallienus	
Dea Roma	x						x				x		x	x	x	x						
Hera-Iuno Lanuvia		x																				
Sella Curulis		x																				
Bithynia Koinon'u			x		x	x			x													
Lituus			x	x																		
Altar							x	x														
Capricornus				x																		
Zeus Lidaios				x											x							
Securitas				x																		
Bolluk-Bereket							x								x	x						
Lejantlar										x	x	x								x	x	
Eirene-Pax Romana							x															
Mars Ultor							x	x														
Roma Kartalı							x			x	x		x									
Muzaffer Roma İmp.										x	x			x								
Agonlar											x		x	x	x	x	x	x				x
Signa Militaria														x	x	x	x			x		
	MÖ	MS					MS					MS										
	1. YY	1. YY					2. YY					3. YY										

Tab. 1: Sikke betimlerinin kronolojik dağılımı (H. Nikolayidis)

DEA ROMA (MÖ 62-MS 211)

Nikaia'da Dea Roma kültünün varlığı, epigrafik buluntuların haricinde sikke betimleri aracılığıyla da belgelenebilmektedir. Tanrıçanın en erken betimleri Bithynia et Pontus Eyaleti *proconsul*'u G. Papirius Carbo'nun yönetiminde basılan sikkelerde (Kat. 1) görülmektedir; tanrıça sola dönük oturur vaziyette olup sol elinde mızrak, sağ elinde bir Victoria heykelciği tutmaktayken (*Nikephoros*), sahnenin sağında ise tanrıçanın üzerinde oturduğu bir kalkan yığını betimlenmektedir. Bu sikkenin lejantında tanrıçaya ithafen "POMH" ifadesinin de yer aldığını belirtmek önemli olacaktır.

Roma kentinin personifikasyonu olarak sikkelerde Dea Roma, ilk olarak (MÖ 211 civarı) Roma merkez darphane sikkelerin ön yüzlerinde "Amazon" figürü şeklinde miğferli bir kadın başı ile işlenmektedir²⁹. Özellikle MÖ 2. yüzyıl *denarius*'larında ön yüzde miğferli Dea Roma başı, arka yüzde Dioskouroi betimi kullanılmakta, miğfer ise basit Hellen miğferinin aksine çok detaylı işlenmektedir³⁰. Augustus propagandasıyla beraber Roma *Nikephoros* olarak, her ne kadar kalkanların üzerinde oturmuyor olsa da *gens Augusta altar*'ında miğfer, zırh gibi askeri teçhizatların üzerinde oturur vaziyette görebilmek mümkündür³¹.

Küçük Asya'da Dea Roma betimi ve lejantı en erken MÖ 1. yüzyıl ortalarında, özellikle Bithynia Bölgesi'ndeki kentler ile başlamaktadır³². Kalkanlardan oluşan bir yığının üzerinde oturur vaziyette betimlenen Dea Roma tipi, Bithynia et Pontus Eyaleti genelinde tercih edilerek bu şekilde Roma idaresine direkt atıfta bulunulmuştur. Nikaia'da Carbo (MÖ 62-59) ile görülen tanrıça tipi, Roma sikkelerinde MÖ 115/114 civarından itibaren görülmektedir³³.

Benzer ama farklı bir tip olarak İmparator Domitianus'a ait bir sikkede³⁴, tanrıçanın ismi yanı sıra Dea Roma yine oturur vaziyette fakat bu sefer sağ elinde çelenk, sol elinde ise belinde duran ve kınında olduğu anlaşılan kılıcı tutmaktadır. Nikaia'daki son örnekler İmparator Commodus ve Geta'nın sikkelerinde belgelenmektedir. İmparatorlar Elagabalus, Severus Alexander ve I. Maximinus'un sikkelerinde benzer örnekler görülmesine karşın lejantta tanrıçaya yönelik herhangi bir isimlendirmeye yer verilmemektedir.

HERA-IUNO LANUVIA (MÖ 25 CİVARI)

Nikaia sikkeleri içindeki Hera betimlerinden farklı olarak İmparator Augustus yönetimi esnasında basılan (MÖ 25 civarı) ve Iuno Lanuvia'ya atfedilen betim (Kat. 4) önem arz etmektedir. Burada Iuno'nun *epitheton*'u yer almasa da aynı dönemde bir Nikomedia sikkesinde³⁵ aynı baş ile birlikte "HPA ΛANOIA" lejantına yer verilmiştir. Her iki sikke de *proconsul* Thorius Flaccus ismini taşımaktadır. Kendisinin Italia'daki Latium Bölgesi'nde bulunan Lanuvium'da doğmuş olması³⁶ tesadüf olmasa gerektir. Flaccus'un Iuno'nun *epitheton*'u aracılığıyla anavatanına veya kökenine atıfta bulunulduğu aşikardır. Dolayısıyla ailesinin ve kökeninin propagandası yapılmış veya yerel ölçekte onurlandırılmış olmalıdır.

²⁹ Hannestad 1988, 21.

³⁰ Bieber 1973, 873.

³¹ Zanker 1988, 316.

³² Sariiz 201, 82-83 tablo 1.

³³ RRC I 287.

³⁴ RPC II 640.

³⁵ RPC I 2063.

³⁶ Doğançlı 2019, 2. Hera'nın Lanuvium'daki kültü için bkz.: Johnston – Mastrocinque 2017.

SELLA CURULIS (MÖ 25 CİVARI)

Proconsul Thorius Flaccus'un görev yılına tarihlendirilen (MÖ 25 civarı) bir sikkenin arka yüzünde (Kat. 5) *sella curulis* (*curule* sandalyesi) betimi kullanılmıştır³⁷. MÖ 1. yüzyıl esnasında Roma'daki yerel aileler tarafından *sella curulis* betimi kişisel propaganda ve saygınlık kazanmak için kullanılmıştır. Genel olarak bu betimin aileler tarafından kullanılması, kişisel değerleri toplumsal değer olarak tanıtmaya ve kabul ettirmeye çabası olarak yorumlanmaktadır³⁸. Örneğin Octavianus'un portresi ile darp edilen bir sikkenin³⁹ arka yüzünde *sella curulis*, üzerinde Caesar'ın lejantı ve bir çelenk ile betimlenerek Caesar'ın onurlandırılması gerçekleştirilmiştir. Octavianus ayrıca yaklaşık aynı dönemde (MÖ 31) benzer betimi kendi propagandasında da kullanmıştır; kendisi *toga*'lı olup *sella curulis* üzerinde oturmakta, sağ elinde ise kanatlı bir Nike tutmaktadır⁴⁰.

Nikaia örneğinde Thorius Flaccus'un isminin, portresinin ve *sella curulis* betiminin kullanılmış olması, Roma kültürü dahilinde propaganda ve onurlandırma uygulaması olarak değerlendirilebilmektedir.

BITHYNIA KOINON'U SİKKELERİ (MS 41-138)

Roma'nın hakimiyet sınırları içinde, MÖ 44 civarından itibaren, önce kent sikkeleri sonrasında *koinon* sikkeleri darp edilmeye başlanmıştır⁴¹. Bithynia *Koinon*'u (Bithynia Birliği) sikkelerinin, imparatorluk kültürü için eyaletteki kentler arasında ortak şekilde kutlanan festivaller çerçevesinde, Nikomedia kentinde darp edildikleri düşünülmektedir⁴². Bithynia özelinde bu sikkeler İmparator Claudius ile beraber başlamakta ve Vespasianus, Titus, Domitianus, Traianus, Hadrianus dönemlerinde görülmektedir. Dolayısıyla bilinen örnekler dahilinde, yaklaşık MS 41-138 aralığında bir dönemi kapsamaktadır. Ön yüzlerde istisnasız imparator başlarına yer verilirken, arka yüzler için *altar*, tapınak ya da Bithynia'nın personifikasyonu gibi çeşitli betimler tercih edilmiştir. Sikke tanıtları için ise "BIΘYΝΙΑ" ve "KOINON BEIΘYΝΙΑC" lejantları kullanım görmüştür.

Bithynia *Koinon*'u sikkeleri İmparator Claudius (MS 41-54) ile başlamakta ve bu dönemde betimlerin yanı sıra "ΠΑΤΗΡ ΠΑΤΡΙΔΟΣ" yani "*Pater Patriae*" lejantı kullanılarak imparatora ait "vatanın babası" *epitheton*'u kabul edilmiştir. Bu lejant, Bithynia *Koinon*'u sikke grubunda sadece Claudius Dönemi'nde karşılaşılmaktadır. Betim bakımından bu dönemde ön yüzde imparator başı kullanılırken, arka yüzlerde ayakta duran Apollon ve süvari imparator sahnesi (Kat. 6) betimlenmiştir.

İmparator Vespasianus'a (MS 69-79) ait bir sikke tipinde⁴³ ön yüzde imparatorun defne çelenkli başı, arka yüzde ise Bithynia'nın personifikasyonu kullanılmıştır. Sahnede Bithynia bir taht üzerinde oturmakta, sol elinde bir *cornucopia*, sağ elinde de bir *patra* tutmaktadır. Personifikasyonun vurgulanması için sahneye "BIΘYΝΙΑ" lejantı eklenmiştir.

İmparator Titus'un (MS 72-79) sikke betiminde⁴⁴, ön yüzde imparatorun defne çelenkli başı, arka yüzde de merkezde bir palmye ağacı işlenmiştir. Sahneye göre palmye ağacının gövdesinin sağında iki kalkan ile iki mızrak, solunda ise bir zırh ile iki mızrak yerleştirilmiştir. Bu betimin haricinde, beşli başak demetinin kullanıldığı bir tip⁴⁵ daha mevcut olup, bu gruba atfedilmektedir.

³⁷ *Sella curulis* için ayrıca bkz.: Stevenson 1889, 723-724; Schafer 1989, 24-45; Wanscher 1980, 124.

³⁸ Wallace-Hadrill 1986, 75.

³⁹ RSC I 55b.

⁴⁰ Zanker 1988, 56.

⁴¹ Heuchert 2005, 33.

⁴² Güney 2015, 84.

⁴³ SNGAul. 6909.

⁴⁴ RPC II 604.

⁴⁵ RPC II 608.

Yukarıda değinilen Vespasianus ve Titus sikkelerinde betimlenen palmiye, her ne kadar farklı kompozisyon olsa da aynı dönemde Roma merkez sikkelerinde de kullanılmıştır. MS 69'da İmparator Vespasianus, oğlu Titus'u Yahudi İsyanı'nı bastırmak üzere İudaia'ya (Yahudiye-Filistin Bölgesi) göndermiştir. Akabinde MS 70'te İudaia'yı ele geçiren Titus, Roma'ya dönmüş ve bir zafer kutlaması gerçekleştirilmiştir⁴⁶. Bu zaferin hatırlanmasına yönelik İudaia'nın fethi veya fet-hedilmesi anlamına gelen "Judaea Capta" serisi olarak bilinen sikkeler basılmış olup⁴⁷ bu serinin arka yüz betimlerinde kullanım gören figürlerin yanı sıra baskın olarak palmiye ağacının varlığı⁴⁸ da ön plana çıkmaktadır.

Bu grup dahilinde son olarak İmparator Hadrianus (MS 117-138) ile eşi Vibia Sabina'nın (MS 117-137) sikkeleri yer almaktadır. Her ikisinin arka yüz betimlerinde üç basamaklı bir podyum üzerinde *oktastylōs* tapınak betimlenmekteyken, genel olarak tepe ve köşe *akroter*'li olarak işlenen alınlığın içinde farklı figürler görebilmek mümkündür. Bir tipte⁴⁹ ayakta duran bir erkek figür, sol elinde uzun bir asa tutmakta, sağ elinde ise bir *phiale* tutarak soldaki *altar*'a sunu yapmaktadır. Bir diğer tipte⁵⁰ alınlık içerisinde yaklaşık MÖ 3. yüzyıl Roma merkez sikkelerinden de bilinen⁵¹ dişi kurt ve iki çocuğun emzirilmesi sahnesi yani Lupa Romana ile Remus ve Romulus kullanılmıştır⁵². Alınlık içinde son olarak yıldız veya rozet motiflerinin kullanımı görülmektedir⁵³. Bütün bu betimlerin haricinde, ilk değinilen tipte benzer sahnede, tapınağın podyumunun altına eklenmiş olan bir gemi pruvası dikkat çekmektedir. Söz konusu pruva betimi eski bir Roma geleneği ile bağlantılı olmalıdır⁵⁴; Actium Savaşı'nın ardından düşman gemilerine ait pruvalar / pruva mahmuzları (*rostra*) savaş ganimeti olarak sökülerek alınmış ve çeşitli yapılar ile bütünleştirilmiştir. Bu geleneğe örnek olarak bir pruvanın Roma'daki *Divus Iulius* Tapınağı'nın podyumunun bir parçası haline getirildiği bilinmektedir. Dişi kurt ve ikizler, Augustus'un Actium zaferine yapılan atıf ve Roma Genius'u olarak önerilebilecek elinde *patera* tutan erkek figür, tapınağın Roma kökenine ve bağlantısına işaret etmektedir⁵⁵.

Bu grubun sikkeleri, öncelikle imparatorluk kültü ile bağlantılı olduğundan Romanizasyon açısından önem arz etmektedir. Bithynia'da yaklaşık MS 41-138 aralığını kapsayan *koinon* sikkelerinde, öncelikle imparatorluk kültürüne değinerek tapınak betimi kullanılmıştır. Tapınak betiminin detaylarında yukarıda değinildiği üzere Lupa Romana ve pruva motiflerinin yer alması bir etki-leşimin sonucu olarak yorumlanabilir. Kült teması dışında her ne kadar birlik olgusu *homonoia* kavramı ile sunulmaya çalışılsa da Roma'nın askeri temasının da epey kullanıldığını söyleyebilmek mümkündür.

LITUUS (MS 47-59)

Nikaia'da MS 1. yüzyılda darp edilen iki farklı sikke tipinin ön yüzlerinde, imparator portresi ve ismi haricinde belirli bir ikonografiye ait küçük bir imge olarak *lituus*'un yerleştirildiği görülmektedir. Örneklerden ilki (Kat. 8) İmparator Claudius'a (MS 47-48), diğeri ise İmparator Nero zamanına (MS 56-59) tarihlendirilmektedir⁵⁶.

⁴⁶ Tekin 2021, 50-51.

⁴⁷ Barag 1978, 14-15. İudaia sikkelerindeki Roma etkisi için ayrıca bkz.: Barkay 2012.

⁴⁸ Tekin 2021: 50.

⁴⁹ SNGAul. 6916.

⁵⁰ SNGAul. 6917.

⁵¹ Hannestad 1988, 19.

⁵² Burrell 2004, 149.

⁵³ Rec Gen I.2 54.

⁵⁴ Hannestad 1988, 58.

⁵⁵ Burrell 2004, 149.

⁵⁶ RPC I 2040, 2058.

Apex, securis, aspergillum, secespita, simpulum ve *capis* gibi Etrüsk geleneğine kadar bağlanabilen *lituus*⁵⁷, daha geç dönemlerdeki imparator portrelerine de eşlik etmiş olsa da esasında Augustus propagandasına hizmet ettiği bilinmektedir⁵⁸. Öncelikle *Augur*'ların kullandığı kavisli bir asa olarak Roma Cumhuriyet Dönemi sikkelerinde, özellikle Sulla ve Antonius dönemleri arasında (MÖ 84-39) kendi başına veya *oinokhoe-lituus* grubu şeklinde kullanım görmüştür⁵⁹. Esasında *augur*'ların onur nişanesi olarak kullanım gören *lituus*, zaman içinde hükümdarlık sembolü haline gelmiştir⁶⁰. Augustus propagandasında tanrı ve insanlar arasında arabulucu niteliğini gösteren *lituus*'un⁶¹ bir diğer dini sembol olan *simpulum* yerine kullanılmış olması *augur*-Augustus kelime oyunuyla açıklanmaktadır. Hellen dünyasında genel olarak Augustus unvanı yerine Sebastos unvanı tercih edilmiş ve tam olarak *augur* kelimesi karşılık bulamamıştır. Buna karşın *lituus*'un eyaletlerdeki sikkeler üzerinde kullanım görmesi, sembol olarak kolay algılandığına ve kabul gördüğüne işaret etmektedir⁶².

Augustus'un propagandasında *augur*'luk, Romulus'un bu kehanet uygulaması üzerinden Roma'yı kurması ile ilişkilendirilerek Augustus'a da kurucu özelliği yüklenmektedir⁶³. Böylelikle Roma'nın ikinci kurucusu imajını sergileyerek propaganda yürüten Augustus'un imgesinin Nikaia'da iki farklı sikkede ortaya çıktığını söyleyebilmek mümkündür.

CAPRICORNUS (MS 54-59)

İmparator Nero Dönemi'nde, MS 54-59 yıllarına tarihlendirilen bir sikke tipinde (Kat. 9) ön yüzde Nero'nun başı kullanılırken arka yüzde bir *cista*'nın üzerinde post (?), onun üzerinde sırasıyla *thyrsos*, tepesinde çelenkli bir *cornucopia* ve *globus* üzerinde *capricornus* (oğlak) figürü yerleştirilmiştir.

Globus, capricornus ve *cornucopia* üçlüsünün kullanımıyla ilk olarak Augustus (MÖ 16) sikke tipinde⁶⁴ karşılaşılmaktadır. Buradaki *capricornus* figürü, aynı hayvanın takımyıldızına işaret ederek, inanışa göre *thema mundi* yani dünyanın yaratılışıyla ilişkilidir. Augustus kendi doğumunu *capricornus* takımyıldızı ile bağdaştırmış, bu durumu *capricornus* betimi ile de destekleyerek propagandasında kullanmış ve kendisinin Roma Devleti'ni kurtarmak için doğmuş olduğu mesajını sunmuştur⁶⁵. Bu duruma Suetonius da değinerek Augustus'un kaderini ön plana çıkarıp *capricornus* betimli gümüş sikke bastırıldığını ifade etmektedir⁶⁶. Ayrıca bu anlatı, merkez darplı bir sikkeye ait arka yüz betiminin imparator tarafından bizzat seçilmiş olduğuna örnek olarak verilebilir. İyilik alameti olarak resmi kutlaması da yapılan Augustus'un doğum simgesi *capricornus*, kendisinin kurtarıcı rolüne değinerek bir yandan askeri zaferleri, diğer yandan savaş sonrası gelen barışı ifade etmek için kullanılmıştır⁶⁷.

⁵⁷ Morawiecki 1996, 38.

⁵⁸ Burnett 2011, 14.

⁵⁹ Stewart 1997, 170.

⁶⁰ Hannestad 1988, 24.

⁶¹ Zanker 1988, 121.

⁶² Burnett 2011, 14.

⁶³ Györi 2015a, 52-60.

⁶⁴ RIC I 125-126.

⁶⁵ Barton 1995, 33-34, 40.

⁶⁶ Suet. Aug. XCIV.

⁶⁷ Zanker 1988, 48.

ZEUS LIDAIOS-LITAIOS KÜLTÜ (MS 54-235)

İmparator Nero (Kat. 10) ve Severus Alexander'e⁶⁸ ait bazı sikkelerin arka yüzdeki betimlerinde *altar* kullanılmıştır. Bu örneklerde farklı olarak *altar*'ların üstünde "ΔΙΟΣ ΛΙΤΑΙΟΥ" lejantı görülmektedir. Kültün niteliği hakkında net bir bilgi bulunmasa da sözcük kökeni "*litai* (λίται)" yani "dualar" anlamı ile ilişkilendirilmekte, dolayısıyla "duaları işiten Zeus" şeklinde bir açıklama getirilmektedir⁶⁹. Bu *epitheton*'un sikkede geçmesi sebebiyle kültün kent için büyük önem arz ettiği düşünülebilir. Diğer yandan aynı *epitheton*'un Magnesia ad Maeandrum'da basılan bir sikkede de geçtiği ifade edilmekte ve tanrı Apollon ile bağdaştırılmaktadır⁷⁰. Litaios veya Lidaios olarak bilinen kült⁷¹, İznik'te bir evin duvarına inşa edilmiş olan bir adak steli ile de belgelenmiştir⁷². Söz konusu Hellence yazıtta, *trapezeites* (banker) olarak adı geçen Gaius Hostilius Ascanius, Zeus Lidaios'un yanı sıra Zeus, Hera ve Athena yani Kapitol Üçlüsü'ne adağını sunmaktadır. Böylelikle yerli bir kültü oluşturan Zeus Lidaios ile Kapitol Üçlüsü arasında bir ilişki kurulmuş olması muhtemeldir.

SECURITAS (MS 62-66)

Çoğunlukla ayakta bir sütuna dayanır şekilde betimlenen Securitas figürü, İmparator Nero Dönemi'nde basılan iki örnek sikkede (Kat. 11) oturur ve iskemlenin sırtına yaslanır durumda betimlenmiştir. Söz konusu personifikasyon, lejant kullanımı ile beraber İmparator Nero'nun eşleri Poppaea Sebaste ve Statilia Messallina ile ilişkilendirilmiştir.

Her ne kadar Hellen kültüründe güvenlik anlamının karşılığı olarak *asphalia* kavramı bilirse de Roma'nın hakimiyeti ile beraber Pax Romana bağlamında siyasi bir boyut kazanarak güvenliğin yanı sıra nüfuz ve gücü de beraberinde simgelemeye başlamıştır⁷³. İlk etapta Seneca'nın *securitas* kavramına ilahi nitelik yüklemesi, ardından bu felsefeden etkilenen İmparator Nero'nun ilk kez sikke üzerinde *Securitas Augusti* ve *Securitas Caesaris* lejantlarını kullanması⁷⁴, özellikle bu dönemde *Securitas*'ın propaganda aracı olarak kullanıldığını göstermektedir⁷⁵. Böylelikle önerildiği üzere, bir Hellen coğrafyasının siyasi ve askerî açıdan teşkilatlandırılarak Romalılaştığını, Roma'nın da toplum ve fikir bakımından Hellen öğretileri ile (bu durumda bir personifikasyon üzerinden) şekillendiğini görebilmek mümkündür⁷⁶.

BOLLUK-BEREKET BETİMLERİ (MS 69-235)

Sikke betimleri üzerinden bolluk-bereket mesajı, *cornucopia* ve başak demeti aracılığıyla verilmekte olup Roma İmparatorluk Dönemi kent sikkeleri değerlendirildiğinde betim olarak az bir yer tutmaktadır. Bereket boynuzu-*cornucopia* Vespasianus (MS 69-79) ve Domitianus (MS 81-96) dönemlerinde görülmektedir. Vespasianus örneğinde (Kat. 12) *cornucopia* kalabalık bir sahne içinde ortaya çıkmaktadır; en altta bir *cista*, onun üzerinde bir panter postu, en üstte de *cornucopia* yerleştirilmiştir. Domitianus'ta (Kat. 14) ise *cornucopia* tek başına ana sahneyi oluşturmaktadır. Bir Severus Alexander (MS 222-235) sikkesinde (Kat. 25) beşli başak demeti tek başına betimlenmekte ve sahneyi oluşturmaktadır. Bolluk-bereket kavramının karşılığı olarak *abun-*

⁶⁸ RPC VI 3254.

⁶⁹ Fosbroke 1825, 898.

⁷⁰ Lambros 1878, 509.

⁷¹ Şahin 2001, 93.

⁷² *INikaia 34: ἀγαθῆ τύχη· | Διὶ Λιδαίῳ τὸν Δία καὶ τὴν Ἥραν | καὶ τῆ[ν] Ἀθηνᾶν | | Γάιος Ὀστίλιος Ἀσκάσιος τραπεζίτης | εὐχὴν.*

⁷³ Arslan 2021, 2-4.

⁷⁴ RIC I 445-445-446.

⁷⁵ Arends 2009, 15.

⁷⁶ Arslan 2021, 5.

dantia figürü⁷⁷, Nikaia sikkelerinde MS 3. yüzyılın ilk yarısında tercih edilmiştir⁷⁸. Erken örnekte *Abundantia* personifikasyonu ayakta, sahneye göre sola bakmakta, sağ elinde mısır başakları, sol elinde *cornucopia* tutmaktadır. Geç örnekte ise aynı duruş izlenmekle birlikte *Abundantia* sağ elinde kısa bir asa tutmakta, *cornucopia* tuttuğu sol eliyle de kısa bir sütuna dayanmaktadır. Nikaia örneklerinde görülen *cornucopia*, Roma Cumhuriyet Dönemi sikkelerinde de görülmektedir. Bu süreçte, *triumviri*'ye ait sikkelerde sıkça kullanılmıştır⁷⁹. Diğer yandan *cornucopia* ile birlikte başak demetinin, Augustus'un propaganda programı kapsamında barış, bolluk ve berekete temsilen kullanıldığı bilinmektedir⁸⁰. Özellikle başak demeti, altı başlı olacak şekilde Augustus tarafından bastırılan *kistophoros*'lar üzerinde de görülmektedir⁸¹. Roma imparatorları tarafından *cornucopia*, buğday başağı, meyve, yıldız ve ay gibi betimler propagandaları kapsamında sıkça kullanım görmüştür. Söz konusu betimlerin *felicitas*, *hilaritas*, *abundantia* gibi kavramlara hizmet ettiği anlaşılmaktadır⁸².

EIRENE-PAX ROMANA (MS 81-96)

İmparator Domitianus yönetimi esnasında (MS 81-96) darp edilen bir sikke üzerinde (Kat. 15) Eirene-Pax betimi tercih edilmiştir. Burada Eirene-Pax figürü ayakta giyimli, sol elinde bereket boynuzu, sağ elinde ise bir dal tutmaktadır. Roma'daki kullanımından önce kavram olarak Eirene, siyaset felsefesinden yoksun kalarak Roma'daki Pax'ın aksine önem bakımından kısıtlı kalmıştır⁸³. Diğer yandan MS 1. yüzyıl itibarıyla Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde betim ve lejantlar etkili bir şekilde kullanılmaya başlanmış; *pietas*, *concordia*, *felicitas*, *fortuna* vb. imparator ve imparatorluk nitelik ve eylemleri ana tema haline gelmiştir⁸⁴.

Augustus'un propagandasında, erken dönemden itibaren Venus ve Victoria ile beraber⁸⁵, barış sağlayıcısı ve temsilcisi olarak Pax önemli bir yer tutmuş ve kavram olarak yaygın kullanım görmüştür. Bu bağlamda Augustus, uzun süre aralıksız devam eden iç savaşa son vererek vatandaşların hayatlarını kurtarmış ve kendilerine Pax Roma ile Pax Augusta'yı tanıtmıştır⁸⁶. Nikaia'daki betime benzer olarak Augustus'un genç Octavianus olarak ön yüzde betimlendiği (MÖ 32-29) sikke tipini⁸⁷ görebilmek mümkündür. Arka yüzde Pax ayakta giyimli, sol elinde *cornucopia*, sağ elinde zeytin dalı tutmaktadır. Yine yaklaşık dönemde (MÖ 27-MS 14) darp edilen bir diğer sikke tipinde⁸⁸ çelenk içinde Pax ayakta giyimli durmakta, sol elinde bir kerykeion görünürken hemen arkasında *altar* üzerinde yılan (?) yerleştirilmiştir. İki ikonografide de görülen *kerykeion*, habercilerle beraber gelen barışı, *cornucopia* ise barış ile beraber gelen tarım verimliliğini ve bereketini temsil etmektedir⁸⁹.

⁷⁷ Tekin 1994, 16.

⁷⁸ İlgili sikkeler Severus Alexander (RPC VI 3191) ile Maximinus (RPC VI 3271) yönetimi sırasında belgelenmektedir.

⁷⁹ RRC I 494/13; Baydur 1998, 24, Lev. VII no. 49-50.

⁸⁰ RPC I, 377; Zanker 1988, 48.

⁸¹ Suspène 2017, 52. Suspène, Pergamon'da darp edilen ve üzerinde altılı başak demetinin bulunduğu sikke tipine (RPC I 2212) değinmektedir Kendisi, *pax deorum* kapsamında Asia Eyaleti'nin yeniden inşasının hem Roma idaresi hem de eyaletin yararına olduğu mesajının verilmeye çalışıldığını savunmaktadır. Ayrıca söz konusu sikke *Asia recepta* grubuyla ilişkilendirilmektedir.

⁸² Ergin 2008: 102. Burada esas olarak Pescennius Niger'e değinilmektedir ancak imparatorlar M. Aurelius, Commodus, Severus ve Clodius Albinus tarafından bu temanın kullanıldığı aktarılmaktadır.

⁸³ Weinstock 1960, 44-45.

⁸⁴ Morrisson 2002, 55.

⁸⁵ Zanker 1988, 54.

⁸⁶ Hannestad 1988, 40.

⁸⁷ RIC I 252.

⁸⁸ RIC I 476.

⁸⁹ Stern 2015, 5.

ALTAR (MS 81-117)

Nikaia kent sikkelerinde, farklı dönemlerde arka yüzde *altar* betimi kullanılmıştır. Domitianus (MS 81-96) (Kat. 13) ve Traianus (MS 98-117) sikkeleri haricinde, *altar*'lar etrafında yanan ateş veya sarılı yılan ile beraber betimlenmiştir. İstisnai olarak bu iki sikke tipinde dörtgen formda, alt ve üst silmeli, *akroter*'li bir *altar* cepheinde görülmekte, merkezde çift kanatlı bir kapının varlığı anlaşılmaktadır. İki sikke arasındaki temel fark ise Traianus örneğinde *altar*'ın Zeus'a atfedilmiş olmasıdır.

Aynı *altar* tipi *Divus Augustus* sikkelerinden de bilinmektedir⁹⁰. İmparator Tiberius yönetimi esnasında, MS 22-30 aralığında Roma darphanesinde basılan bu sikkelerin⁹¹ ön yüzünde İmparator Augustus yer almaktayken, lejantta *divus* ve *pater* olarak ifade edilmekte, sikkenin arka yüzünde ise *senatus consultum* yetkisiyle basıldığı görülmektedir. Sikkenin arka yüzünde betimlenen *altar*'ın hemen altında "PROVIDENT" lejantı eklenmiştir. Lejant aracılığıyla *altar* betimi, Roma'da ele geçen bazı yazıtlı levhalarla da desteklenerek MS 15'ten itibaren kurulmuş olduğu düşünülen ve günümüze ulaşmayan *Providentiae Augustae altar*'ı ile bağdaştırılmaktadır⁹². Stoacılıktaki pronoia kavramı üzerinden gelişen *providentia* yani öngörü kavramı, Roma kültüründe Geç Cumhuriyet Dönemi ile beraber tanrılar tarafından insana sunulan ve bu öngörü sayesinde dış veya iç tehlikelere karşı toplumun güvenliğini ve barışı koruyabilme yeteneği ile ilişkilendirilerek siyasi bir boyut kazanmıştır⁹³.

Benzer şekilde Augustus propagandasının yansıması olarak İmparator Nero sikkelerinde⁹⁴ birçok betimin yanı sıra barışın temsiliyeti olarak Ara Pacis *altar betiminin* de kullanıldığı görülmektedir⁹⁵. Ara Pacis haricinde yine Augustus propagandasına atfedilen ve İmparator Domitianus'a tarihlendirilen bir diğer sikkede⁹⁶ de *altar* betimi görülmektedir. Roma Cumhuriyet Dönemi'ndeki sikkelerde güvenlik kavramı sadece "SALVS" olarak geçerken, ilk olarak imparatorun kişisel güvenliği ile ilişkilendirilmesiyle Augustus örneğinde olduğu gibi "SALVTI AVGVSTI" lejantı, sonrasında ise imparatorun insanlığın güvenliğinin sağlayıcısı olarak kabul görmesiyle "SALVS GENERIS HVMANI" lejantı kullanılmaya başlanmıştır⁹⁷. Anıtsal *altar* kullanımına son örnek olarak İmparator Antoninus Pius'un "DIVO PIO" lejantıyla tanrısallaştırıldığı sikke tipi⁹⁸ gösterilebilir.

Yukarıda sunulan örnek kullanımların ardından Domitianus'ta kullanılan sikke tipindeki betimin *Providentiae Augustae altar*'ına uyduğunu söyleyebilmek mümkündür. Böylelikle Augustus'un propagandasının yansıması olarak Nikaia'da benzer bir kullanım izlenebilmektedir.

MARS ULTOR (MS 161-192)

MÖ 42'de Augustus, bir Mars tapınağı inşa edilmesi için yemin etmiştir⁹⁹. Böylelikle Ares-Mars'ın Roma'daki siyasi önemi artmıştır. Ancak dönem içinde gerçekleşen savaşlar sebebiyle bu inşa gerçekleştirilememiştir. Parthlar tarafından ele geçirilen Roma sancaklarının MÖ 20'de siyasi görüşmelerin ardından geri alınmasıyla (*signis receptis*) bu yemin yinelenmiştir. Tapınağın tanrıya adanması ancak Augustus'un *Pater Patriae* unvanını aldığı MÖ 2'de gerçekleşmiştir. Bu çerçevede

⁹⁰ RIC I 80-81.

⁹¹ Hannestad 1988, 122.

⁹² Scott 1982, 438.

⁹³ Charlesworth 1936, 108.

⁹⁴ RIC I Nero 526.

⁹⁵ Donatien 2009, 140.

⁹⁶ RIC II 105.

⁹⁷ Buffer 2010, 32.

⁹⁸ RIC III 441-441a.

⁹⁹ Suet. Aug. XXIX.

Mars Ultor'un propagandası yapılarak¹⁰⁰ Roma merkez sikkelerinde yer aldığı görülmektedir¹⁰¹; bazı sikkelerde tapınağının içinde¹⁰² veya tapınak olmaksızın¹⁰³ ayakta duran miğferli Mars Ultor sağ elinde bir *aquila*, sol omuzunun üzerinden ise bir sancak tutmaktadır.

Nikaia sikkelerinde, Roma'ya kıyasla daha geç dönemlerde, Domitianus (MS 81-96) (Kat. 16) ve benzer tip olarak Traianus¹⁰⁴ Dönemi'nde (MS 98-117) darp edilen örneklerde Mars tipinin ultor niteliği ile bağdaştırıldığı anlaşılmaktadır. Her iki tipte Mars ayakta ve sahneye göre sağa doğru hareket etmektedir. Başında miğfer bulunmakta ve sadece *paludamentum* giymiş şekilde, sağ elinde mızrak, sol elinde ise sol omuzuna yasladığı sancak görülmektedir.

ROMA KARTALI (MS 81-212)

Kartal betimi Hellen kültüründe Zeus'un kutsal hayvanı ve kuş aleminin lideri olarak mitolojik bir karşılığı taşımaktadır¹⁰⁵. Ancak MÖ 3. yüzyıl itibariyle Romalılar kartalı kendi kültüründe benimsemiş ve daha sonra MÖ 1. yüzyıl ile beraber savaş imgesi ile bağdaştırılarak güç temsili taşımaya başlamıştır¹⁰⁶. Roma kartalı, çeşitli imparatorların yönetimi sırasında Nikaia kent sikkelerinde de kullanılmıştır. İlk olarak İmparator Domitianus'un (MS 81-86) bir sikke tipinde (Kat. 17) kullanılan kartal bir *globus* üzerinde kanatları yarı açık vaziyette betimlenmiştir. Daha sonra Marcus Aurelius (MS 161-180) sikkelerinde¹⁰⁷ görülen kartal figürü yine kanatları yarı açık ve bazen ağzında bir çelenk tutar şekilde bir *altar* üzerine yerleştirilmiştir. *Altar*'ın her iki yanına birer sancak eklenmiştir. Aynı sahne İmparator Commodus (MS 180-192) ve Geta'da (MS 198-212) devam ederken Geta'da ayrıca kartal figürünün tekil olarak kullanımı da görülmektedir¹⁰⁸.

LEJANTLAR (MS 161-192)

Sikke üzerindeki betimler aracılığıyla yürütülen propaganda aynı zamanda çeşitli lejantların kullanımı ile de yapılmakta ve çeşitli mesajlar verilmeye çalışılmaktadır. Nikaia kenti özelinde lejantlar her ne kadar çoğunlukta kent unvanlarını ilgilendiriyor olsa da bazı örneklerde doğrudan Nikaia halkına veya Roma'ya atıfların yapıldığı da görülmektedir.

Söz konusu lejantlardan ilki Roma'nın zaferine atıfta bulunmaktadır. *Victoria Romanorum*'un Hellence kullanımı olarak "ΡΩΜΑΙΩΝ ΝΙΚΗΝ", başka bir deyişle Romalıların Zaferi'nin çeşitli betimlerle de desteklenerek sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Yoğunluklu olarak İmparator Marcus Aurelius yönetiminde lejant ile beraber *tropaion*¹⁰⁹, *Victoria*¹¹⁰, *esir-imparator-tropaion* üçlemesi¹¹¹, ayrıca imparatorlar Gallienus ve Valerianus'ta *Victoria* betimi örnek olarak belgelenmektedir¹¹².

Romalıların zaferlerinin kutlanması hususu, özellikle doğu eyaletlerdeki uygulamalar üzerinden örnekler sunularak araştırılmıştır¹¹³. Kentler arası rekabet ortamında, kentlerin sahip ol-

¹⁰⁰ Györi 2015b, 7.

¹⁰¹ Vojvoda 2015, 43-52.

¹⁰² RIC I 68.

¹⁰³ RIC I 80a-80b.

¹⁰⁴ RPC III 1059.

¹⁰⁵ Buxton 2005, 68-69.

¹⁰⁶ Greet 2015, 54-57, 77.

¹⁰⁷ RPC IV.1 5957.

¹⁰⁸ RPC IV.1 5546.

¹⁰⁹ RPC IV.1 9530.

¹¹⁰ RPC IV.1 5542, 9434.

¹¹¹ RPC IV.1 5579, 5980.

¹¹² Weiser 1983, 297, Kat. 240.

¹¹³ Blanco-Pérez 2018, 9-41.

duğu dereceyi ve kimliği, aynı zamanda Roma hakimiyetine karşı bağlılıklarını göstermek amacıyla yerel festivallerin yanı sıra *epinikia* (Επινίκια) olarak adlandırılan festivallerin düzenlendiği bilinmektedir. Romalıların kişisel zaferlerinin fethedilen halklar tarafından kutlanması durumu, Lucullus için Asia'da ve Pompeius için Armenia'da görülmekteyken, Caesar ve Octavianus-Augustus ile kalıcı hale geldiği anlaşılmaktadır. Nikaia'da Roma zaferi ile ilişkili lejantın kullanımı ise esas olarak Parth Savaşları ile iliřkilendirilmektedir¹¹⁴. Görüldüğü üzere, çeşitli imparatorların zaferleri doğrultusunda kutlanan Roma zaferleri ile kentler, Romalıların müttefiki, sadık ve dost olduklarını göstererek iyi niyetlerini ifade etmeye çalışmıştır.

Roma ile ilişki kurulabilecek ve muhtemelen şahsi propagandaya örnek verilebilecek ikinci lejant İmparator Commodus Dönemi'ne (MS 180-192) tarihlendirilmekte olup (Kat. 18) "KOMODΟΥ ΒΑΣΙΛΕΥΟΝΤΟΣ Ο ΚΟΚΜΟΚ ΕΥΤΥΧΕΙ ΝΙΚΑΙΕΩΝ" şeklinindedir. Lejantın son kısmı olan "Nikaialılar" ifadesi, sikkenin kente aitliğini ifade etmekteyken, geriye kalan kısımdan "Commodus'un Krallığı (süresince) kinat-halk mutludur" anlamı ortaya çıkmaktadır. Bu ifadede kullanılan "krallık", esasında imparatora yönelik "βασιλεϋς Ῥωμαίων (Romalıların kralı)" anlamında tercih edilmesine karşın, genellikle Roma makamlarında bu unvanın kullanımının pek tercih edilmediği bilinmektedir¹¹⁵. O KOCMOC EYTYXEI ifade kalıbı ise Nikaia haricinde Nikomedeia, Zela ve Caesarea'da da kullanım grmřtr¹¹⁶. İmparator Commodus, lmeden önce MS 192'de bir dizi düzenlemenin yanı sıra *Felicitas Commodi* (Commodus'un Refahı) propagandasını yürütmüştür. Bu çerçevede kendisinin meşrutiyeti (*libertas*), dindarlığı, bilgeliği ve cesur erdemleri sayesinde Roma'nın mutluluğunu güvence altına alan kişi olarak tanıtılmıřtır¹¹⁷. Böylelikle bu propagandanın Nikaia'da başarılı olduğu ve cevaben böyle bir lejant kullanılmış olabileceği fikri ortaya çıkmaktadır. Benzer şekilde bu sefer İmparator Septimius Severus'a ithafen Nikaia, Nikomedia ve Amaseia'da aynı cümle taslağı lejantta kullanım grmřtr¹¹⁸. Burada kullanılan ifade ile kent, kendi faydası doğrultusunda imparatora iyi niyet ile birlikte sadakatini göstermeye çalışmış olmalıdır.

MUZAFFER ROMA İMPARATORLARI (MS 161-222)

Nikaia'daki sikkelerin bir kısmında, arka yüzlerin imparatorların farklı tipleri ve ikonografileri için kullanıldığını söyleyebilmek mümkündür. Zira bu sikkelerde imparatorlar komutan, muzaffer ve dindar olarak yansıtılmaktadır. Bu betimlerin kullanımı, imparatorların kentlere sunduğu imajın aksine, kentlerin imparatorlara atfettiği ve yakıştırdığı imajın anlaşılmasına ışık tutması bakımından önem arz eder¹¹⁹. Askeri algı çerçevesinde imparatorların zafer niteliğini ön plana çıkarak Roma imparatorluk sanatının kullanılması, genel olarak eyalet sikkelerinde betimler aracılığıyla savaş başarisının kutlanma çabası olarak yorumlanmaktadır¹²⁰. Bu çerçevede, imparatorların at üzerinde veya tekil olarak askeri kıyafetli betimlerinin, imparator heykellerinin bir kopyası gibi anlaşıldığı desteklenmektedir¹²¹.

Nikaia sikkelerinde, imparatorların bir esir karşısında zafer elde etmiş şekilde betimlendiği birkaç sahne bulunmaktadır. Söz konusu ikonografi ilk olarak İmparator Marcus Aurelius (MS 161-169) rnekleriyle başlamakta ve iki tip şeklinde belgelenmektedir. İlk rnek¹²² impero-

¹¹⁴ Nolle 2003, 461-463.

¹¹⁵ Mason 1974, 120-121.

¹¹⁶ Burnett 2016, 77. Benzer bir sikke için bkz. Burnett, 2016, 101, Kat. 50.

¹¹⁷ RIC III, 361-362.

¹¹⁸ izmeli-ğn 2009, 72.

¹¹⁹ Burnett 2011, 12. Nikaia kent sikkelerinde Roma imparatorlarına ait farklı niteliklerde betimler kullanılmıştır ancak bu çalışmada muzaffer betimlerine odaklanılmıştır.

¹²⁰ Heuchert 2005, 54-55.

¹²¹ Kremydi-Sicilianou 2005, 98.

¹²² RPC IV.1 5579.

run üvey kardeşi ve mevkidaşı Lucius Verus, askeri kıyafetlerle sağda ayakta durur vaziyette, sol altta çömelmiş ve ufak şekilde betimlenmiş olan bir esirin başının üstünde sağ eliyle bir *tropaion* tutmaktadır. İmparatorun sol elinin ile bir asa tuttuğu anlaşılırken, esir iki eliyle imparatorun merhamet dilemektedir. İkinci örnekte¹²³ yine Lucius Verus askeri kıyafetlerle süvari şeklinde, ön ayakları havada olan atıyla yerdeki düşmana doğru hamle yapmaktadır. İmparator sağ elinde bir mızrak tutmakta, saldırdığı düşman ise bir kalkan üzerine yaslanmaktadır. Düşmanın hemen sol önünde, atın altında bir kalkan daha seçilmektedir. Her iki örnekte de bu sahnelerin tamamlayıcısı olarak "ΡΩΜΑΙΩΝ ΝΙΚΗΝ ΝΙΚΑΙΕΙΣ" yani "Romalıların Zaferi" lejantı kullanılmıştır.

Benzer bir betim İmparator Commodus (MS 182-184 civarı) sikkesinde (Kat. 21) görülmektedir. Burada imparator askeri kıyafetlerle ayakta, sağ elinde *globus* üzerinde bir Nike, sol elinde ise bir mızrak tutmaktadır. Sol altta, *globus*un hemen altında imparatora sırtını dönmüş vaziyette bir esir oturmaktadır. Son olarak, bir Elagabalus (MS 218-222 civarı) sikkesinde¹²⁴, önceki örneğe yakın bir ikonografi kullanılmıştır. Farklı olarak sağ elinde *globus* yerine bir *patra* tutmakta, esirin elleri de arkasından bağlanmış durumdadır.

Muzaffer imparator tipleri arasında görülen *globus* üzerinde Nike tutma sahnesi, bu sefer bir esir olmaksızın tekrarlanmaktadır. İmparator Commodus'un (Kat. 22), ayrıca Geta'nın¹²⁵ *Nikephoros* olarak betimlendiği bu tipte imparatorlar ayakta ve askeri kıyafetlerle betimlenmiş, sağ elde mızrak tutarken sol elinde bir *globus* üzerinde Nike tutmaktadır. Geta'nın sahnesinde sahneye göre sol altta yanan bir *altar* eklenmiştir.

AGONLAR (MS 180-256)

Nikaia'da Roma imparatorlarının adına kutlanan *agon*'lar belgelenmektedir¹²⁶. Sikkelerin arka yüz tiplerinde *agon*'lar ile ilgili olarak betimler kullanılmış, lejantlarla ise *agon*ların isimleri de tanıtılmıştır. İmparator Commodus (MS 180-192) ile başlayan ve yoğunluklu olarak bu dönemde tercih edilen betimler aracılığıyla *Commodeia*, *Augusteia Severeia*, *Severeia Philadelpheia* ve *Dionysia Pythia Severeia agonları* belgelenmektedir. Diğer yandan betimler için atlet, masa, taç ve ödül kaplarının kullanımı kaydedilmektedir.

İmparator Commodus'un yönetimi esnasında (MS 180-192) basılan sikkelerde görülen atlet betimleri tekil (Kat. 19) veya çoklu (Kat. 20) betim olarak gruplandırılabilir. Aynı tema dahilinde *agonistik* kaplara da yer verilmektedir; genellikle *amphora* tercih edilirken, bir tipte de *oinokhoe* tercihi yapılmıştır¹²⁷. Yine Commodus'un (MS 180-192) yanı sıra Severus Alexander (MS 222-235) ve III. Gordianus'ta (MS 238-244) *agonistik* masa ve beraberindeki kompozisyon kullanım görmüştür¹²⁸. Son olarak, atlet ve masa betimlerinde tamamlayıcı olarak kullanılan *agonistik* taçlar tek, çift veya üçlü gruplar şeklinde görülebilmektedir; Commodus'tan (MS 180-192), Geta (MS 198-209), Elagabalus (MS 218-222 civarı), Severus Alexander (MS 222-235), I. Maximinus (MS 235-238), I. Philippus (MS 244-249) ve Gallienus'a (MS 256) kadar kullanıldığından¹²⁹, bu betimin daha çok tercih edildiğini söyleyebilmek mümkündür.

¹²³ RPC IV.1 5980.

¹²⁴ RPC VI 3120.

¹²⁵ Rec Gen I.3 534.

¹²⁶ Bosch 1948.

¹²⁷ RPC IV.1 6053, 6056, 9771.

¹²⁸ RPC IV.1 6046, 6048; RPC VI 3181; RPC VII.2 19835.

¹²⁹ RPC IV.1 6049; RPC VI 3097, 3185, 3309; RPC VIII 19905; Weiser 1983, 304, Kat. 258.

SIGNA MILITARIA (MS 218-251)

Nikaia'daki imparator betimlerinin haricinde, askeri tema kapsamında Roma ordusuna ait çeşitli sancaklar da kullanım görmüştür. Bu moda özellikle MS 3. yüzyılın ilk çeyreğinde başlamakta ve yaklaşık olarak aynı yüzyılın ortalarına kadar devam etmektedir.

İmparator Elagabalus Dönemi'nde darp edilen sikke tiplerinde arka yüzlerde kullanılan sancaklar dışında, askeri propagandayı vurgulamak adına, ön yüzdeki imparator portresi de bazı tiplerde (Kat. 23) zırlı veya zırlı ve başında defne çelenği ile işlenmiştir. Temelde iki farklı *standart* kullanımı görülmektedir; bahsi geçen ilk *standart*'ın tepesinde çelenk bulunurken, ikincisinde *capricornus* (Kat. 24) yerleştirilmiştir. Çelenkli *standart*'lar betimlerde üç tane yan yana olacak şekilde kullanılırken, *capricornus* taşıyanlar aynı düzende olmasına karşın merkezdeki *standart*'ın farklı olduğu anlaşılmaktadır. Kat. 24'te, merkezde bir *vexillum* ayırt edilirken, iki *capricornus standart*'ının arasında bir çelenkli *standart*'ın yerleştirildiği bir tip de görülmektedir¹³⁰. Son olarak, bu dönemde sunulan örneklerde betimlenen *standart*'ların gövdesinde ikiye veya üçer *discus* olduğu görülmektedir.

Severus Alexander sikkelerinde ön yüzdeki portre, bazı tiplerde¹³¹ zırlı ve bu sefer defne çelenkli yerine ışın taçlı olarak işlenmiştir. Elagabalus Dönemi'nde kullanılan çelenkli ve *capricornuslu standart*'lar bu dönemde de görülebilmektedir. Bu *standart*'lara ek olarak iki çelenkli *standart* arasında *aquila* (Kat. 26) bulunan sikke tipi kullanılmıştır. Son olarak, yine farklı bir kompozisyon olarak iki çelenkli *standart* arasındaki *altar* üzerinde duran kartalın işlendiği bir sikke tipi¹³² belgelenmektedir. Bahsedilen örneklerdeki *discus* sayısı bir ile üç arasında değişebilmektedir.

İmparator I. Maximinus Dönemi'nde darp edilen sikke tipinde, ön yüzdeki portresi zırlı işlenmiş, arka yüzde ise çelenkli sancaklar kullanılmıştır. Gordianus'ta işlenen betimlere bakıldığında defne çelenkli portrenin yanı sıra ışın taçlı portrenin kullanımı da görülmektedir¹³³. Arka yüz hususunda ise önceki dönemdeki gibi defne çelenkli ve *aquila* tarzında, tepede kartal bulunan sancak kullanımı tespit edilmektedir. Şu ana kadar değinilen tiplerden ayrı olarak dörtlü *standart*'ların kullanıldığı tipler de mevcuttur; üçlü *discus*lardan oluşan *standart*'ların merkez ikilisinde kartal ve iki uçta *capricornus* ile merkez ikilide *capricornus* ve iki uçta çelenk bulunmaktadır. Son olarak Traianus Decius'ta çelenkli *standart*'ların ortasında *aquila* tarzı kartallı *standart* tipi¹³⁴ kullanım görmüştür.

SONUÇ

Bölgede görülen Roma hakimiyeti ile birlikte MÖ 1. yüzyılın son çeyreğine doğru Nikaia kent sikkeleri üzerinde Roma etkili birtakım yenilikler görülmeye başlanmaktadır. Öncelikle daha önce sadece arka yüzlerde görülen lejantlar yavaş yavaş ön yüzlere de aktarılmaktadır. Ayrıca daha önce kral isimlerini ifade eden lejantlar, bölge dinamikleri sebebiyle yerini proconsul ve imparator isimlerine bırakmış, kent *ethnikon*'u da kullanım görmeye başlamıştır. Zamanla betimlerde Dea Roma, Iuno Lanuvia, *sella curulis* gibi unsurların ortaya çıkmasıyla Roma etkisinin görülmeye başlandığı anlaşılmaktadır.

¹³⁰ RPC VI 3092.

¹³¹ RPC VI 3250.

¹³² RPC VI 3243.

¹³³ RPC VI 3340; RPC VII.2 19863, 19867.

¹³⁴ RPC IX 280.

Nikaia'nın Roma İmparatorluk Dönemi kent sikkelerindeki ilk Roma yansıması MÖ 1. yüzyılda Dea Roma ile görülmektedir¹³⁵. Aynı yüzyıl dahilinde Iuno Lanuvia ve *sella curulis* betimleri sikke tiplerine dahil edilmiştir. Daha sonra MS 1. yüzyılın ilk yarısında, imparatorluk kültürünün de etkisiyle Bithynia *Koinon*'una ait sikkeler kullanım görmeye başlamıştır. Yine aynı yüzyılda *lituus*, *altar*, *Securitas*, *Pax*, Mars Ultor, Roma kartalı ve bolluk-bereket betimlerine rastlanılmaktadır. Ayrıca bu süreçte lejantlarda başlayan propaganda ifadeleri MS 2. yüzyılın ortalarına kadar devam etmektedir. MS 2. yüzyılın ortalarından itibaren ise özellikle uzun bir süre için Roma imparatorlarının askeri betimlerinin ön plana çıktığını söyleyebilmek mümkündür. Paralel olarak geniş çeşitlilik gösteren agon betimli sikkeler MS 3. yüzyılın ortalarına kadar kullanım görmüştür. Yine askeri tema kapsamında ortaya çıkan *signa militaria*'nın MS 3. yüzyılın başları ile MS 3. yy ortalarına kadar kullanımı izlenmektedir (Tab. 1).

Roma idaresi tarafından Küçük Asya'da kurulan kolonilere ait sikkeler ile Nikaia sikkeleri arasında temel farklar olmasına karşın, benzer özellikler de gözlemlenebilmektedir. Öncelikle diğer konuların yanı sıra Roma koloni sikkelerine özgün iki temanın yaygın kullanımı görülmektedir; çift/yaban süren kolonist¹³⁶ ile Remus ve Romulus¹³⁷ sahnesi koloni kentlerde sıkça tercih edilmiştir. Ayrıca temel bir fark olarak bazı istisnaların haricinde koloni sikke lejantlarının Hellence değil, Latince yazılması gösterilebilir¹³⁸. Nikaia sikkelerinde değinilen *cornucopia*, kartal, sancak ve imparator gibi betimlerin çeşitli dönemlerde koloni sikkelerinde de işlendiği görülmektedir. İki sikke grubu arasında ortak figürler ve benzer temalar izlenmesine karşın detay ve kompozisyonlarda farklar olduğunu söyleyebilmek mümkündür¹³⁹.

Roma idaresinin hakimiyet süreci kapsamında, Asia'nın ardından Bithynia, Roma'nın dikkatini çeken bir diğer bölge olmuştur. Bu çerçevede gerek konum gerekse bölgenin zenginliği, iki taraf arasında ilişkilerin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Bölgedeki İtaliklerin zamanla faaliyetini artırması, *Divus Iulius* ve Dea Roma kültürlerinin Nikaia'da kurulmasına vesile olmuştur. İlerleyen süreçte imparatorluk kültürü çerçevesinde eyaletlerin önde gelen kentleri unvan yarışına girmiş ve Roma'nın "mükafatı" için rekabet etmiştir. Bütün bu gelişmelerin hem bölge hem de Nikaia kentinin dinamiğinde önemli bir etkiye sahip olduğu düşünülebilir.

İncelenen örnekler kapsamında, Roma idaresinin Nikaia üzerindeki etkisinde en azından sikkeler üzerinden başarılı olduğu sonucuna varılabilir. Roma'ya ait unsurların kent sikkelerine yansıması, bir yandan Romanizasyon diğer yandan da propaganda çerçevesinde gerçekleşmiş olmalıdır. En nihayetinde, zaman içinde gerek sikke betimleri gerekse lejantlar aracılığıyla Nikaia kentinin sadakatini ve Roma ile bağıını açıkça gösterdiği izlenmektedir.

¹³⁵ Galani'nin çalışmasına göre aynı süreçte Dea Roma betimi sistematik olarak diğer Bithynia kentlerinde de görülmektedir (Galani 2022, 150 Tab. 8).

¹³⁶ Örnekler için bkz. Alexandria Troas (RPC IV.2 620), Antiochia Caesarea (RPC II 1604), Comama (RPC VI 5936), Cremna (RPC III 2805), Lystra (RPC I 3539), Parium (RPC I 2253A), Sinope (RPC I 2129).

¹³⁷ Örnekler için bkz. Alexandria Troas (RPC IX 532), Antiochia Caesarea (SNG France 3 1140-1144), Germa (RPC IV.3 17528), Mallus (RPC VI 30358).

¹³⁸ İstisnai örnek olarak Tyana kentine ait sikkeler dikkat çekmektedir ancak İmparator Caracalla gibi geç bir dönemde koloni statüsünü aldığı da göz önünde bulundurulmalıdır (Franke 2007, 40).

¹³⁹ Kartal betimi için bkz. Alexandria Troas (RPC IV.2 8950), Antiochia Caesarea (SNG France 3 1088), Germa (RPC IV.3 5690), Ninica Claudiopolis (RPC III 3218). *Cornucopia* betimi için bkz. Antiochia Caesarea (SNG France 3 1159), Sinope (RPC I 2114). İmparator betimleri için bkz. Antiochia Caesarea (SNG France 3 1138), Parium (RPC VI 3882). Sancak için bkz. Antiochia Caesarea (SNG France 3 1206, 1247-1248), Comama (RPC IV.3 7323), Cremna (RPC III 2806).

KATALOG

1. Proconsul G. Papirius Carbo (MÖ 61/60)

Ö/ ΝΙΚΑΙΕΩΝ Dionysos'un asma çelenkli başı sağa dönük, altta ΓΚΣ (223 = MÖ 61/60).
Α/ ΕΠΙ ΓΑΙΟΥ ΠΑΠΙΡΙΟΥ ΚΑΡΒΩΝΟΣ
Roma sola dönük, oturuyor, sağ elinde Victoria, sol elinde mızrak, altta ΡΩΜΗ.
ΑΕ, 12 gr, 11,29 mm, Weiser 1983, 4.

2. Augustus (MÖ 25 civarı), Proconsul Thorius Flaccus

Ö/ ΝΙΚΑΙΕΩΝ
Dionysos'un asma çelenkli başı sağa dönük.
Α/ ΕΠΙ ΑΝΘΥΠΑΤΟΥ ΘΩΡΙΟΥ ΦΛΑΚΚΟΥ
Fil başı sağa dönük.
ΑΕ, 4,48 gr, 19 mm, RPC I 2030
(<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/1/2030>).

3. Augustus (MÖ 25 civarı), Proconsul Thorius Flaccus

Ö/ ΝΙΚΑΙΕΩΝ Augustus'un başı sola dönük.
Α/ (ΕΠΙ) ΑΝΘΥΠΑΤΟΥ ΘΩΡΙΟΥ (ΦΛΑΚΚΟΥ)
Nike ayakta sağa dönük, sağ elinde çelenk, sol elinde palmiye dalı.
ΑΕ, 12,06 gr, 26 mm, RPC I 2027
(<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/1/2027>).

4. Augustus (MÖ 25 civarı), Proconsul Thorius Flaccus

Ö/ ΝΙΚΑΙΕΩΝ
Thorius Flaccus'un başı sağa dönük.
Α/ ΕΠΙ ΑΝΘΥΠΑΤΟΥ ΘΩΡΙΟΥ ΦΛΑΚΚΟΥ ΗΡΑ
Hera'nın başı sola dönük.
ΑΕ, 6,57 gr, 21 mm, RPC I 2029
(<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/1/2029>).

5. Augustus (MÖ 25 civarı), Proconsul Thorius Flaccus

Ö/ ΝΙΚΑΙΕΩΝ
Thorius Flaccus'un (?) başı sağa dönük.
Α/ ΕΠΙ ΑΝΘΥΠΑΤΟΥ ΘΩΡΙΟΥ (ΦΛΑΚΚΟΥ ΗΡΑ)
Sella curulis.
ΑΕ, 9,38 gr, 25 mm, RPC I 2028
(<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/1/2028>).

6. Claudius (MS 41-54)

Ö/ ΤΙΒΕΡΙΟΣ ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡ ΣΕΒΑΣΤΟΣ
Claudius'un başı sola dönük.
Α/ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΠΑΤΗΡ
ΠΑΤΡΙΔΟΣ Süvari imparator sağa dönük,
arkasında kaide üzerinde kendi heykeli.
ΑΕ, 7,55 gr, SNGAul. 6908.

7. Claudius (MS 47/48 civarı), Proconsul Gaius Cadius Rufus

Ö/ ΠΡΩΤΗ ΠΟΛΙΣ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΕΙΑΣ
Tykhe'nin sur taçlı büstü sağa dönük.
Α/ ΝΕΙΚΑΙΑ monogramının etrafında lejant:
Γ ΚΑΔΙΟΣ ΡΟΥΦΟΣ ΑΝΘΥΠΑΤΟΣ.
ΑΕ, 4,55 gr, 20 mm, RPC I 2042
(<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/1/2042>).

8. Claudius (MS 47/48 civarı), Proconsul Gaius Cadius Rufus

Ö/ ΤΙ ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡ ΣΕΒΑΣΤΟΣ
ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΣ Claudius'un defne çelenkli başı
sola dönük, solda *lituus*.
Α/ ΝΕΙΚΑΙΑ monogramının üzerinde lejant:
Γ ΚΑΔΙΟΣ ΡΟΥΦΟΣ ΑΝΘΥΠΑΤΟΣ.
ΑΕ, 7,17 gr, 22 mm, RPC I 2040
(<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/1/2040>).

9. Nero (MS 54/55 civarı), Proconsul Tiberius Attius Laco

Ö/ [ΝΕΡΩΝ ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡ]ΑΡ ΣΕΒΑΣΤΟΣ
ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΣ
Nero'nun defne çelenkli başı sağa dönük.
Α/ ΕΠΙ ΑΤΤΙΟΥ ΛΑΚΩΝΟΣ ΑΝΘΥΠΑΤΟΥ *Cista*
üzerinde *thyrsos*, çelenkli *cornucopia*, solda
küre üzerinde *capricornus*, altta ΝΕΙΚΑΙΕΩΝ.
ΑΕ, 25,86 gr, 35 mm, RPC I 2050
(<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/1/2050>).

10. Nero (MS 54/55 civarı), Proconsul Tiberius Attius Laco

Ö/ ΝΕΡΩΝ ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡ ΣΕΒΑΣΤ(ΟΣ)
Nero'nun başı sağa dönük.
Α/ ΕΠΙ ΑΤΤΙΟΥ ΑΝΘΥΠΑΤΟΥ Altar, yanlarında
ve üstünde lejant: ΝΕ (solda), ΙΚ (sağda),
ΔΙΟΣ ΛΙΤΑΙΟΥ (üstünde).
ΑΕ, 4,40 gr, 21 mm, RPC I 2053
(<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/1/2053>).

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11. Nero (MS 62/66 civarı)

Ö/ ΝΕΡΩΝ ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡ ΣΕΒΑΣΤΟΣ
ΓΕΡΜΑΝΙ(ΚΟΣ)
Nero'nun ışın taçlı başı sağa dönük,
başının üstünde kontrmark: ΓΑΛΒΑ.
Α/ ΠΟΠΠΑΙΑ ΣΕΒΑΣΤΗ Poppaea (Securitas)
sağa, oturuyor.
ΑΕ, 10,91 gr, 28 mm, RPC I 2060
(<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/1/2060>).

**12. Vespasianus (MS 69-79),
Proconsul Marcus Salvidenus Asprenas**

Ö/ ΑΥΤ ΤΙΤΟΣ ΚΑΙΣΑΡ ΣΕΒΑΣΤΟΣ ΥΙΟΣ
Titus'un defne çelenkli başı sağa dönük.
Α/ ΕΠΙ Μ ΣΑΛΟΥΙΔΗΝΟΥ ΑΣΠΡΗΝΑ
ΑΝΘΥΠΑΤΟΥ Panter postunun altında *cista*,
üzerinde *cornucopia*, çevresinde lejant:
ΝΕΙ ΚΑΙ ΠΡ ΒΙ.
ΑΕ, 9,98 gr, 25 mm, RPC II 631
(<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/2/631>).

13. Domitianus (MS 81-96)

Ö/ ΑΥΤ ΔΟΜΙΤΙΑΝΟΣ ΚΑΙΣΑΡ ΣΕΒ ΓΕΡ
Domitianus'un defne çelenkli başı sağa
dönük.
Α/ ΝΕΙΚΑΙΕΙΣ ΠΡΩΤΟΙ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΕΙΑΣ Altar.
ΑΕ, 9,39 gr, 26.5 mm, RPC II 640A
(<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/2/640A>).

14. Domitianus (MS 81-96)

Ö/ ΑΥΤ ΔΟΜΙΤΙ ΚΑΙΣΑΡ ΣΕΒ ΓΕΡ
Domitianus'un defne çelenkli başı sağa
dönük.
Α/ ΝΕΙΚ ΠΡΩΤΟΙ ΠΟΝΤ ΚΑΙ ΒΕ(Ι)Θ[Υ]
Cornucopia.
ΑΕ, 2,97 gr, 18 mm, RPC II 647
(<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coin/350537>).

15. Domitianus (MS 81-96)

Ö/ ΑΥΤ ΔΟΜΙΤΙΑΝΟΣ ΚΑΙΣΑΡ ΣΕΒ ΓΕΡ
Domitianus'un defne çelenkli başı sağa
dönük.
Α/ ΝΕΙΚΑΙΕΙΣ ΠΡΩΤΟΙ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΕΙΑΣ
Eirene-Pax ayakta sola dönük, *cornucopia* ve
bitki dalı tutuyor.
ΑΕ, 25,01 gr, 34 mm, RPC II 633
(<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/2/633>).

16. Domitianus (MS 81-96)

Ö/ ΑΥΤ ΔΟΜΙΤΙΑΝΟΣ ΚΑΙΣΑΡ ΣΕΒ ΓΕΡ
Domitianus'un defne çelenkli başı sağa
dönük.
Α/ ΝΚΑ ΠΡ Ares-Mars ayakta sağa dönük,
mızrak ve *tropaion* tutuyor.
ΑΕ, 24,00 gr, 34 mm, RPC II 632
(<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/2/632>).

17. Domitianus (MS 81-96)

Ö/ ΑΥΤ ΔΟΜΙΤΙΑΝΟΣ ΚΑΙΣΑΡ ΣΕΒ ΓΕΡ
Domitianus'un defne çelenkli başı sağa
dönük.
Α/ ΝΕΙΚΑΙΕΙΣ ΠΡΩΤΟΙ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΕΙΑΣ
Globus üzerinde kartal, cepheden, başı sağa
dönük.
ΑΕ, 7,21 gr, 25 mm, RPC II 641
(<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coin/350789>).

18. Commodus (MS 180-192)

Ö/ Α Κ Μ ΑΥ ΚΟ ΑΝΤΩΝΙΝ Commodus'un
defne çelenkli başı sağa dönük.
Α/ Defne çelengi içinde lejant: ΚΟΜΟΔ[Ο]
Υ ΒΑCΙ[ΛΕ]ΥΟΝΤΟC [Ο] ΚΟCΜΟC ΕΥΤΥΧΕΙ
ΝΙΚΑΙΕΩΝ.
ΑΕ, 13,18 gr, 29 mm, RPC IV.1 6059
(<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4/6059>).

11

12

13

14

15

16

17

18

19. Commodus (MS 180-192)

Ö/ A K M AV KO ANTΩNIN[...] Commodus'un defne çelenkli başı sağa dönük.
A/ IEΠOC AΓΩN NIKAIEQN Çıplak atlet ayakta cepheden, sağ eliyle kendini taçlandırıyor, sol elinde palmiye dalı.
AE, 22,53 gr, 34 mm, RPC IV.1 6057
(<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4/6057>).

20. Commodus (MS 180-192)

Ö/ [...]M AV KO[...] Commodus'un büstü sağa dönük.
A/ KOMOΔEIA [NIKAIEQN] *Agonistik* ödül vazosunun etrafında üç atlet, ayakta, ikisi ellerinde ödül tutuyor, sağdaki atletin elinde palmiye dalı.
AE, 12,11 gr, 29 mm, RPC IV.1 5135
(<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4/5135>).

21. Commodus (MS 182-184 civarı)

Ö/ AV KOM AN[...] Commodus'un büstü sağa dönük.
A/ NIKAIEQN Commodus ayakta, cepheden, başı sola dönük, zırhlı, sağ elinde *globus* üzerinde Nike, sol elinde mızrak, solda esir.
AE, 2,87 gr, 17 mm, RPC IV.1 11008
(<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4/11008>).

22. Commodus (MS 184-190 civarı)

Ö/ [AV]T KOMO ANTΩNIN[...] Commodus'un büstü sağa dönük.
A/ AVT KOMOΔOC ANTΩNINOC İmparator ayakta, cepheden, başı sola dönük, zırhlı, sağ elinde *globus* üzerinde Nike, sol elinde mızrak. AE, 3,66 gr, 18 mm, RPC IV.1 3729
(<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4/3729>).

23. Elagabalus (MS 218-222 civarı)

Ö/ M AYP ANTΩNINOC AYΓ Elagabalus'un defne çelenkli büstü sağa dönük.
A/ NIKAIEQN Üç standart, tepelerinde çelenk.
AE, 5,51 gr, 23 mm, RPC VI 3124
(<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/6/3124>).

24. Elagabalus (MS 218-222 civarı)

Ö/ M AYPH ANTΩNINOC AYΓ Elagabalus'un defne çelenkli başı sağa dönük.
A/ NIKAIEQN İki standart, tepelerinde *capricornus*, ortada *vexillum*.
AE, 6,06 gr, 23 mm, RPC VI 3121
(<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/6/3121>).

25. Severus Alexander (MS 222-235)

Ö/ M AYP CEY AΛEΞANΔPOC AYΓ Severus Alexander'in defne çelenkli başı sağa dönük.
A/ NIKAIEQN Beşli başak demeti.
AE, 4,45 gr, 20 mm, RPC VI 3199
(<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/6/3199>).

26. Severus Alexander (MS 222-235)

Ö/ M AYP CEYH AΛEΞANΔPOC A(YΓ) Severus Alexander'in defne çelenkli büstü sağa dönük.
A/ NIKAIEQN İki standart, tepelerinde çelenk, ortada *aquila*.
AE, 4,74 gr, 21 mm, RPC VI 3242
(<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/6/3242>).

19

20

21

22

23

24

25

26

KAYNAKÇA

Abbasoğlu, H. – İ. Delemen 2004. "Antik Nikaia'dan Günümüze Kalanlar." I. Akbaygil – H. İnalçık – O. Aslanapa (ed.), *Tarih Boyunca İznik*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 189-197.

Arends, M. J. F. 2009. "Homeros'dan Hobbes ve Ötesine: "Güvenlik" Kavramının Avrupa Geleneğindeki Boyutları." *Uluslararası İlişkiler* 22/6:3-33.

Arslan, H. 2021. "Tarihsel ve Teorik Perspektiften Güvenlik: Asfalia, Securitas ve Modern Dönem Bağlamında Kavramsal Çerçeve." *Idea Studies* 28/7:1-11. DOI: 10.26728/idea.s.339

Artuk, C. 1960. "Nikaia (İznik) Şehrinin İsim ve Unvanları Hakkında." *V. Türk Tarih Kongresi* (12-17 Nisan 1956). Ankara, 310-317.

Barag, D. 1978. "The Palestinian 'Judaea Capta' Coins of Vespasian and Titus and the Era on the Coins of Agrippa II Minted Under the Flavians." *NC* 18.138:14-23.

Barkay, R. 2012. "Roman Influence of Jewish Coins": D. M. Jacobson – N. Kokkinos (ed.), *Judaea and Rome in Coins 65 BCE-135 CE*. London: Institute of Jewish Studies, 19-26.

Barton, T. 1995. "Augustus and Capricorn: Astrological Polyvalency and Imperial Rhetoric." *JRS* 85:33-51.

Baydur, N. 1998. *Roma Sikkeleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Bayram, A. 2020. *Arkeolojik ve Epigrafik Bulgular Işığında Nikaia'da Romalılaşma*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü: Bursa.

Bieber, M. 1973. "The Development of Portraiture on Roman Republican Coins." *ANRW* 1.4. Berlin: De Gruyter, 871-898.

Blanco-Pérez, A. 2018. "EPINIKIA: Celebrating Roman Victory in the Eastern Provinces of the Empire." *Tyche* 33:9-41. DOI: 10.25365/tyche-2018-33-2

Bonacasa, N. 1976. "Nicaea": R. Stillwell (ed.). *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*. New Jersey: Princeton Uni. Press, 622-623.

Bosch, E. 1948. "Nikaia (İznik) Bayram Oyunları" (Çev. C. Artuk), *Bellesten* 46.12:325-348.

Buffer, T. 2010. "Salus in the Roman Missal: What It Means and Why." *Antiphon* 14.1:30-44. DOI: 10.1353/atp.2010.0021.

Burnett, A. 2011. "The Augustan Revolution Seen from the Mints of the Provinces." *JRS* 101:1-30. DOI: 10.1017/S0075435811000104

Burnett, A. 2016. "Zela, Acclamations, Caracalla – and Parthia?." *BICS* 59.1: 72-110. DOI: 10.1111/j.2041-5370.2016.12020.x

Burrell, B. 2014. *Neokoroi, Greek Cities and Roman Emperors*. Leiden: Brill. DOI: 10.1163/9789047401506

Buxton, R. 2005. *Οι Ελληνικοί Μύθοι, Ένας Ολοκληρωμένος Οδηγός* (μετ. Τ. Τάσος). Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Callataÿ, F. 2011. "More Than It Would Seem: The Use of Coinage by the Romans in Late Hellenistic Asia Minor (133-63 BC)." *AJN* 23:55-89.

Charlesworth, M. P. 1936. "Providentia and Aeternitas." *HTR* 29.2:107-132.

Crawford, M. H. 1983. "Roman Imperial Coin Types and the Formation of Public Opinion." C. N. L. Brooke – B. H. I. Stewart – J. G. Pollar – T. R. Volk (ed.), *Studies in Numismatic Method Presented to Philip Grierson*, Cambridge: Cambridge University Press, 47-64.

Çizmeli-Öğün, Z. 2009. "Roma Döneminde Anadolu Kentleri, Unvan Yarışında İç Pon-tos." *Toplumsal Tarih* 185:70-73.

Dahmen, K. 2007. *The Legend of Alexander the Great on the Greek and Roman Coins*. London: Routledge.

Doğancı, K. 2019. "Augustus Dönemi'nde Roma'nın Bithynia et Pontus Eyaleti Valileri." E. Arslan – T. Tapur – C. Aladağ (ed.). *Sosyal Bilimler Araştırmaları* 2019:1-10.

Donatien, G. 2009. "Neron, Heritier d'Auguste: Perspectives Numismatiques." *RN* 165.6:129-152.

- Ellithorpe, C. J. 2017. *Circulating Imperial Ideology: Coins as Propaganda in the Roman World*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. North Carolina University: Chapel Hill.
- Ergin, G. (2008). *Anadolu'da Roma Hakimiyeti, Direniz ve Düzen*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Errington, R. M. (ed.) 2017. *Hellenistik Dünya Tarihi* MÖ 323-30 (Çev. G. Günata). İstanbul: Homer Kitabevi.
- Fosbroke, Th. D. (ed.) 1825. *Encyclopaedia of Antiquities, and Elements of Archaeology, Classical and Mediaeval II*. London: Society of Antiquaries.
- Franke, P. R. (2007). *Roma Döneminde Küçüksaya* (çev. N. Baydur – B. Theis-Baydur). İstanbul: Ege Yayınları.
- Galani, G. 2022. *Imprints of Roman Imperium, Bronze Coinages in the Republican Eastern Provinces*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Stockholm University: Stockholm.
- Greet, B. J. R. 2015. *The Roman Eagle: A Symbol and its Evolution*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. The University of Leeds: Leeds.
- Güney, H. 2015. "Unpublished Coins of the Bithynian Koinon." *Arkeoloji ve Sanat* 149:83-88.
- Györi, V. 2015a. "The Lituus and Augustan Provincial Coinage." *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 55:45-60. DOI: 10.1556/068.2015.55.1-4.3
- Györi, V. 2015b. "The Mars Ultor Coins of c. 19-16 BC." *Gremium* 9:7-30.
- Hannestad, N. (ed.) 1988. *Roman Art and Imperial Policy*. Aarhus: Aarhus University Press.
- Harris, B. F. 1980. "Bithynia: Roman Sovereignty and the Survival of Hellenism": H. Temporini – W. Haase (ed). *ANRW II*. Berlin-New York: De Gruyter, 857-901.
- Heuchert, V. 2005. "The Chronological Development of Roman Provincial Coin Iconography." C. Howgego – V. Heuchert – A. Burnett (ed.). *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, Oxford: Oxford University Press, 30-56. DOI: 10.1093/oso/9780199265268.003.0008
- INikaia: Şahin, S. 1979. *Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien 9: İznik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu*. Bonn: Rudolf Habelt GmbH.
- Johnston, A. 1985. "The So-called "Pseudo-autonomous" Greek Imperials." *ANSMN* 30:89-112.
- Johnston, P. A. – A. Mastrocinque 2017. "Hera and Juno: The Functions of the Goddesses in Prehistoric and Historic Greece and Rome: Introduction." *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 57.2-3:137-142. DOI: 10.1556/068.2017.57.2-3.1
- Jones, A. H. M. 1956. "Numismatics and History." R. A. G. Carson – C. H. V. Sutherland (ed.). *Numismatics and History. Essays in Roman Coinage Presented to Harold Mattingly*. London: Oxford University Press, 13-33.
- Kaya, M. A. 2005. "Anadolu'da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi." *Tarih Araştırmaları Dergisi* 38:11-30. DOI: 10.1501/Tarar_0000000229
- Kerschbaum, S. – H. Vidin 2021. "Introduction. Tradition and Coins." *Tradition Through Empires, Cities of Asia Minor and Their Coin Images, :199*. Bonn: Rudolf Habelt GmbH, 1-9.
- Kremydi-Sicilianou, S. 2005. "'Belonging' to Rome, 'Remaining' Greek: Coinage and Identity in Roman Macedonia." C. Howgego – V. Heuchert – A. Burnett (ed.). *Coinage and Identity in the Roman Provinces*. Oxford: Oxford University Press, 95-106. DOI: 10.1093/oso/9780199265268.003.0012
- Lambros, M. P. 1878. "Monnaies Portant les Inscriptions ΔΙΟΣ ΛΙΤΑΙΟΥ et ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΙΑΤΡΟΥ." *BCH* 2:509.
- Lewis, P. – R. Bolden (ed.) 2002. *The Pocket Guide to Saint Paul. Coins Encountered by the Apostle on his Travels*. Kent Town: Wakefield Press.
- Macro, A. D. 1980. "The Cities of Asia Minor Under the Roman Imperium." H. Temporini – H. Haase (ed). *ANRW II*. Berlin-New York: De

Gruyter, 658-697.

Mason, H. J. 1974 (ed.). *Greek Terms for Roman Institutions. A Lexicon and Analysis*. Toronto: A. M. Hakkert Ltd.

Morawiecki, L. 1996. "Pontificalia Atque Auralia Insignia and the Political Propaganda in the Coinage of the Roman Republic." *Notae Numismaticae* 1:37-57.

Morrisson, C. (ed.). 2002. *Antik Sikkeler Bilimi Nümismatik*, Genel Bir Bakış (Çev. Z. Çizme-li-Öğün). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.

Mt. Matthaios. *Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιον*. (ed. B. Μουστάκη – I. Τιμαγένους). Αθήνα: I. Σιδέρης (1971).

Nolle, J. 2003. "Ein Ephesischer Kult der <Victoria Romanorum> und das Sogenannte Parthermonument." *Chiron* 33:459-484. DOI: 10.34780/g968-vm01

Rowan, C. (ed.) 2019. *From Caesar to Augustus (c. 49 BC-AD 14), Using Coins as Sources*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: 10.1017/9781139775311

Rec Gen I.2: Waddington, W. H. – E. Babelon – Th. Reinach 1908. *Recueil General des Monnaies Grecques d'Asie Mineure I.2*. Paris: Ernest Leroux.

Rec Gen I.3. Waddington, W. H. – E. Babelon – Th. Reinach 1910. *Recueil General des Monnaies Grecques d'Asie Mineure I.3*. Paris: Ernest Leroux.

RIC I. Sutherland, C. H. V. (ed.) 1984. *The Roman Imperial Coinage I*. From 31 BC to AD 69. London: Spink and Son Ltd.

RIC II. Mattingly, H. – E. A. Sydenham (ed.) 1926. *The Roman Imperial Coinage II*. Vespasian to Hadrian. London: Spink and Son Ltd.

RIC III. Mattingly, H. – E. A. Sydenham (ed.) 1930. *The Roman Imperial Coinage III*. Antoninus Pius to Commodus. London: Spink and Son Ltd.

RPC I. Burnett, A. – M. Amandry – P. Ripollès 1992. *Roman Provincial Coinage I, From the death of Caesar to the death of Vitellius (44BC-AD 69)*. London: British Museum Press.

RPC II. Burnett, A. – M. Amandry – I. Carradice 1999. *Roman Provincial Coinage II, From Vespasian to Domitian (AD 69-96)*. London: British Museum Press.

RPC III. Amandry, M. – A. Burnett 2015. *Roman Provincial Coinage III (Nerva, Trajan and Hadrian (AD 96-138))*. London: British Museum Press.

RPC IV.1. Heuchert, V. 2005. *Roman Provincial Coinage IV.1, The Antonines (AD 138-192): Cyrenaica and Crete to Bithynia-Pontus*. Online: <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk>

RPC IV.2. Heuchert, V. 2005. *Roman Provincial Coinage IV.2, The Antonines (AD 138-192): Asia*. Online: <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk>.

RPC IV.3. Heuchert, V. 2005. *Roman Provincial Coinage IV.3, The Antonines (AD 138-192): Lycia-Pamphylia to Arabia*. Online: <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk>.

RPC VI. Calomino, D. – A. Burnett (2017-2022). *Roman Provincial Coinage VI, From Elagabalus to Maximinus (AD 218-238)*. Online: <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk>.

RPC VII.2. Mairat, J. – M. Spoerri – M. Amandry – R. Bland – K. Butcher – J. Nurpetlian – U. Peter (2020-2022). *Roman Provincial Coinage VII.2, From Gordian I to Gordian III (AD 238-244): all provinces except Asia*. Online: <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk>.

RPC VIII. Mairat, J. – M. Spoerri – M. Amandry – K. Butcher – E. Levante – J. Nurpetlian – U. Peter (2020). *Roman Provincial Coinage VIII, Philip (AD 244-249)*. Online: <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk>.

RPC IX. Hostein, A. – J. Mairat – E. Levante (2014). *Roman Provincial Coinage IX, From Trajan Decius to Uranius Antoninus (AD 249-254)*. Online: <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk>.

RRC I. Crawford, M. (ed.) 1974. *Roman Republican Coinage I*. London: Cambridge University Press.

RSC I. Seaby, H. – D. Sear – R. Loosley 1989. *Roman Silver Coins I: The Republic to Augustus*. London: Seaby.

Sarıiz, E. 2019. "Stratonikeia'da Roma Kültleri:

- Kentin Roma Şehir Sikkeleri Üzerine Yeni Bir Değerlendirme." B. Söğüt (ed.). *Stratonikeia Çalışmaları 4, Mimari, Heykel ve Küçük Buluntu Araştırmaları*. İstanbul: Ege Yayınları, 65-83.
- Schafer, T. (ed.) 1989. *Imperii Insignia, Sella Curulis und Fasces*. Mainz: Verlag Philipp Von Zabern.
- Scott, R. T. 1982. "Providentia Aug." *Historia* 31.4:436-459.
- SNG Aul. *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland, Sammlung v. Aulock, Pontus Paphlagonien, Bithynien*. Berlin: Verlag Gebr. Mann (1967).
- SNG France 3. *Sylloge Nummorum Graecorum. Pamphylie, Pisidie, Lycaonie, Galatie*. Zürich: Bibliothèque Nationale de la France (1994).
- Stern, G. 2015. "The New Cult of Pax Augusta 13 BC – AD 14", *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 55:1-16. DOI: 10.1556/068.2015.55.1-4.1
- Stevenson, S. W. (ed.). 1889. *A Dictionary of Roman Coins, Republican and Imperial*. London: George Bell.
- Stewart, R. 1997. "The Jug and Lituus on Roman Republican Coin Types: Ritual Symbols and Political Power." *Phoenix* 51:170-189.
- Strabon. *Γεωγραφικά*. Geography, V.10-12 (Çev. H. L. Jones). Loeb Classical Library 211. Cambridge: Harvard University Press (1928).
- Strobel, K. 2006. "*Níkaiā/Nikaia, Latin Nicaea, town in Bithynia, Development Up to the Imperial Period*." H. Cancik – H. Schneider (ed.). Brill's Encyclopedia of the Ancient World New Pauly 9, Leiden: Brill, 701.
- Suet. *Aug.* Suetonius. Lives of the Caesars I. Julius. Augustus. Tiberius. Gaius. Caligula (Çev. J. C. Rolfe). *Loeb Classical Library* 31. Cambridge: Harvard University Press (1914).
- Suet. *Ner.* Suetonius. Lives of the Caesars II: Claudius. Nero. Galba. Otho and Vitellius. Vespasian. Titus. Domitian. Lives of Illustrious Men: Grammarians and Rhetoricians. Poets (Terence. Virgil. Horace. Tibullus. Persius. Lucan). Lives of Pliny the Elder and Passienus Crispus (Çev. J. C. Rolfe). *Loeb Classical Library* 38. Cambridge: Harvard University Press (1914).
- Suspène, A. (2017). "Auguste et l'Asie Mineure: l'apport de la documentation monétaire." L. Cavalier – M. C. Ferriés – F. Delrieux (ed.). *Auguste et l'Asie Mineure*. Bordeaux: 45-59.
- Sutherland, C. H. V. (ed.) 1951. *Coinage in Roman Imperial Policy, 31 B.C.-A.D. 68*. London: Methuen and Co. Ltd.
- Şahin, N. (ed.) 2001. *Zeus'un Anadolu Kültleri*. İstanbul: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Vakfı.
- Şahin, S. 2004. "Hellenistik ve Roma Çağlarında İznik / Nikaia." I. Akbaygil – H. İnalçık – O. Aslanapa (ed.). *Tarih Boyunca İznik*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 3-23.
- Tekin, O. 1994. *Eskiçağda Para. Antik Nüsmatiğe Giriş*. İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.
- Tekin, O. 2021. "Roma Sikkelerinde Siyaset ve Propaganda." *Toplumsal Tarih* 332:46-51.
- Tozan, M. (ed.) 2016. *Roma'nın Anadolu'daki Egemenlik Politikası, Kentler ve Bağımlı Krallıklar (İ.Ö. 133-İ.Ö. 89)*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Vojvoda, M. 2015. "Signis Receptis as a Reverse Motive on Roman Imperial Coins." *Archaeology and Science* 11: 43-52. DOI: 10.18485/arhe_apn.2015.11.4.
- Wallace-Hadrill, A. 1986. "Image and Authority in the Coinage of Augustus." *JRS* 76:66-87.
- Wanscher, O. (ed.) 1980. *Sella Curulis, The Folding Stool An Ancient Symbol of Dignity*. Copenhagen: Rosenkilde and Bagger.
- Weinstock, S. 1960. "Pax and the 'Ara Pacis'", *JRS* 50.1-2:44-45.
- Weiser, W. 1983. *Katalog der Bithynischen Münzen der Sammlung des Instituts für Altertumskunde der Universität zu Köln*. Opladen: Springer Fachmedien Wiesbaden.
- West, L. C. 1949. "Imperial Publicity on Coins of the Roman Emperors." *CJ* 45.1:19-26.
- Woytek, B. E. 2018. "The Depth of Knowledge

and the Speed of Thought - The Imagery of Roman Republican Coins and the Contemporary Audience." P. P. Iossif - Fr. De Callataÿ - R. Veymiers (ed.). ΤΥΠΟΙ - *Greek and Roman Coins Seen Through Their Images*. Liège: Presses Universitaires de Liège, 355-387.

Zanker, P. (ed) 1988. *The Power of Images in the Age of Augustus* (Çev. A. Shapiro). Michigan: The University of Michigan Press.

ANKARA UNIVERSITY
PRESS

ANADOLU ANATOLIA
JOURNAL OF THE ARCHAEOLOGY DEPARTMENT

Anadolu Anatolia 49, 2023, 185-199
DOI: 10.36891/anatolia.1360983

Araştırma Makalesi
Research Article

ASKLEPIOS "NEA PAPHOS-ALEXANDRIA-TRIER TİPİ" İÇİN REPLİK ÖNERİSİ: KREMNA ASKLEPIOS'U

Mesut Can KAYA¹

¹Sorumlu Yazar/Corresponding

Author: Mesut Can Kaya
(Arş. Gör. Dr.),
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü.
15030 Burdur / TÜRKİYE
E-Posta: mckaya@mehmetakif.edu.tr
ORCID: 0000-0002-2724-7674
ROR ID: <https://ror.org/04xk0dc21>

Başvuru Tarihi/Submitted Date:

20.08.2023

Kabul Tarihi/Accepted Date:

05.11.2023

Yayın Tarihi/Published Date:

22.12.2023

Atıf/Cite as: Kaya, M.C. 2023.
"Asklepios "Nea Paphos-Alexandria-Trier
Tipi" İçin Replik Önerisi: Kremna
Asklepios'u"
Anadolu Anatolia 49: 185-199
DOI: 10.36891/anatolia.1360983

Anahtar Kelimeler: *Asklepios, Roma Dönemi
Heykeltıraşlığı, Heykel, Kremna, Burdur Müzesi.*

Öz: Pisidia Bölgesi kentlerinden olan Kremna'da, 1968 ve 1969 yıllarında bölge halkı tarafından yapılan kaçak kazılar sırasında bir grup heykel gün yüzüne çıkartılmıştır. Satın alma yoluyla Burdur Müzesi'ne getirilen bu eserler arasında, makalenin konusunu oluşturan Asklepios heykelinin yanı sıra; Apollon, Herakles, Athena (2), Nemesis, Hygieia, Leto ve Büyük Herculanum tipli giyimli kadın heykeli de yer almaktadır. Kaçak kazıcıların ifadesi doğrultusunda, eserlerin "Q Yapısı" olarak bilinen ve günümüzde "Hamam Yapısı" olabileceği önerilen yapıdan çıkarılmış oldukları tespit edilmiştir. Kentte ortaya çıkarılan üstün nitelikteki bu heykeltıraşlık eserler, sonraki süreçte bir kurtarma kazısı yapılması ihtiyacını doğurmuş ve 1970 yılında, J. İnan başkanlığında bir kazı çalışması gerçekleştirilmiştir. Kurtarma kazısı niteliğindeki bu çalışma, kentte yapılan ilk bilimsel kazı çalışması olarak araştırma tarihinde yer edinmiştir. Çalışma sonucunda yayımlanan kazı raporunda, heykeller ilk kez bilim dünyasına tanıtılmıştır. Bunun yanı sıra yine aynı raporda, çalışmalar sırasında bir grup yazıtlı heykel altlığı ve bir Tykhe heykelinin bulunduğu da bildirilmiştir. Yapıda ele geçen yazıtlı heykel altıkları sayesinde eserlerin büyük bir kısmının yapı ile bağlantılı oldukları bilimsel olarak da kanıtlanmıştır. Heykel altıklarıyla ilişkilendirilen söz konusu eserler arasında Asklepios heykeli de bulunmaktadır. 1970 yılında bilim dünyasına tanıtılmış olan eser ile ilgili günümüz verileri ışığında yapılan yeni değerlendirmeler ve öneriler bu makalenin konusunu oluşturmaktadır.

A NEW SUGGESTION FOR ASCLEPIUS 'TYPE NEA PAPHOS-ALEXANDRIA-TRIER': ASCLEPIUS OF KREMNA

Keywords: *Asclepius, Roman Sculpture, Statue, Kremna, Burdur Museum.*

Abstract: A group of sculptures were discovered in Kremna, one of the cities of Pisidia Region, during the illegal excavations carried out by the locals in 1968 and 1969. The sculptures were brought to the Burdur Museum through purchase. Among these artifacts in addition to the statue of Asclepius, which is the subject of this article; there are also statues of Apollo, Heracles, Athena (2), Nemesis, Hygieia, Leto and Large Herculanum Woman type statue. According to the testimony of the illicit diggers, it was determined that the artifacts were recovered from the structure known as "Q Building", which is now suggested to be the "Bath House". These superior sculptures unearthed in the city led to the need for a rescue excavation in the following period. Due to this need, an excavation was carried out in 1970 under the direction of J. Inan. This rescue excavation, has a place in the history of research as the first scientific excavation carried out in the city. In the excavation report published after the work, the sculptures are introduced to the scientific world for the first time. The same report also states that a group of inscribed statue bases and a statue of Tykhe were found during the excavation. The inscribed sculpture bases found in the building prove scientifically that most of sculptures are related to the building. The statue of Asclepius is among these artifacts that can be associated with statue bases. In this study, new evaluations and suggestions were made in the light of new data regarding the statue of Asclepius, which was introduced to the scientific world in 1970.

GİRİŞ

1969 yılında kaçak kazılar sırasında bulunarak Burdur Müzesi'ne getirilen ve buluntu yeri Kremna olarak müze kayıtlarına geçen Asklepios heykeli çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Burdur ili, Bucak İlçesi sınırları içinde yer alan Kremna'ya, günümüzde en yakın yerleşim yeri, Çamlık (Girme) Köyü, Hacıbağ Mahallesi'dir. Kestros (Aksu) vadisine hâkim bir tepenin üzerinde konumlanan kent; kuzey, güney ve doğuda sarp uçurumlarla çevrilidir ve ortalama 1100 m yüksekliğe sahiptir¹. Batı yamaçta ise nispeten daha yayvan ve ulaşımı kolay bir vadi bulunur, bu sebeple tahkimatın güçlendirilmesi adına bu kısımda bir savunma duvarı inşa edilmiştir². Günümüzde yıkıntı durumunda olan mimari bloklar arasında Hamam (Q Yapısı), Forum-Bazilika, Agora, Küçük ve Büyük Hadrianus Tapınakları, Marcus Aurelius-Commodus Tapınağı, Severuslar Tapınağı, Suriye Alınlıklı Küçük Tapınak, Tiyatrolar (2), Sütunlu Cadde, Büyük Propylaion, Anıt Mezar ve Kilise yapıları tespit edilebilmiştir³.

Heykelin bulunduğu yapıda ilk araştırmalar, Lanckoronski ve ekibi tarafından gerçekleştirilmiştir⁴. Bu araştırmada forumun güneyinde, doğu batı yönünde uzanan, yerel kireçtaşı bloklarla örülü duvarlara sahip, harap durumda bir yapı bulunduğu bildirilmiş, mimarisinden hareketle, yapı "Quaderbau" ismiyle anılmış ve kent planında "Q" harfi ile belirtilmiştir⁵. Yapılan incelemeler sırasında, herhangi bir kazı çalışması gerçekleştirilmediği için haklı olarak yapının işlevi ile ilgili bilgi de verilememiş, yalnızca doğu duvardaki nişler ve ortada yer alan apsis belirlenerek, kuzey-

¹ Lanckoronski 2015, 161; İnan 1970, 52; Mitchell 1995, 18; Metin 2013, 216.

² Lanckoronski 2015, 162; Özsait 1985, 136; Metin 2013, 216; Soslu 2021, 136-163.

³ Yapılar hakkında değerlendirmeler için Bkz. Lanckoronski 2015, 161-172; Mitchell 1995; Çidem 2018, 8-17; Soslu 2021, 55-63.

⁴ Lanckoronski 2015, 165, 166.

⁵ Lanckoronski 2015, 165. Kent yapılarının yer aldığı planda "Q" harfiyle gösterilen yapının Türkçe çevirisi "Blok Taş Yapı" olarak yapılmıştır.

de bulunan bir su oluğu tespit edilebilmiştir⁶. 1970 yılına kadar yapıda bilimsel bir kazı çalışması gerçekleştirilmemiş olmasına rağmen, bölge halkı tarafından birçok kaçak kazı gerçekleştirilmiş olup bu kazılar neticesinde dokuz adet nitelikli heykeltıraşlık eser açığa çıkarılarak 1968 ve 1969 yıllarında Burdur Müzesi'ne satılmıştır⁷. 1970 yılında ise J. İnan tarafından, ilk bilimsel kazı çalışmaları gerçekleştirilmiş ve yapıya ait iki oda açığa çıkarılmıştır⁸. Ancak bu çalışma da kurtarma kazısı niteliğinde gerçekleştirildiği için kısa süreli olmuş ve yapının bütüncül planına ulaşmak mümkün olamamıştır. Yapılan çalışmalar neticesinde yayımlanan raporda, yapının fiziksel durumu ve buluntular üzerinden değerlendirmeler yapılarak kütüphane işlevli kullanılmış olabileceği önerilmiştir⁹. Fakat bu öneriye rağmen -Lanckoronski'nin kent planında "Q" harfi ile belirtmesinden yola çıkılarak- "Q Yapısı" adlandırmasının kullanılması uygun görülmüştür¹⁰. Sonraki süreçte S. Mitchell'in hamam olarak tanımladığı ve bu şekilde isimlendirdiği yapıda, kazı çalışmalarının henüz sınırlı bir alanda yürütülmüş olması ve planın tümüyle ortaya çıkarılamamış olmasına bağlı olarak bazı araştırmacılar tarafından "Hamam/Kütüphane Yapısı" adlandırması¹¹ kullanılsa da son dönemde Hamam adlandırması daha sık kullanılmaya başlanmıştır¹².

YAPIDA ELE GEÇEN ASKLEPIOS HEYKELİ

8334 envanter numaralı eser kaçak kazılar neticesinde ortaya çıkarılmış ve 13.11.1969 tarihinde Burdur Müzesi'ne satın alma yolu ile getirilmiştir. Heykel, üzerinde yükseldiği 10 cm yüksekliğindeki *plinthos* dahil 1,85 m yüksekliğe, 0,66 m genişliğe ve 0,47 m derinliğe sahiptir (Fig. 1-8). J. İnan tarafından yayımlanan kazı raporunda, kaçak kazıcıların ifadesine dayanılarak eserin "Q Yapısı'nda" bulunduğu bildirilmiştir¹³. Sonraki süreçte, yapıda gerçekleştirilen kurtarma kazılarında ortaya çıkarılan heykel altlığı üzerinde Asklepios isminin geçiyor olması da eserin söz konusu yapıda bulunmuş olduğunu destekler niteliktedir¹⁴.

MALZEME VE DURUM

İnce kristalli beyaz mermerden yapılmıştır. Mermer yüzeyinde küçük kırıklar ve aşınmalar bulunur. *Plinthos* ile birlikte tek bloktan yontulmuştur ve ekleme bulunmaz. Arka yüzü dışında tüm yüzeyinde pürüzsüz bir işçilik hâkimdir. Arka yüzü ise kabaca işlenmiştir (Fig. 8). *Himation*'un sol göğsü ve kolu arasında kalan kısımda, ön tarafta karın hizasından bacakların üstüne doğru dökülen üçgen biçimli kenarında ve sol yanında, kahverengi tonlarda lokal renk değişimleri mevcut olsa da genel olarak bakıldığında iyi korunmuş durumdadır.

Baş ve boynun tamamı, sağ kolun omuzdan aşağısı ve sağ yanında duran desteğin büyük bir kısmı eksiktir. *Plinthos*'un sol köşesi kırıktır. Sol yanında duran desteğin alt kısmı ile bilek hizasına kadar sol ayağı; *plinthos*'un sol kenarına ait bir parça; sağ ayak bileği ile ayakucu ve *plinthos*'a ait üç parça; *plinthos*'un iki ayak arasında kalan kısmını oluşturan üç parça ve sağ yan-

⁶ Lanckoronski 2015, 165.

⁷ Müze envanter kayıtlarında, eserlerin 1968 ve 1969 yıllarının çeşitli zamanlarında, şahıslardan satın alma yoluyla getirildiği yazmaktadır.

⁸ İnan 1970, 51-97.

⁹ İnan 1970, 58-62.

¹⁰ J. İnan isimlendirme konusundaki düşüncelerini şu sözlerle açıklar: "Arkeologlar genellikle bir yapıyı, planına, içinde bulunan yazıt ve heykellere göre isimlendirmekte zorluk çekmezler. Q yapısının kazı sonucu planını elde etmiş ve birçok yazıt ve heykellerine sahip olduğumuz halde, açıklanması pek kolay değildir." İnan 1970, 58.

¹¹ Metin 2013, 217.

¹² Yapıyla ilgili detaylı değerlendirmeler için bkz. Kaya 2022, 14-19.

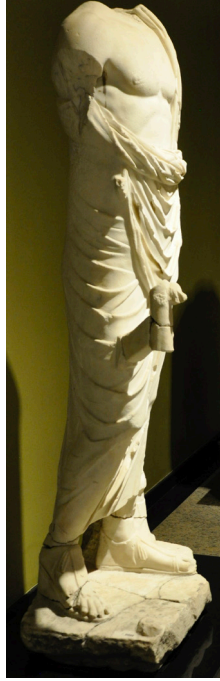
¹³ İnan 1970, 65.

¹⁴ Heykele ait altlık ve yazıt için bkz. Kaya 2022, 31, 32.

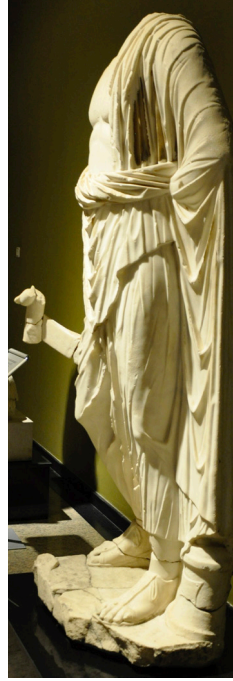
daki desteğe ait -uyluk üzerinde- iki parça sonradan birleştirilmiştir (Fig. 6). Sağ uyluk üzerindeki birleşme yerine ek olarak, yine bu yanda, bel hizasında desteğin vücutla bağlantısını sağlayan bir parça daha bulunur.

Fig. 1: Asklepios Heykeli (Önden).

Fig. 2: Asklepios Heykeli (Sağdan).

Fig. 3: Asklepios Heykeli (Soldan).

TANIM

Plinthos üzerinde ayakta duran giyimli erkek heykelidir (Fig. 1-8). Doğal insan ölçülerinden biraz daha büyük tasvir edilen eser, yarı çıplak olarak *himation* giyinmiş şekilde betimlenmiştir. Vücut ağırlığını, hareketsiz duran sol bacak taşımaktadır. Sağ bacak, serbest bırakılmıştır ve dizden bükülerek yana ve hafif geriye doğru hareket ettirilmiştir. Sağ ayak topuğu yukarı kaldırılmıştır. Bacakların bu duruşu üst kısmı da hareketlendirmiştir. Kalça sol tarafta hafif dışa doğru çıkarılırken, sağ tarafta içe çekilmiştir. Sağ omuzun korunan kısmından ve sağ uyluk üzerinde bacakla bağlantılı bir şekilde duran; ince, silindirik formlu parçadan, kolun aşağı doğru yöneldiği ve bu yanda duran bir asaya yaslandığı anlaşılabilir. *Plinthos* üzerinde, sağ ayağın önünde bu asaya ait birleşme izi korunabilmiştir. Sol kol ise dirsekten keskin bir şekilde bükülmüş ve bel hizasından arka tarafa doğru götürülmüştür. Bu kol *himation* ile örtülmüş olmasına rağmen dış konturun belirgin işlenmesi sayesinde hareketi anlaşılabilir. *Plinthos* üzerinde, sağ ayağın önünde bu asaya ait birleşme izi korunabilmiştir. Sol kol ise dirsekten keskin bir şekilde bükülmüş ve bel hizasından arka tarafa doğru götürülmüştür. Bu kol *himation* ile örtülmüş olmasına rağmen dış konturun belirgin işlenmesi sayesinde hareketi anlaşılabilir.

Kompozisyondaki bir diğer figür de *plinthos*'un sağ kenarına yerleştirilen ve sol ayağa bitişik olarak duran yuvarlak formlu figürdür. Sol ayak bileğinin biraz yukarisına kadar uzanan, altta ve üstte profilli silmeye sahip bu figür *scrinium* olmalıdır¹⁵. Figürün ön yüzünde, sivri köşeli, dörtgen formlu ve dört köşeden puntolandığı görülen bir bezeme işlenmiştir. *Himation* kenarının sol tarafta bu figürün üzerine kadar inmesiyle heykele destek vazifesi görmesi sağlanmıştır.

¹⁵ "Papirüs rulolarını saklamak için kullanılan muhafaza", bkz. Torun ve diğ. 2019, 327, no. 15.

Giysi düzenlemesine bakıldığında, üst kısımda, gövdenin sağ tarafının kolla birlikte açıkta bırakıldığı, sol tarafının ise göğsün sol kenarından itibaren tümüyle örtülmüş olduğu görülür. Bacaklar da bilek hizasına kadar tamamen örtülmüştür. Sol omuz üzerinden atılan *himation*'un, bu yanda omuzu ve kolu tamamen örterek ayağın yanındaki desteğin üzerine kadar indiği ve geriye doğru götürülen sol kolun, kumaş kenarını çekmesiyle bu kısımda gergin bir görüntü oluşturulduğu görülür. Diyagonal olarak sırtı örtecek şekilde arka tarafa götürülen giysi, sağ omuzu açıkta bırakarak belin biraz yukarisından tekrar ön tarafa getirilir ve bilek hizasına kadar bacakları örtüp sol yanda -bel hizasında- vücut ile kol arasına sıkıştırılır. Kumaşın üst kenarı katlanarak rulo haline getirilmiş ve sağ tarafta bel oyuğunun biraz üzerinden başlayıp, sol kola doğru kavisli bir şekilde uzanan bir kıvrım tomarı oluşturulmuştur. Bu kıvrım tomarının hemen altından, yine üst kenara ait köşe uzantısı, üçgen formunda ikinci bir kat yaparak göbek ve kasık bölgesini örtecek şekilde aşağı uzatılmıştır. Sol omuz üzerinden sarkan *himation* kenarının içte kalan kısmı, göğüs üzerinden dik bir şekilde indirilerek bel hizasında kıvrım tomarının içine sokulmuştur. Ayağında, alçak tabanlı, bilek üzerinde bağlanan ve parmakları açıkta bırakan *lingula* tipi sandallar bulunmaktadır.

Fig. 4: Asklepios Heykeli Yumurta Figürü Detay 1.

Fig. 5: Asklepios Heykeli Yumurta Figürü Detay 2.

TİPOLOJİ

Figürün duruş motifi ve giysi düzenlemesi değerlendirildiğinde Asklepios Eleusis¹⁶ tipi ile büyük benzerlikler gösterdiği görülür. Sol bacağın destek bacağı olarak kullanılması, sağ bacağın hareketi, sol kolun dirsekten bükülerek kalçaya doğru götürülmesi, sağ eliyle, yılan dolanan asaya dayanması ve *himation*'un ön taraftaki üçgen biçimli uzantısı, özellikle -tipe ait replikler arasında kabul edilen- Baltimore heykeli ile büyük bir uyum gösterir¹⁷. Ancak sağ uyluk üzerinde bir kısmı korunagelen asa ve üzerinde bulunan yuvarlak formlu figür, eseri Asklepios tipolojisi içinde farklı bir grup içinde değerlendirebilmemize olanak sağlar. Bu yuvarlak formlu küçük figür, ilk bakışta asaya dolanan yılanla ait bir parça gibi görülse de dikkatli bakıldığında şekil olarak bir yumurtayı andırmaktadır (Fig. 4-5). Bu figürü göz önüne alarak Asklepios tipolojisini inceledi-

¹⁶ Holtzmann 1984, 882, 883, Taf. 234-244.

¹⁷ Bahsetmiş olduğumuz bu benzerlikler, esere ait ilk değerlendirmeleri yapan J. İnan tarafından tespit edilmiştir. İnan 1970, 66, dn. 61.

ğimizde, Kremna eserini, tanrının sağ elinin baş ve işaret parmakları arasında yumurta tutarken betimlendiği "Nea Paphos-Alexandria-Trier" olarak adlandırılan repliklerin arasında değerlendirilmek mümkün gözükmektedir¹⁸. Söz konusu tipe ait ilk değerlendirmeler G. Grimm tarafından yapılmış, ardından F. Sirano ve V. Mazzuca'nın çalışmaları ile toplamda 18 adet replik tespit edilerek liste genişletilmiştir¹⁹. Bu eserler; Nea Paphos Müzesi²⁰, Trier²¹, Alexandria Müzesi²², Kos Müzesi²³, Atina Agorası (S875)²⁴, Stobi²⁵, Sofya Müzesi (Batkoun)²⁶, Sofya Müzesi (Glava Pane-ga)²⁷, Tomis²⁸, Dresden²⁹, Roma Vatican Müzesi³⁰, Roma Barracco Müzesi³¹, Pergamon³², özel koleksiyonlarda bulunan iki heykelcik³³, Antalya Müzesi³⁴, Londra Bilim Müzesi (Science Museum)³⁵ ve Korinth Arkeoloji Müzesi'nde³⁶ bulunmaktadır. Son zamanlarda Kibyra'da bulunan Asklepios heykelinin³⁷ yanı sıra Afyon Müzesi Asklepios heykeli³⁸ de tipe ait replikler arasına eklenebilir. Bahsetmiş olduğumuz bu replikler arasında, en büyük boyutlular Alexandria (118,5 cm) ve Kos (118 cm) eserleridir³⁹. Bu bağlamda, 1,85 m yüksekliğe sahip olan Kremna eseri, günümüze kadar tespit edilebilmiş ilk büyük boyutlu eser olarak önem kazanır.

Tipin karakteristik özelliği, tanrının sağ elinde, işaret ve başparmakları arasında tuttuğu yumurta figürüdür. Bunun dışında duruş motifinde de tutarlılık bulunur. Eserlerin tümünde vücut ağırlığını sol bacak taşır, serbest bırakılan sağ bacak ise dizden bükülerek yana ve hafif geriye doğru hareket ettirilir. Aşağı doğru uzanan sağ kol, bu yanda bulunan yılan dolanmış asaya yaslanırken sol kol genellikle dirsekten bükülerek kalçaya doğru yönelir ve *himation*'un altında bırakılır. Ancak Antalya ve Afyon Müzesi örneklerinde farklı olarak sol elin *himation* kıvrım tomarına doğ-

Fig. 6: Asklepios Heykeli *Plinthos* Detay.

¹⁸ İlk kez eserleri bir grup altında toplayan G. Grimm, isimlendirme yaparken buldukları müzeleri göz önüne almıştır. Bkz. Grimm 1989, 168-173.

¹⁹ Grimm 1989, 168-173; Sirano 1994, 199-232; Mazzuca 2014, 291-298.

²⁰ Grimm 1989, 168, fig. 2; Sirano 1994, 206, no. 1, fig. 4; Mazzuca 2014, 292, no. 1.

²¹ Grimm 1989, 168, fig. 1; Sirano 1994, 206, no. 2, fig. 5a, b; Mazzuca 2014, 292, no. 2.

²² Grimm 1989, 169, fig. 4; Sirano 1994, 207, no. 3, fig. 6a, b; Mazzuca 2014, 292, no. 3.

²³ Sirano 1994, 207, no. 4, fig. 7a, b; Mazzuca 2014, 292, no. 4.

²⁴ Sirano 1994, 207, no. 5, fig. 8a, b; Mazzuca 2014, 292, no. 5; Martens 2018, 595, no. 20, fig. 9, 16.

²⁵ Sirano 1994, 208, no. 6, fig. 9; Mazzuca 2014, 292, no. 6.

²⁶ Sirano 1994, 208, no. 7, fig. 10; Mazzuca 2014, 292, no. 7.

²⁷ Sirano 1994, 208, no. 8, fig. 11; Mazzuca 2014, 292, no. 8.

²⁸ Sirano 1994, 209, no. 9, fig. 12; Mazzuca 2014, 292, no. 9.

²⁹ Bieber 1957, 90, fig. 36; Sirano 1994, 209, no. 10, fig. 13; Mazzuca 2014, 292, no. 10.

³⁰ Sirano 1994, 209, no. 11, fig. 14; Mazzuca 2014, 292, no. 11.

³¹ Mazzuca 2014, 293, no. 12, pl. I/1.

³² Kranz 2004, 82, res. 67; Mazzuca 2014, 293, no. 13, lev. I/2.

³³ Mazzuca 2014, 293, no. 14, 15.

³⁴ Mazzuca 2014, 293, no. 16, lev. I/3, 4; Demirer – Yaraş 2016, 46-52, lev.7, 8.

³⁵ Mazzuca 2014, 293, no. 17.

³⁶ Mazzuca 2014, 293, no. 18, lev. I/5,6,7.

³⁷ Bilim ekibi üyesi olarak görev aldığım Kibyra 2020 yılı kazı çalışmalarında, yaklaşık 38 cm yüksekliğinde, sağ elinde yumurta tutan bir Asklepios heykelciği açığa çıkarılmıştır. Kaiserion olarak tanımlanan yapıda ele geçen eserle ilgili henüz bir yayın bulunmamaktadır.

³⁸ Bayram – Özme 2008, 136, no. 183; Sönmez 2020, 301, lev. 25, res. 48, kat. no. 25.

³⁹ Mazzuca 2014, 292, 293.

ru yönelmiş olduğunu görürüz. Sol ayağının yanında destek figürü olarak, Kremna eserinin de dahil olduğu bazı örneklerde (Afyon, Kibyra, Ashmolean) yuvarlak formlu, altta ve üstte silmesi bulunan bir figür kullanılmışken⁴⁰ Nea Paphos, Alexandria, Tomis ve Stobi gibi örneklerde *omphalos* kullanılmış olduğu görülür. Genel olarak değerlendirdiğimizde eserler arasındaki büyük farklılığın *himation* düzenlemesinde karşımıza çıktığını söyleyebiliriz. Bunun yanı sıra Antalya, Korinth, Sofya müzesi eserleri de kompozisyona yerleştirilen Telesphoros figürüyle diğer eserlerden ayrılır. Özel koleksiyona ait bir eserde ise tanrının Telesphoros ve Hygieia ile birlikte betimlenmiş olduğu görülür⁴¹.

F. Sirano, yapmış olduğu değerlendirmelerde Nea Paphos tipini duruş ve *himation* düzenlemelerine göre Asklepios Amelung Tipi ile ilişkilendirmiş ve derlediği replik listesiyle de bu görüşünü desteklemiştir⁴². Ancak V. Mazzuca'nın son tespit ettiği repliklerden olan Antalya ve Londra eserleri, aynı zamanda Eleusis Tipi'nin de yumurta tutan Asklepios ikonografisinde betimlenmiş olduğunu ortaya koyar⁴³. *Himation* düzenlemesinde Eleusis Tipi'nin özelliklerini tespit etmiş olduğumuz Kremna eseri de bu düzenlemeye örnek olarak gösterilebilir.

İKONOGRAFI

"Nea Paphos-Alexandria-Trier" tipi ile ilgili G. Grimm tarafından yapılan ilk değerlendirmelerde, tanrının elinde tuttuğu yumurta ve yanında duran yılan figürü, yumurtadan doğan ve "Yeni Asklepios" olarak tapınım gören Glykon⁴⁴ ile ilişkilendirilmiştir⁴⁵. Bu görüşe karşılık F. Sirano ve V. Mazzuca Romanya'da Tomis kentinde bulunan iyi korunmuş durumdaki Glykon heykeli; Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki heykeltçik ve Atina'da korunmuş bazı amuletlerle belgelenen Glykon tasvirlerini değerlendirerek tipe ait repliklerde tasvir edilen yılanın, bilinen Glykon tasvirleriyle çok

Fig. 7: Asklepios Heykeli 3D Model (Önden).

Fig. 8: Asklepios Heykeli 3D Model (Arkadan).

⁴⁰ Bu figür J. İnan tarafından ilaç kutusu "*albricus*" olarak yorumlanmıştır. İnan 1970, 66.

⁴¹ Mazzuca 2014, 293, no. 15, pl. I/4.

⁴² Sirano 1994, 205-216.

⁴³ Mazzuca 2014, 294.

⁴⁴ "Glykon (Γλύκων) kültü MS 2. yüzyıl ortalarında Aleksandros isimli bir hekim tarafından memleketi Abonouteikhos'ta (İnebolu) kurulmuştur. Hiciv yazarı Lukianos tarafından sahte peygamber (ψευδόμαντις) olarak anılan Aleksandros, bazı özellikleriyle insan başlı bir yılan tasarlamış ve onu Pythagoras'ın ruh göçü öğretisinden esinlenerek Yeni Asklepios (Νέος Ἀσκληπιός) olarak ilan etmiştir". Bkz. Yılmaz 2015, 157. Kısa süre içinde kült Markomanlarla yapılan savaş için İmparator Marcus Aurelius'a kehanet gönderecek duruma gelmiştir. Bkz. Yılmaz 2015, 158; Karasalihoğlu 2017, 26.

⁴⁵ G. Grimm, bu yeni tipin Abonouteikhos'taki Glykon tapınağı için yapılan Asklepios kült heykelinin kopyaları olduğunu düşünmüştür. Bkz. Grimm 1989, 169-171.

uyumlu olmadığını belirtir⁴⁶. Glykon, söz konusu betimlerde uzun saçları, insanımsı surati ve kulaklarıyla diğer yılanlardan farklılık gösterir. Asaya dolanmış yılan figürü ise Glykon betimlerinden bağımsız olarak, neredeyse bütün Asklepios tasvirlerinde tanrının bir belirteci olarak karşımıza çıkar. Bu sembol, ikonografik olarak birkaç farklı öneriyle açıklanmaya çalışılmıştır. Bunlardan en yaygın olanı, yılanların deri değiştirme özellikleri üzerinde durmaktadır. Genellikle hayvanların, tüy ya da kürk değişimlerini belirli bir süreç içinde gerçekleştirmesine karşın yılanların tek seferde bozulmadan, soyulmuş bir deri bırakmaları, kendini yenileme ve iyileştirme yeteneğine sahip oldukları izlenimini doğurmuştur⁴⁷. Bunun yanı sıra, yeni çıkan derinin parlak görüntüsü de yeniden dünyaya gelişi ve iyileşmeyi simgelemek için uygun bir sembol olarak yorumlanmıştır.

Bir diğer öneride ise yılanın Asklepios ile birlikte betimlenmesi, alternatif tedavi yöntemlerinden biri olarak günümüzde "Homeopatik tedavi" ismiyle bilinen, hastalığa sebep olan şeyin aynı zamanda hastalığı tedavi etmekte de işe yarayacağı düşüncesiyle ilişkilendirilir⁴⁸. Bu alternatif tedavi yönteminin ortaya çıkışının 19. yüzyıl başlarına dayanmasına rağmen, Hipokratik metinler de dahil olmak üzere çok sayıda kaynakta "Benzer, benzeri iyileştirir" ilkesinin geçmesi, kökeninin çok daha eskiye gidiyor olduğu şeklinde yorumlanır⁴⁹. Yılanın iyileştirici gücüne dair inancın eski çağlardan itibaren var olduğunu da düşünecek olursak⁵⁰, yara açan ve hastalığa sebep olan ama aynı zamanda iyileştirici etkiyi de barındıran bir canlı olarak görülmüş olması mümkün gözükmemektedir⁵¹. Bu bağlamda, hekimlerin de tedavi ederken kullandığı; kesme, dikme, dağlama gibi yöntemlerle yeni yaralar oluşturarak hastalıkları iyileştirdikleri, hatta kimi istenmeyen durumlarda bu yaraların ölüme dek götürebileceği düşünüldüğünde hem hastalığı hem de sağlığı ve gücü sembolize eden yılanla birlikte betimlenmeleri olası görülebilir⁵².

Asklepios tasvirlerinde yumurta figürünün kullanılması ve tanrıyla ilişkilendirilmesi ise İmparatorluk Dönemi'nde ortaya çıkan bir düşüncenin ürünü olarak yorumlanmıştır⁵³. Cansız bir varlık olarak görülen yumurtadan yeni bir canlının ortaya çıkması, birçok kültürde yeni bir yaşamın kaynağı olarak görülmesine neden olmuştur. Amelung ve Eleusis tiplerinin orijinal düzenlenmesinde kullanılmamış olmasına rağmen, yumurta figürünün eklenmesiyle oluşturulan bu yeni tip, sonradan ortaya çıkan ikonografik bir anlatımla açıklanabilir⁵⁴. Bu bağlamda Doğu kültürlerinde zaten var olduğu bilinen yumurta sembolünün, sonradan Asklepios kültü ile ilişkilendirilmiş olduğu düşünülebilir⁵⁵. Bu düşüncenin, Grek-Roma dininin senkretik eğilimine de uygun olduğu

⁴⁶ Sirano 1994, 218-220; Mazzuca 2014, 295. Grimm'in belirtmiş olduğu eserlerden yalnızca Glava Panega kabartmasındaki yılan tasvirinde Glykon ile benzer olarak sakalın işlenmiş olduğu görülür. Bkz. Grimm 1989, 171, fig. 9. Tipe ait heykel repliklerinde ise Asklepios tasvirlerinde görmeye alışık olduğumuz yılan betimlemeleri kullanılmıştır.

⁴⁷ Cavanaugh 2018, 11.

⁴⁸ Homeopati, Yunanca'da "homoiōs" ve "pathos" kelimelerinin birleşmesiyle oluşturulmuştur ve "Benzer, benzeri iyileştirir" önermesini öne sürer. Bkz. Cavanaugh 2018, 15.

⁴⁹ Cavanaugh 2018, 15, dn. 5, 6.

⁵⁰ Retief - Cilliers 2002, 2-3.

⁵¹ Yılanlar günümüzde de "zehir bileşimindeki farklı toksinler, enzimler, büyüme faktörleri, aktivatörler ve inhibitörler gibi biyoaktif moleküller ile alternatif ajanların geliştirilmesine yönelik çalışmalarda özellikle aranan canlılar durumundadır." Bkz. Kelle 2007, 227.

⁵² Hekimler tarafından yapılan işlemler sırasında istenmeden ortaya çıkan yaralanmalar, enfeksiyonlar ve yan etkiler bazı durumlarda şifayı verenin aynı zamanda hastalığa da sebep olan ve yaralayan olabileceğini düşündürür. Bkz. Cavanaugh 2018, 18-19.

⁵³ Mazzuca 2014, 295.

⁵⁴ Mazzuca 2014, 296.

⁵⁵ Örneğin, Mısır yaratılış efsanesinde "ışık kuşu"nun içinden çıktığı kozmik yumurtadan bahsedilir ve güneş her sabah yumurtadan çıkan bir kuş olarak sembolize edilir. Bkz. Rundle Clark 1991, 47, 56.

düşünülür⁵⁶. Tanrının elinde tutmuş olduğu yumurta figürü ile ilgili en aydınlatıcı belge olarak Pergamonlu hekim Galenos'a (MS 129-199) atfedilen, Hipokrat yemini içerikli bir metin gösterilmektedir. Söz konusu metne ait bir bölümde Galenos'un, Asklepios kültü ve tanrının heykel tasvirleriyle ilgili verdiği bilgiler yer alır⁵⁷. Burada, tanrının ayırt edici özellikleri belirtilirken: "etrafına yılan sarılı ebeğümeci ağacından asaya yaslanan, sakallı bir adam olarak betimlendiği ve sağ elinde evreni simgeleyen bir yumurta tuttuğu" böylece "tüm evrenin, tanrının ilacına ihtiyacı olduğu" düşüncesinin anlatılmak istendiğine işaret edilir.

Kompozisyonda sol ayağın hemen yanına yerleştirilen figüre baktığımızda ise tanrının ilaç ve tıp aletlerini içine koyduğu bir kutu olarak yorumlanmış olduğunu görürüz⁵⁸. İlk bakışta yuvarlak formu bir *ostothek*'i andıran figür, silindirik bir gövde ile altta ve üstte profilli silmelere sahiptir. Ayrıca gövde üzerinde, dört köşeden sivriltilmiş ve köşelerden puntuyla tutturulmuş bezeme de Sagalassos ve Afyon Müzesi örneklerinde olduğu gibi bir kilit aynası olmalıdır⁵⁹. Kremna eserinde üst kısmı *himation*'la örtülmüş olsa da Afyon Müzesi eserinde bu figürün konik formu bir kapağa sahip olduğu görülebilmektedir. Üzerinde bulunan kilit aynası bezemesini de yine aynı müzede yer alan *ostothek*'ler üzerinde görebilmekteyiz⁶⁰. Ancak tanrının ölümle değil de sağlık ve şifa ile temsil edilmiş olması daha muhtemel olduğundan kompozisyona *ostothek* yerleştirilmesi ikonografik olarak çok uygun gözükmemektedir. Bu bağlamda söz konusu figürle ilgili yapılmış olan tanrının ilaç ve tıp aletlerini koyduğu kutu ya da *scrinium* önerisinin⁶¹ daha uygun olduğu söylenebilir.

STİLİSTİK KARŞILAŞTIRMA VE TARİHLENDİRME

Eserin kopya edildiği dönemin tespiti açısından MS 120'li yıllara tarihlendirilen Sagalassos'taki Asklepios heykelini (Fig. 9)⁶² erken karşılaştırma örneği olarak alabiliriz. Öncelikle vücut yapılarına bakacak olursak, Sagalassos eserindeki geniş ve kısa formu görüntüye karşın Kremna eserinde vücut genişliğinin daha daraldığı ve uzun formu bir görünüme sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte Sagalassos eserinde vücut detaylarının ve kasların işlenişinde yuvarlak hatlar ve yumuşak geçişler kullanılmışken, Kremna eserinde daha keskin hatların kullanıldığı görülmektedir. Giysi işlenişine baktığımızda ise Kremna eserindeki şematik görüntü dikkat çeker. Sagalassos eserinde tekdüze ve birbirini takip eden kıvrım yapısı hakimken, Kremna eserinde farklı yönlerde doğru hareket eden kıvrımlarla giysi yüzeyi hareketlendirilmiştir. Bunun yanı sıra Sagalassos eserinde kıvrımların birbirine daha yakın sıralandığı ve aralarının da dar kanallarla ayrıldığı görülmektedir. Kremna eserinde ise kıvrım aralarında daha geniş ve derin kanallar işlenmiştir. Özellikle *himation*'un sol kol altında kalan kısmında, alt alta sıralanan "V" formu kıvrımların aralarında geniş boşluklar kalacak şekilde ve keskin hatlarla işlenmesi doğallıktan uzak bir

⁵⁶ Romalılar, Grek mitolojisini ve onların tanrılarını, tanrıçalarını benimseyerek kendileriyle özdeşleştirmiş, MS 2. yüzyıla gelindiğinde ise özellikle doğu etkili senkretizm anlayışı büyük ölçüde yerleşmişti. Roma'daki Janiculum Tepesi'nde Suriye tanrılarına adanmış bir tapınağın merkezinde, yılan tarafından sarılan tanrıyı tasvir eden bronz heykelciğin etrafına yedi yumurta kabuğuna sahip küçük bir tapınağın yerleştirilmesi, doğu kültürleri ile olan bu ilişkiye kanıt olarak sunulmuştur. Bkz. Mazzuca 2014, 295.

⁵⁷ Vannuffelen 2014, 345; Mazzuca 2014, 295. Galen'e atfedilen Hipokrat yemini metninin 1970'lerde detaylı olarak incelenen Arapça versiyonudur.

⁵⁸ İnan 1970, 66.

⁵⁹ Bu motifin kutunun üzerine iliştirilen bir etiket olabileceği yorumu getirilmiştir. Bkz. İnan 1970, 66. Ancak benzer figürler aynı tipte betimlenen Afyon Müzesi eserinde ve Sagalassos'ta bulunan "*plinthos* ile ayaktan oluşan heykel parçası" üzerinde de mevcuttur ve bu iki eserdeki bezeme detaylı bir şekilde işlendiğinden, tam orta kısımda bir anahtar deliği olduğu ve bunun bir kilit aynası olduğu anlaşılabilir.

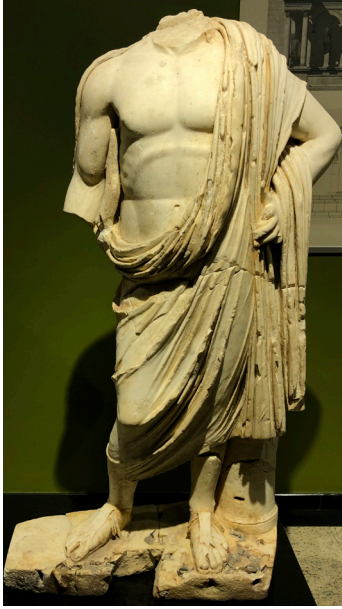
⁶⁰ Bayram - Özme 2008, 148, res. 87.

⁶¹ Torun ve diğ. 2019, 327, no. 15.

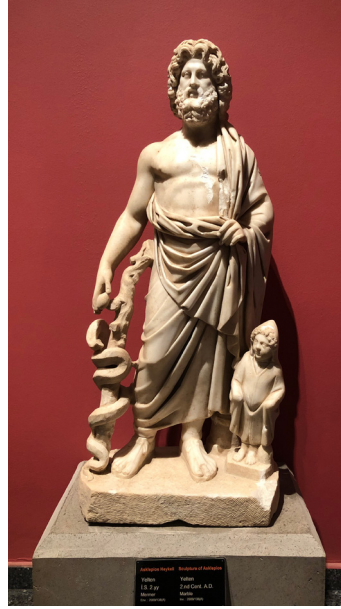
⁶² Waelkens - Poblome 2011, 125 (MS 120'li yıllar).

görünümüne bürünmelerine neden olmuştur. Yine Kremna eserinde *himation*'un önlük görünümlü üst kenar uzantısına ve iki bacak arasında uzanan kıvrımlarına baktığımızda da benzer şematik görüntüden söz etmek mümkündür. *Himation*'un sol omuz üzerinden başlayıp göğüs üzerinden geçerek kıvrım tomarının altında bırakılan kısmında; dik olarak uzanan, ince ve yuvarlak sırtlı çubuk şeklinde kıvrımların yan yana sıralandığı görülür. Sıkışık bir biçimde sıralanan bu kıvrımların araları da dar ve derin kanallarla ayrılmıştır. Giysinin sol kenarı ise düz bir şekilde aşağı inen, yuvarlak sırtlı, çubuk görünümlü iki uzun kıvrımla sınırlandırılmıştır. Hareketli bacakta uyluk üzerinde, üst üste katlanarak yay şeklinde diz hizasına kadar sıralanan kıvrımların olduğu görülür. Dizin alt kısmında bu kıvrımlar kaybolmuş ve giysi bacağa yapışık işlenmiştir. Sabit bacak üzerindeki kıvrımların ise ince hatlı işlendiği ve daha yüzeysel kanallarla ayrıldığı görülür.

Fig. 9: Burdur Müzesi
Sagalassos Heykeli.

Fig. 10: Antalya Müzesi
Yelten Heykeli.

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere kıvrımların zenginleşerek yüzeyden çözümlerin artması ve ışık gölge oyunlarının kuvvetli bir şekilde vurgulanmasıyla eser, Sagalassos eserinden daha ileri bir tarihi işaret eder ve Antoninuslar Dönemi stil özellikleriyle uyum gösterir. Daha küçük boyutlu bir eser olmasına rağmen geç karşılaştırma örneği olması açısından aynı tipe ait Antalya Müzesi Yelten eseri gösterilebilir (Fig. 10)⁶³. MS 2. yüzyıl sonu 3. yüzyıl başlarının stil özelliklerini yansıtan Yelten eserinde, özellikle *himation*'un üçgen uzantısındaki kıvrımların, Kremna eserine göre daha sert ve doğallıktan uzak bir görünümde işlendiği ve kıvrım aralarının da daha derin kanallarla oyulduğu görülmektedir. Bununla birlikte bacak arasında işlenen kıvrımlar da daha hacimli bir yapıya bürünmüştür. *Himation* kıvrım tomarında ise yatay olarak uzanan kısa kıvrımlar kullanılmış ve kanalların derin oyulmasıyla giysi yüzeyi parçalanmıştır. Bahsetmiş olduğumuz bu özelliklerinden dolayı Yelten eserinin daha şematik bir görünüme sahip olduğu söylenebilir. Bu bağlamda Kremna eserinin, Yelten eserine göre daha erken stil özelliklerine sahip olduğunu söylemek mümkündür. Tüm bu özellikleri göz önüne alındığında Kremna Asklepios heykelinin Orta-Geç Antoninuslar Dönemi içinde değerlendirilmesinin uygun olduğunu söyleyebiliriz.

⁶³ Demirer – Yaraş 2016, lev. 7.

SONUÇ

Yukarıda da değinildiği üzere birkaç farklı mekândan oluşan kompleks halindeki yapının bugüne kadar iki odası açığa çıkarılmış ve iki odada toplamda 10 adet heykel tespit edilmiştir. Bu eserlerden sadece Tykhe heykeli bilimsel yöntemlerle ortaya çıkarılmış ve buluntu yeri batıdaki küçük oda olarak kayıt altına alınabilmiştir⁶⁴. Diğer dokuz eser ise bölge halkı tarafından yapılan kaçak kazılar sırasında çıkarılmıştır ve buluntu yerlerinin büyük oda olduğu ifade edilmiştir⁶⁵. Bu heykeller: Apollon, Asklepios, Herakles, Athena (2), Nemesis, Hygieia, Leto, Büyük Herculaneum tipli giyimli kadın heykelleridir.

Heykel altlıkları da heykeller gibi yapının büyük odasında ele geçmiştir ve bu alanda toplam 10 adet heykel altlığının kullanıldığı tespit edilmiştir⁶⁶. Altlıklardan sekizi doğu ve batı duvardaki nişleri ayıran payelerin önünde karşılıklı olarak durmaktayken⁶⁷ diğer ikisi ise kuzey duvarın önünde yan yana sıralanmıştır. Altlıkların üzerinde yer alan yazıtlarda Herakles, Nemesis, Hygieia, Athena, Apollon ve Asklepios isimleri okunabilmekte ve heykellerin buluntu yeri bu şekilde tespit edilebilmektedir⁶⁸. Makale kapsamında incelemekte olduğumuz Asklepios heykelinin de yapıyla bağlantısı, altlığı sayesinde belgelenebilmektedir (Fig. 11)⁶⁹. Heykel altlığının üzerindeki yazıt ve çevirisi şu şekildedir:

Yazıt:

- 1 τὸν Ἀσκληπίου
ἢ κολωνία
vacat
- 3 δυανδρίας πενταετηρικῆς
τῶν ἀξιολογωτάτων Φλ(αοῦ) Αὐιδ(ίου)
- 5 Φαβιανοῦ Καπιτωνιαν(οῦ) Λουκίου
καὶ Ῥοτειλιανοῦ Λονγιλλιανοῦ
Καλλίππου.

Çeviri:

"Koloni, pek muhterem Fl(avius) Avid(ius) Fabianus Capitonian(us) Lucius ve Rutilianus Longillianus Kallippos'un penteterik duumvirliklerinde bu Asklepios (heykelini diktirdi)⁷⁰."

Yazıtlarla kimlikleri tespit edilebilen diğer heykellerin de yine aynı yöneticilerin görev yaptıkları dönemde diktirilmiş olduğu anlaşılmaktadır⁷¹. Odada ele geçen diğer üç eser ise altlıklar üzerindeki yazıtlarla uyumsuzdur (Athena, Leto ve Büyük Herculaneum tipli giyimli kadın). Söz konusu eserlerin kaçak kazı buluntusu olmaları ve heykel altlıklarıyla bağlantılarının belgelenebilmesi sebebiyle burada bulunmamış olma ihtimallerinin olduğunu da belirtmek gerekir. Boşta kalan yazıtlardan ikisinin üzerinde kentin ileri gelen ailelerinden olan "Ul(pia) Rut(iliane)

⁶⁴ İnan 1970, 62.

⁶⁵ Kazı raporunda, kaçak kazıcıların ifadelerine yer verilmiştir ancak "köylülerin ifadesine göre üzerinde bulunması gereken heykelle metin arasında bazen ilişki olmadığı" tespit edilmiştir. İnan 1970, 57.

⁶⁶ Mitchell 1995, 152, fig. 41. Altlıkların yazıtları ve fragmanlar ilk olarak G.E. Bean tarafından yayımlanmıştır. Bkz. Bean 1970, 99-102.

⁶⁷ Her iki duvarda da payelerin önüne birer altlık gelecek şekilde dörder adet sıralanmıştır.

⁶⁸ Yapıda iki Athena heykeli bulunmasına rağmen yalnızca bir altlığın üzerinde Athena ismi geçmektedir. Altlıklara ilişkin fotoğraflar ve detaylı değerlendirmeler için bkz. Kaya 2022, 19-33.

⁶⁹ İnan 1970, 65.

⁷⁰ Horsley – Mitchell 2000, 71-72. (Yazıtın transkripsiyonu ve çevirisi bu yayından alınmıştır).

⁷¹ Heykel altlıklarının transkripsiyonları ve çevirileri için bkz. Kaya 2022, 19-33.

Longilla" ve "Ulpia Eumeliana"nın isimleri okunmaktayken diğerinde ise "Chrysippus" adında birisi onurlandırılmaktadır⁷². Diğer heykel altlığında ise Demos personifikasyonu ile ilgili bir yazıt bulunmaktadır⁷³.

Altlıklarla ilgili asıl önemli konu, tipolojik olarak birbirleriyle olan uyumsuzlukları ve yazıtlarla heykeller arasındaki zaman farkıdır. Neredeyse her biri farklı boyutlara sahip olan altlıkların, profil ve bezeme işlenişinde de bir uyum gözlenmez. Bu da orijinalde altlıkların farklı alanlarda kullanılmış olduklarına ve sonradan yapıya getirildiklerine işaret eder⁷⁴. Örneğin Hygieia heykelini taşıyan altlığın arka yüzünde yer alan yazıt ile ön yüzü arasında neredeyse yüz yıllık bir zaman farkı bulunur ve daha önceden Forum'da kullanılmış olduğu anlaşılır⁷⁵. Heykellere genel olarak bakıldığında, Hadrianus ve Antoninuslar Dönemi'nin çeşitli zamanlarına işaret eden stil özelliklerinin takip edilebildiği görülmektedir⁷⁶. Heykelleri temsil eden yazıtlar ise MS 3. yüzyıl ortalarına tarihlendirilmektedir⁷⁷. Bu durumda heykellerin yazıtlardan daha önce yapılmış olduklarını söyleyebiliriz. Ayrıca heykellerin birbirleriyle olan dönem farklılıklarını da göz önüne aldığımızda, MS 3. yüzyıl ortalarında, kentin farklı yapılarından getirilen altlıklar ve heykellerle yapının bu odasında yeni bir düzenleme yapılmış olduğu düşüncesi öne çıkar⁷⁸. Sonradan oluşturulan bu mekânda; tanrı, tanrıça ve kahramanlardan oluşan mitolojik konulu heykellerin yanı sıra, -heykel altlıklarına ait yazıtlardan da anlaşılacağı üzere- kentin ileri gelen aile üyelerinin de portre heykelleriyle temsil edilmesi, burasının bir onurlandırma salonu olarak düzenlenmiş olabileceği fikrini destekler⁷⁹.

Tüm bu verileri göz önüne aldığımızda, konumuzu oluşturan Asklepios heykelinin de sonradan yapılan bu yeni düzenleme için yapının büyük odasına getirilmiş olduğunu söyleyebiliriz. İlk kullanım alanı hakkında bir yorumda bulunabilmek için ise kentte günümüze değin tespit edilmiş olan yazıtlara bakıldığında, Asklepios kültüne ilişkin bir alanın varlığı henüz bilinmemektedir⁸⁰. Sikke tasvirlerinde ise tanrının, Severus Alexander ve Aurelianus Dönemi'nde Hygieia ile birlikte betimlenmiş olduğu görülür⁸¹. Bu bağlamda eserin kentte bulunması muhtemel bir terapi alanında veya temizlik ve hijyenin simgelendiği bir hamam yapısında Hygieia ile birlikte ya da tek başına kullanılmış olması mümkün gözükmemektedir. Buldukları mekânın da hali hazırda hamama ait bir bölüm olduğu göz önüne alındığında belki de kompleks halindeki yapının başka bir bölümünden buraya getirilmiş oldukları düşünülebilir.

Fig. 11: Kremna Asklepios'u Yazıtlı Heykel Kaidesi

⁷² Kaya 2022, 20-21, 28, 30 (Chrysippus, Ulpia) Rut(iliane) Longilla, Ulpia Eumeliana).

⁷³ İnan 1970, 57; Kaya 2022, 26-27.

⁷⁴ Mitchell 1995, 156.

⁷⁵ Mitchell 1995, 157. Arka yüzdeki yazıtta yaklaşık yüz yıl önce forumun inşası için maddi yardımda bulunan "Fabricia Longus, Vibia Tatia ve kızları Fabricia Lucilla"nın isimleri okunmaktadır.

⁷⁶ Kaya 2022, 33-129.

⁷⁷ Horsley - Mitchell 2000, 67-73.

⁷⁸ Mitchell 1995, 156.

⁷⁹ Mitchell 1995, 157-158.

⁸⁰ Tanrının adının geçtiği yazılı belgeler şu an için yalnızca belirtmiş olduğumuz heykel altlığıyla sınırlıdır.

⁸¹ Aulock 1979, 127, 139, no. 1326, 1560; Aşır 2021, 90, kat. no. 22.

EXTENDED ABSTRACT

The subject of this study is the statue of Asclepius, which was found during illegal excavations in 1969. The sculpture was brought to the Burdur Museum and recorded as a Kremna find in the museum records. Kremna is located within the borders of Bucak district, approximately 45 km from the city center of Burdur. Today, the closest settlement to the city is Hacıbağ Neighborhood of Çamlık (Girme) village. It is located on a hill overlooking the Kestros (Aksu) valley. The first research on the building where the statue is located was carried out by Lanckoronski and his team. In their work, they reported that a ruined building was discovered in the south of the forum, extending in the east-west direction, with walls built with local limestone blocks. This building was named "Quaderbau" based on its architecture. In the city plan, the building is indicated with the letter Q based on the name "Quaderbau". Until 1970, no scientific excavations were carried out on the building. Despite this, many illegal excavations were carried out by the people living in the region. As a result of these illegal excavations, nine qualified statues were unearthed and brought to the Burdur Museum through purchase in 1968 and 1969. The first scientific excavations was carried out by J. Inan in 1970. Two rooms were unearthed during these excavations. However, reaching the holistic plan of the building was not possible during these short-term rescue excavations. In the excavation report, the physical condition of the building and the finds were evaluated. It was suggested that the building might have been used as a library. Nevertheless, despite this suggestion, it was deemed appropriate to use the designation "Q Building", based on Lanckoronski's use of the letter "Q" in the city plan. In the following period, S. Mitchell defined the building as a bath house and named it as such. But since the excavations were carried out in a limited area and the plan was not completely revealed, the name "The Bath House/Library Building" was used by some researchers to avoiding a definite designation. Recently, the name "Bath House" has been used by researchers.

The statue of Asclepius has a height of 1.85 m (1.75+P.0.10), a width of 0.66 m and a depth of 0.47 m. When we consider the figure's posture and clothing arrangement, we see that it shows great similarities with the Asclepius Eleusis type. However, the part of scepter that is preserved on the right thigh, and the round figure on it allow us to evaluate the piece in a different group within the Asclepius typology. At first glance, this small circular figure appears to be a fragment of a snake coiled around the staff, but on closer inspection it resembles the shape of an egg. For this reason, we suggest that the statue belongs to the group called "Nea Paphos-Alexandria-Trier". The statue, which we date to the middle-late Antonine period with its stylistic features, is important as it is the first large-sized statue of this type.

KAYNAKÇA

Aulock, H. von 1979. *Münzen und Städte Pisidiens, Teil II*. IstMitt, Beiheft 22. Tübingen: Ernst Washmuth Verlag.

Bayram, F. – A. Özme (ed.) 2008. *Afyonkarahisar Müzeleri ve Ören Yerleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Aşır, C. 2021. Romanizasyon Politikası Kapsamında Kremna Sikkeleri. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Bursa.

Bean, G. E. 1970. "Kitabeler." *TürkArkDerg* 19.2:99-102.

Bieber, M. 1957. "A Bronze Statuette in Cincinnati and Ist Place in the History of the Asklepios Types " *PAPS* 101:70-92.

Cavanaugh, T. A. 2018. *Hippocrates' Oath and Asclepius' Snake: The Birth of the Medical Profession*. New York: Oxford University Press.

Çidem, M. 2018. Kremna Antik Kenti Mimari Bezemeleri. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Burdur.

Demirer, Ü. – A. Yaraş 2016. "Yelten Asklepiosu." *Seleucia* 6:45-59.

Edelstein, E. J. – L. Edelstein 1945. *Asclepius: Collection and Interpretation of Testimonies I*. Baltimore: The John Hopkins Univerity Press.

Grimm, G. 1989. "Alexander the false prophet and his god Asclepius-Glycon: Remarks concerning the representation of Asclepius with an egg (type Nea Paphos-Alexandria-Trier)": V. Tatton-Brown (ed.), *Cyprus and the East Mediterranean in the Iron Age: Proceedings of the seventh British Museum Classical Colloquium*. London: British Museum Publications, 168-181.

Holtzmann, B. 1984. "Asklepios." *LIMC* II, Zürich - München: Artemis Verlag, 863-897.

Horsley, G. H. R. – S. Mitchell 2000. *The Inscriptions of Central Pisidia*. Bonn: Rudolf Habelt Verlag.

İnan, J. 1970. "1970 Kremna Kazısı Raporu." *TürkArkDerg* 19.2:51-97.

Karasalihoğlu, M. 2017. *Antikçağ'dan Bugüne Glykon Kültü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Kaya, M. C. 2022. Kremna'dan Bir Grup Heykel ve Anadolu Roma Çağı Heykeltıraşlığı İçindeki Yerleri. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Antalya.

Kelle, İ. 2007. "Kanser Tedavisinde Biyotoksinerler." *Dicle Tıp Dergisi* 34.3:226-232.

Kranz, P. 2004. *Pergameus Deus: Archæologische und numismatische Studien zu den Darstellungen des Asklepios in Pergamon waehrend Hellenismus und Kaiserzeit*. Mönnesee: Bibliopolis.

Lanckoronski, G. K. 2015. *Pamphylia ve Pisidia Kentleri: II. Cilt Pisidia* (Çev. S. Bulgurlu Gün). Antalya: Suna-İnan Kırış Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.

Larson, J. 2007. *Ancient Greek Cults: A guide*. New York: Routledge.

Martens, B. 2018. "The Statuary of Asklepios from the Athenian Agora." *Hesperia* 87.3:545-610.

Mazzuca, V. 2014. "Asclepius with Egg 'Type Nea Paphos-Alexandria-Trier' New Data and Some New Reflections." *Archeologia Moldovei* XXXVII:291-298.

Metin, H. 2013. "Pisidia'da Görkemli Bir Kent Kremna: Tarihi Coğrafya ve Araştırmalar." B. Hürmüzlü – M. Fırat – A. Gerçek (ed.), *Pisidia Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Metinleri (05-06.11.2012) Pisidia Araştırmaları 1-I*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, 215-225.

Mitchell, S. 1995. *Cremna in Pisidia: An Ancient City in Peace and in War*. London: Gerald Duckworth & Co. Ltd.

Özsait, M. 1985. *Hellenistik ve Roma Devrinde Pisidya Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Retief, F. P. – L. Cilliers 2002. "Snake and Staff Symbolism and Healing." *South African Medical Journal* 92.7:553-556.

Rundle Clark, R. T. 1991, *Myth and Symbol in Ancient Egypt (reprinted)*. New York: Thames and Hudson.

Sirano, F. 1994. "Considerazioni sull'Asclepio 'Tipo Nea Paphos': Ipotesi su un gruppo di sculture di eta imperiale." *ArchCl* 46:199-232.

Soslu, S. 2021. Kremna Antik Kenti Savunma Sistemleri. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Aydın.

Sönmez, B. E. 2020. Roma İmparatorluk Dönemi Afyon Müzesi'nde Bulunan Adak Heykeltikleri. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Konya.

Torun, E. – T. Peter – M. Waelkens (ed.) 2019. *Bir Zamanlar Toroslar'da: Sagalassos*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Vannuffelen, P. 2014. "Gallen, Divination and the Status of Medicine." *CQ* 64.1:337-352.

Waelkens, M. – J. Poblome 2011. "Pisidya'nın Birinci Kenti." P. De Rynck – E. Torun (ed.), *Sagalassos: City of Dream*. Gent: Openbaar Kunstbezit Vlaanderen, 99-131.

Yılmaz, F. 2015. "Antikçağ'da Glykon Kültü": V. Çelgin – E. Akyürek-Şahin (ed.), *Eskiçağ Yazıları 7*, Akron Eskiçağ Araştırmaları Akdeniz Üniversitesi Akdeniz Dillerini ve Kültürlerini Araştırma Merkezi Dizisi 9. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 157-222.

